Plate II

Last folio (88b) of the MS. भा० of the Ullāgharāghava Nāṭaka

First folio (1b) of the MS ३० of the Ullāgharāghava Nāṭaka

Pl I

Last folio (91a and b) of the MS No of the Ullagharaghava Naṭaka

INTRODUCTION

यस्यास्ते मुखपङ्कजे सुखमृचां वेद., स्मृतीर्वेद य ,
तेत्रा सद्मनि यस्य, यस्य रसना सूक्ते च सूक्तामृतम् ।
राजान. श्रियमर्जयन्ति महतीं यत्पूजया गुर्जरा ,
कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति कः सोमेश्वरस्येश्वर ॥

—Vastupala[1]

Somesvara or Somesvaradeva, as he prefers to call himself was the hereditary priest of the Caulukya Kings of Aṇahilavād Paṭan in Gujarāt and was a friend and protégé of Vastupāla, minister of Vāghela feudatories of Caulukyas ruling during the first half of the thirteenth century A.D. at Dhavalakka or Dholkā in the modern Ahmedabad District.

Vastupala was a shrewd politician and a successful general, and came from a Jaina family belonging to the Prāgvāta (Porvād) community which is famous in the history of Gujarāt for its valour, statesmanship and business acumen. But it is noteworthy that Vastupala was also a patron of learning, a promoter of literature and art, a philanthropist, a man of religious devotion and a great builder of monuments, such as temples on Mount Ābu and Mount Girnār. In all these he was helped and assisted by his younger brother, Tejapāla. Vastupāla was known to have composed a Mahākāvya—Naranārāyanānanda[2]—and several Stotras or devotional hymns. Consequently, a large number of poets and scholars who had gathered around him made a remarkable contribution to various branches of mediaeval Sanskrit literature. Someśvara was the most noteworthy figure in the literary circle patronised by Vastupāla[3]. Occupying the high position of the Royal priest of the Gujarat sovereign ruling at Aṇahilavāḍ Pāṭan, Someśvara was not merely a protégé of Vastupāla, but ... always by his side throughout his eventful

CORRIGENDA

Introduction, p. i. read क्षेत्रा for तेत्रा ; सूक्ते for सूक्ते and गूर्जरा: for गुर्जरा:.

Act. I, p 5 read, after V. 14. सभानन्द –(कर्णमस्तकेश) for समानन्द:–(कर्णमस्तकेश)

Act. V, pp. 81 onwards. Change verse nos. 11, 12, etc. to 9, 10 etc., upto p. 100. The last verse no on p. 100 will be 62.

friendship between these two remarkable men may be regarded as the real fountain head of the last political and cultural revival of Hindu Gujarāt that is to be found during the thirteenth century.

Someśvara and his ancestors

Unlike so many other authors in Sanskrit literature, Someśvara has given a good deal of information not only about himself, but also about his ancestors. In the last canto of his Surathotsava Mahākāvya, called the Kavi-Praśasti-Varnana, he has given brief sketches of ten of his ancestors, and also supplied important autobiographical details. It would be useful for our purpose to have a glance at the summary of that part of the canto. There Someśvara says—"There is a city of Brahmins called Nagara,[5] where the prescribed rituals are strictly adhered to, and where the Kali was unable to enter, as it was purified by the three sacred fires—*viz* Gārhapatya, Āhavanīya and Dakṣina Really speaking, it is a great place of pilgrimage There all the people recited Vedas, and even a child was not impure It was fancied that attracted by the beauty and purity of the place, gods abandoned the heaven and incarnating themselves as Brāhmins, resided there. In that city among the Brāhmins of the Vaśiṣṭha Gotra there was a family bearing the surname Gulecā.[6] In that family a great Brāhmin called Solaśarman was born, who satisfied his ancestors with the Soma juice in the sacrifices performed by him, and also by doing the Śrāddha ceremony at Prayāga He was made Purohita by Mularāja, the lord of the Gurjara land, and consequently he attained fame among the Caulukyas, just as Vaśiṣṭha in the solar dynasty. Even in this Kali age he performed the Vājapeya sacrifice according to proper rituals. How far shall I describe his good deeds? It is enough to say that he used to recite the Rgveda, had performed a number of sacrifices, gave food to the hungry, and controlled his senses. His son was Lallaśarman, who was the Purohita of Cāmundarāja, Mūlarāja's son The son of Lallaśarman was Muñja, who became the priest of Durlabharāja. Under his priesthood, nothing in this world was unattainable for Durlabharaja His Son was Soma,[7] by whose favour the kings attained victory everywhere Soma's

Śatruñjaya in Saurāṣṭra and Viradhavala, the Vāghelā chief of Dhavalakka, had appointed them as ministers, after they were introduced to him by Someśvara (*Ibid*, p 28)

[5] A shortened form of Vadnagara (ancient Ānandapura) in North Gujarāt, from which the Vadnagarā Nāgara Brāhmins of Gujarāt get their name.

[6] Among the present-day Nāgaras, the Guleca Gotra is mentioned at the time of the Gotroccāra at the good-bye ceremony after the marriage vide Dhruva, Digdarśana (Guj), p 18n

[7] This must be the same Soma or Someśvara, who was instrumental in getting admission to Anahilavād for the Suvihita Jaina monks.

son was Āmaśarman, who performed six forms of the Jyotiṣṭoma sacrifices and bore sacrificial title of Samrāṭ.[8] He was the Purohita of king Karṇa, the father of Siddharāja. The wealth he received from the Caulukya kings, he spent in building the shrines of Śiva, digging ponds, beautiful with lotuses, and giving donations to the poor. Once Karṇa had invaded the kingdom of Dhārā. Realising that the Mālava army was being defeated in the combat, the Purohita of Dhārā produced a Kṛtyā or demoness. But Āmasarman not only protected his king by the power of his Mantras, but defeated the Kṛtyā, who disappeared after destroying her creator. The son of Āmaśarman was Kumāra, who was the Purohita of Siddharāja. By the power of his blessings Siddharāja captured the lord of Sindhudesa, put into prison the powerful king of Mālvā with his harem, and taught the haughty chief of Sapādalakṣa how to bow down his head. This Purohita of the Cakravartin performed many sacrifices and dug hundreds of ponds. Kumāra's son was Sarvadeva, who was highly proficient in the Manusmṛti. Following the tradition of his ancestors, he performed sacrifices, and satisfied the people by giving donations, but never stretched his own hand to receive them. Sarvadeva's son was Āmiga, who was a Vedic scholar. To him, who liked to do good deeds, only two things were shameful—*viz*, to hear his

[8] It is noteworthy that in mediaeval Gujarāt not only Vedic sacrifices were performed, but they were popular. The tradition continued, at least, upto the beginning of the 14th century A.D when the Muslims captured Anahilavāḍ. Candu Paṇḍita (1297 A.D.), the celebrated commentator of the Naiṣadhīyacarita and an inhabitant of Dhavalakka, had performed several Vedic sacrifices like Dvādaśāha and Agnicayana. By performing the Vājapeya and Bṛhaspatisava sacrifices he got the titles of Samraṭ and Sthapati, respectively—

यो वाजपेययजनेन बभूव सम्राट् कृत्वा बृहस्पतिसव स्थपतित्वमाप ।
यो द्वादशाहय(ज)नेऽग्निचिदप्यभूत् स श्रीचण्डुपण्डित स्मा-वितताम टीकाम् ॥

He also performed a number of Somasatras. Candu is the only commentator of Sanskrit poems, who often quotes the Śrauta Sūtras (Handiqui, Naiṣadhīyacarita, trans., Intro., p. 8). This shows how Vedic learning flourished in Gujarāt especially among the Brāhmins from Vaḍnagar, Anahilavāḍ and Dhavalakka. Dhavalakka, which was the place of Vastupala's activity became the second capital of Gujarāt not only from political but also from cultural point of view. It would be interesting to mention in this respect that the Tattvopaplavasimha of Jayarāśi Bhaṭṭa (circa 7th-8th century), a unique work on the Lokāyata philosophy, was copied down at Dhavalakka in the year 1293 A.D. This shows that dialectics was a highly prized subject in that city during the reign of the Vāghelas and even study of the tenets of an almost forgotten school of philosophy like that of Cārvāka was not neglected (R. C. Parikh, Tattvopaplavasimha, Intro., pp. 1 f.).

praise from the superiors and living in this prison house of the worldly existence He had four sons like the four Vedas of the Brahman or creator Eldest among them was Sarvadeva who was a great scholar Names of other three were *Kumara Munja and Āhaḍa Sarvadeva immersed the remains of king* Kumarapala in the sacred Ganges and satisfied the Brahmins of Gaya and Prayaga by giving them donations He sunk tanks in various places worshipped Siva everyday welcomed every Brahmin and consequently he was praised in every house His brother Kumara was free from greed One day at the time of the solar eclipse the king of Gujarat who was Kumarapala s son * offered him many jewels but he did not accept them though pressed by the donor By worshipping the Śiva god called Kaṭukesvara he healed the fatal wounds of Ajayapala which the later had received in a battle At a time of famine when the people had become emaciated like skeletons he prevailed upon king Mulraja II to remit the taxes Pratapamalla of the Rastrakuta clan had made him his counsellor Once the Caulukya king appointed him as the Commander and by defeating the enemies he proved himself worthy of choice Once Kumara fought with king Vindhya the grandson of Yośovarman the lord of Dhara Not only did he drive away Vindhya but having devastated his city called Gogasthana dug a well on the site of his palace He got great wealth from the land of Malva and gave it away when he went to Gaya for a Śraddha ceremony Kumara defeated the invincible army of the lord of the Mlecchas near a place named Rajnisara or Ranisara and satisfied the manes by performing the rites *with the waters of the holy Ganges He was proficient in the six Karmans* of the Brahmin and always uttered the sacred syllables—भूर्भुव स्व He had shown his proficiency in the Śastras when performing sacrifices and that in Śastra or arms when fighting in the battles He always bore the Brahmasutra or sacred thread on his body and Rajyasutra in his heart that is *he incessantly thought* about the welfare of the state and the king Kumara had an obedient wife named Lakṣmi who was beautiful like the goddess Laksmī She gave birth to three sons—Mahādeva Somesvaradeva and Vijaya [10]

Thus Somesvara was the son of Kumara and Lakṣmī He had two brothers one elder and the other younger named Mahādeva and Vijaya respectively *He has given the history of his ancestors* ranging over a long period of about 250 years from the days of Mūlarāja It is evident from this account that Someśvara was born in one of the most eminent learned and wealthy

* As Kumārapāla had no son we take the word son (Kumarapālasya sutena rājna—v 31) to mean his successor We are totally justified in this *interpretation because just after this Ajayapāla* the successor of Kumārapāla is expressly mentioned by his name (v 32)

[10] Surathotsava XV 1 43

Brāhmin families of Gujarāt. That family hailed from Vaḍnagar. In addition to doing the work of the high priest of the king, some members of the family, like Someśvara's father Kumāra, could fight and command an army successfully. We can say, on the authority of the Amamacaritra of Municandrasūri (1199 A D) that the same gentleman was the chief accountant of Gujarat (Nṛpakṣapaṭalādhyakṣa) for some time and that he had revised and corrected the said work at the author's request This would not appear strange when we look to the manifold duties of the Rājapurohita in ancient India, who was not only an expert in the Śāstras, but also proficient in the Daṇḍanīti or politics, and sometimes had to look after the civil and military administration We have seen above that Vedic learning and rituals were highly prized things among the ancestors of Someśvara and some of them were, no doubt, great scholars But it may be remarked here that though Someśvara has given many interesting details about his ancestors, he has said nothing about their literary works, if they wrote any.

Literary works of Someśvara

After eulogizing his ancestors, Someśvara has mentioned a few facts about himself in the Surathotsava He says how contemporary poets like Harihara and Subhaṭa appreciated his poetry.[11] By composing a work full of poetic merits, and a play, within only half of a Yāma (one and a half hour), he had highly entertained the members of the assembly of the Caulukya king Bhīma-

[11] श्रीसोमेश्वरदेवकवेरेतत् लोकम्पृण गुणग्रामम् ।
हरिहरसुभटप्रभृतिभिरभिहितमेव कविप्रवरैः ॥

* * *

वाग्देवतावतंसस्य करे श्रीसोमशर्मणः ।
धुनोति विबुधान् सूक्ति साहित्याम्भोनिधेः सुधा ॥
तव वत्स वत्सरत स्वर्गं सर्वाङ्गसम्पूर्णम् ।
भवतु निजं पुरस्तमिव सोमेश्वरदेव वाग्देवी ॥

Ibid, XV. 44 and 46-47

Poetry of Harihara and Subhaṭa has been praised by Someśvara in the beginning of his Kīrtikaumudī Mahākāvya (I. 24-25). Subhaṭa is well known as the author of the Dūtāṅgada Chāyānāṭaka Harihara was a descendent of Śrīharṣa, author of the famous Naiṣadhīyacarita So far only stray verses ascribed to Harihara were available in the Prabandhas. Very recently a full-fledged literary composition, viz, Śaṅkhaparābhava Vyāyoga, by Harihara, delineating Vastupāla's victory over Śaṅkha, ruler of Bhṛgukaccha, has been discovered. For a notice of the same *vide*, Sandesara, Journal of the Oriental Institute, June, 1958.

deva of Aṇahilavād Patan [12] After praising his own poetry and also the poetry and munificence of Vastupāla in a number of verses (vv. 48-66), he closes the canto, which shows that the author and the patron were fast friends before the composition of the Surathotsava

The Surathotsava Mahākāvya [13] gives the story of king Suratha contained in Saptaśati or Devimāhātmya in the Mārkandeya Purāna. Someśvara's Kirtikaumudi Mahākāvya [14] is a panegyric of the glorious deeds of Vastupāla and is very important for the study of contemporary history and society His play Ullāgharāghava which is presented in this edition dramatizes the Rāmāyana-story It was acted in the famous temple at Dvārakā on the Prabodhini Ekādasi, as stated in the prologue. [15] We cannot say with certainty whether the play with which Somesvara entertained the assembly of Bhimadeva II was this Ullāgharāghava Ullāgharāghava, as mentioned at the end of the play, was composed at the request of the poet's son, Lallaśarman But this, however, *does not exclude the possibility of the Ullāgharāghava being identical with the* play mentioned in the last canto of the Surathotsava

In addition to these, Somesvara has composed an anthology of 217 didactic verses called Karnāmṛtaprapā, [16] and a hymn to Rāma in one hundred verses, entitled Rāmasataka Judging from the number of the manuscripts of the poem and of its two commentaries—one by Ekanātha and the other by some unknown author—we can say that the Rāmaśataka was a fairly popular work. [17]

---

[12] काव्येन नव्यपदपाकरमास्पदेन
यामार्धमात्रघटितेन च नाटकेन ।
श्रीभीमभूमिपतिसमदि सभ्यलोक-
मस्तोकममदवशवदमादधे य ॥

—Surathotsava, XV 49.

[13] Edited by Pt Sivadatta and K. P. Parab, Kāvyamāla Series, Bombay, 1902

[14] Edited by A V. Kathavate, Bombay, 1883.

[15] This reference becomes significant when we know that in mediaeval Gujarat a number of Sanskrit plays were performed on festive occasions *Vide* B J Sandesara s paper *Gujarataman Sanskrit Nāṭaka* (Guj) published in *Itihāsani Kedi* (Padmajā publications, Baroda, 1945)

[16] A manuscript of the Karnāmṛtaprapā is preserved in the Government Collection deposited at the Bhandarkar Institute, Poona For a detailed notice of the same, *vide* Sandesara, Literary Circle of Mahāmātya Vastupala, pp 140-42 The work has been taken up for publication in the Rājasthan Purātana Granthamālā by Ācarya Jinavijayaji.

[17] For a notice of the Rāmaśataka, *vide* Sandesara, op. cit., pp. 136-37.

Praśasti of the Ābu temple built by Vastupāla and Tejapāla is a composition of Someśvara, and can be still seen in the temple in the form of an inscription It is a beautiful poem in 74 verses in different metres and bears the date of 1287 V S. (1231 A D), the year of installation of the image of Neminātha in the temple [18] The metrical portion in two, out of several, Girnār inscriptions of Vastupāla are from the pen of Somesvara [19] These two inscriptions are dated 1288 V S (1232 A D.). His Vaidyanāthaprasasti, commemorating the reparation of the Vaidyanātha temple at Darbhāvati or modern Dabhoi near Baroda, by King Visaladeva, son of Viradhavala, bears the date of V S 1311 (1255 A D), [20] which shows that Someśvara lived at least for 16 years after the death of Vastupāla in 1296 V S (1240 A D) The Vaidyanāthaprasasti seems to be his last composition. One more Prasasti was written by Somesvara, but no trace of it is available to-day. That was the Praśasti of the Viranārāyana Prāsāda, built by King Viradhavala at Dhavalakka It contained 108 verses, according to Rajaśekharasūri's Prabandhakośa (p 59). It can be inferred from the name of the monument that it was a temple of Nārāyana or Viṣnu. No remains of this temple nor any other building of Viradhavala or Vastupāla have survived at Dholkā

Thus Someśvara attempted successfully various forms of Sanskrit literature like Mahākāvya, Nataka, Stotra, Praśasti, Subhāṣita, etc. From his numerous compositions on various subjects it appears that he was a man of liberal outlook. Though he was a devout Śaiva and Śākta and an adept in the Vedas, he wrote not only poems and plays praising Rama, but also Praśastis for the Jaina temples

Peterson [21] and Aufrect [22] have tried to identify our Someśvara with the author of a commentary on the Kāvyaprakāśa, known as the Kāvyādarśa-Saṅketa, whose name was also Someśvara. But the identification is not correct, as the author of the Kāvyādarśa-Saṅketa was the son of Devaka of Bhāradvāja Gotra [23] while our Someśvara was the son of Kumāra of Vasiṣṭha Gotra The two authors were different.

---

[18] For the text of the Ābu Praśasti, *vide* Jinavijayaji Prācina Jaina Lekhasaṅgraha, no. 64, Acharya, Historical Inscriptions of Gujarāt, no 206

[19] Jinavijayaji, op. cit, nos. 38-1 and 40-3, Acharya, op cit no 207 and 209, Shastri and Parab, Prācina Lekhamālā, nos 168 and 170

[20] Epigraphica Indica, Vol I, pp. 20 ff, Acharya, op cit. no 215

[21] Peterson, Report V, p. 84

[22] Catalogus Catalogorum, Vol I, pp 102 and 737 Also *vide* Surathotsava, Intro, p. 16.

[23] Kāvyādarśa-Sanketa (R. C. Parikh's edition, Rajasthān Purātana Granthamālā, no. 46), p. 352, Intro. p. 8.

Chronology of Someśvara's works

No work of Someśvara, except his inscriptions bears any date But upper or lower limit of at least some of these works can be decided on the basis of internal evidence A comparison of the Surathotsava and the Kīrtikaumudi reveals a great difference between the style of these two poems In the former, the style appears to be more or less of the Gauḍī type, forced and obscure and full of tiresome puns while the style of the latter is of the Vaidarbhī type, marked by perspicuity, and makes one believe that here the model was that of Kālidasa One cannot with certainty view this difference of style as a criterion of priority in time, but it tempts one to believe that probably the work of the Gaudi style may have been earlier This surmise is further corroborated by the subject matter of the two poems. The Surathotsava is more or less an allegory of the political misfortunes of Bhīmadeva II and the re-establishment of his power at *Anahilavāḍ Bhīmadeva II who is known as Bholo or simpleton,* was a weak sovereign and he was unable to protect his kingdom from the depredation of his feudatories as well as the foreign enemies and there was a time when a chieftain named Jayantasimha could usurp the throne of Aṇahilavāḍ for sometime, about 1224 A D (1280 V S) and issue the grants in his own name [24] Naturally Bhima had to take refuge somewhere and he could regain his lost kingdom in 1225 or 1226—in any case before 1227 A D [25] through the faithful service of Vāghela chief Lavanaprasāda and his son Vīradhavala The Surathotsava also describes similar misfortunes of and regaining of power by a mythical king Suratha, and it is quite probable that Someśvara may have chosen the story of Suratha as the theme of his poem on account of its striking similarity with contemporary events and that he may have written the work to commemorate the re-establishment of Bhīmadeva s power sometime about 1227 A D The Kirtikaumudi (IX 31) narrates the events of Vastupala s life in*cluding the temples built by him and on the reasons adduced by* Kathavate (KK Intro p 17) it was composed after 1230 A D In the Bharatavakya at the end of the Ullagharaghava (राजानो जनयन्तु कीर्त्तिकुमुदैरामोदिनीं मेदिनीं०) Someśvara appears to refer to his Kirtikaumudi *If this inference is correct then it can be* adduced that the Ullagharaghava was written after the Kirtikaumudi Nothing definite can be said about the dates of the Karnamrtaprapa and the Rama sataka though on the basis of stylistic improvements *I would like to consider* both of them as later than the Surathotsava

---

[24] *Buhler Indian Antiquary Vol VI pp 187 ff*

[25] D K Shastri Gujaratano Madhyakālin Rajput Itihas (Guj), Vol I, 1st ed p 359

Stray verses of Somesvara

The Prabandhas give a number of references and anecdotes which bear upon Somesvara's relations with Vastupala All these cannot be taken at their face-value, but a critical examination of them reveals that they are based upon historical facts The Prabandhas have also cited a number of stray extempore verses spoken by Someśvara on particular occasions [26] His praise of Tejapala when the latter returned after defeating Ghugula, the chief of Godraha or modern Godhrā, beautiful description of the Lalitāsara, a lake built by Vastupāla at Palitana and named after his wife, Lalitā laudatory verses for Vastupāla during the Sanghayatra on Mt Śatruñjaya, verses in praise of Viradhavala when he held durbar after a victory—these are some of the illustrations in point

The Suktimuktavali of Jahlana keeper of elephants of King Krsna (1247—1260 A D) of Devagiri, contains four verses (इन्द्राभ्यर्थनया०, यथावद्वादनात्०, वनसुखि०, वाच परमर०) of Someśvaradeva Now we know that there were more than one poets of this name, [27] and one is not quite sure whether the author of these verses is our Somesvara But considering the fact that the Suktimuktavali contains verses of several other Sanskrit poets from Gujarāt—like Hemacandra Somaprabha, [28] Śripāla, [29] Vastupāla, Vāgbhata [30] Vijayapāla [31] Prahladana, [32] Durlabharaja, [33] Devabodhi or Devabodha, [34] Kumudacandra [35] Arasī Ṭhakkura or

---

[26] Sandesara op cit p 50

[27] Krishnamachariar, Classical Sanskrit Literature, pp 1108 9

[28] Author of the Prākrit work Kumārapalapratibodha (published in G O S, no 14), Sinduraprakara, etc

[29] Blind poet laureate of Siddharaja Jayasimha author of the Praśasti of the Sahasralinga lake (lost) Praśasti of the fort of Vadnagar, etc

[30] Author of the Vāgbhaṭalaṅkara a work on poetics

[31] Grandson of Śrīpāla author of a Sanskrit play, Draupadisvayamvara

[32] Author of the Parthaparākrama Vyāyoga (published in G O S no 4) founder of Prahladanapura or Palanpur, a city in North Gujarāt

[33] Author of the Sāmudrikatilaka (1160 A D) and a minister of King Kumārapāla

[34] The Prabhāvakacarita (ch 21) says that Devabodha had come to Anahilavād during the reign of Siddharaja and had come in contact with the poet Śrīpala He is said to be an Ācarya of the Bhagavata sect Both Devabodha and Śripala were favourites of Siddharaja but their mutual relations were anything but friendly (R C Parikh, Kavyanuśasana Intro pp 255 ff)

[35] Kumudacandra was an Acarya of the Digambara Jaina sect and a contemporary of Siddharaja. His dispute with the Śvetāmbara Acarya Vadi Devasuri is the theme of the play Mudritakumudacandra Prakarana by Yasascandra.

Arisimha,[36] and also two verses ascribed to Siddharāja Jayasimha (1094 1143 A D), the famous king of Aṇahilavāḍ, it is quite possible that the said Someśvaradeva is none other than our author. The probability becomes stronger when we know that our author prefers to mention himself as Someśvaradeva, just as the compiler of the Sūktimuktāvali has done Moreover, the Suktimuktāvali quotes two verses from the Vaidyanāthapraśasti,[37] which is definitely a work of Somesvara. The anthologies seldom quote from inscriptions and the fact that the Vaidyanathapraśasti is quoted that way shows that it was considered a composition of high literary merit.

It is interesting to note that a verse from the Kīrtikaumudī (VII 79 निगदितु विधिनापि०) has found place in the Vasantavilāsa, an old Gujarati Phāgu of the 15th century A D

Someśvara abandoned Vyāsavidyā after the death of Vastupala

Somesvara's verses in praise of Vastupāla, referred to above, reveal the respect and admiration of a friend. Vastupala has also paid tribute to scholarship, poetic merits and high position of Someśvara in equally glowing terms (in the verse quoted in the beginning of the Introduction). According to the Prabandhas, it was Someśvara who saved Vastupala twice from the wrath of king Visaladeva[38] with whom the former was not on good terms When Visaladeva was harassing Vastupāla and Tejapāla inspite of their previous obligations on him Someśvara readily composed a verse suggesting the ruler s ingratitude, and the king was ashamed[39] The Prabandha notes that after the death of Vastupala, Somesvara abandoned the Vyāsavidyā to mark his deep sense of bereavement at the loss of his great friend, and refused to recite the Purana though pressed by Visaladeva And the King appointed another gentleman named Ganapati Vyāsa to do his work[40] There seems to be truth in this tradition as we find Ganapati Vyāsa as the writer of the second Praśasti of Nānaka in 1272 A D in which he mentions himself as the author of a poem called Dhāradhvamsa, commemorating Vīsaladeva s victory over Mālava[41] It is clear that Ganapati Vyasa had become court poet of Vīsaladeva

[36] Author of the Sukṛtasaṅkīrtana Mahākāvya a panegyric of minister Vastupāla who was his patron

[37] सि दूर सीमन्ताद० and यचेतत्क्षयवह्नि० As the text of the Prasasti at Ḍabhoi is in a very fragmentary state owing to the delapidated state of the slab bearing the inscription it has not been possible to trace out these verses

[38] Sandesara op cit, p 33

[39] Prabandhakośa p 125 Vastupālacarita III 332 Vividhatīrthakalpa, p 80

[40] Purātanaprabandhasaṅgraha p 80

[41] Acharya op cit no 219 v 18

We do not know the date of Someśvara's death, just as we do not get the date of his birth He was living at least upto 1255 A.D., the date of the Vaidyanāthapraśasti

Ullāgharāghava Nāṭaka

After biographical and historical details about life and works of Someśvara let us come to his play, Ullāgharāghava which is presented in this volume.

As for the contents of the play—in act I, after the Nāndī, Śatānanda, the Purohita of Janaka, refers to the grief of the king that his daughter Sītā will now be separated from him, that is, the play begins after the marriage of Rāma and Sītā Daśaratha, his two sons and Sītā take Janaka's leave and start for their capital After a while the chamberlain Haridatta informs how, on the way, angry Paraśurāma was pacified by Rāma, and Janaka goes to inform the inmates of the harem about this great success of his son-in law. From a Viṣkambhaka in the beginning of act II containing a dialogue between two servants we know that Daśaratha has decided to install Rāma as the king and has called for his Purohita, Vaśiṣṭha Then Rāma and Sītā accompanied by the gardener move about the pleasure-garden and the pleasure-pond and enjoy the beauty of the place Meanwhile Daśaratha calls Rāma and bids him to remain ready to take charge of the onerous duties of state-affairs It is evening, and the stanzas of the Vaitālikas describing the evening twilight are heard from the background. The chamberlain informs Daśaratha that Queen Kaikeyī requests him to come to her palace. Before going there, the king again tells Rāma to remain ready for the coronation ceremony In act III from the conversation of two maid-servants, it is inferred that Kaikeyī has decided to obtain the two gifts" from the king, which the latter had promised her sometime ago and that one was the banishment of Rāma and the other was the coronation of her son Bharata in his place. Then Rāma drives in state to the Palace, witnessing the festivities in the city, but coming to the residence of Kaikeyī, he and Sumantra find the old king vainly attempting to persuade the queen, so that she may not insist upon her demands The king faints when he sees Rāma. At this juncture enter Kausalyā, Sumitrā and Sītā and are stunned to learn the new turn of events. Angry Lakṣmaṇa enters with drawn bow, demanding to know the person who would banish Rāma But Rāma pacifies him and bidding farewell to all retires to the forest, and grief prevails in the whole kingdom.

The whole of act IV is utilized for supplying information regarding events that occurred after the banishment of Rāma. The act is devoted to the aerial travel and conversation of two Gandharvas—Kumudāṅgada and his son Kanakacūḍa. We know that Daśaratha is dead, Bharata follows Rāma to Citrakūṭa,

but there he is prevailed upon by Rama to return to Ayodhyā for the protection of the people Rama has killed the demon Viradha and in the end he expresses a desire to go in the southern direction Act V has a Viskambhaka in the beginning in which the audience know from the soliloquy of Mārīca that Ravana wants to take his help in the abduction of Sita and that the ears and nose of Śurpanakha were cut by Lakṣmana and also that the demons residing in the Janasthana were killed Then enters Ravana and forcibly carries away Sitā Jaṭāyu king of the vultures comes to Sita s help and fights with Ravana but he is not successful and from the speech of Ghorākṣa Ravana s attendant, we know that Jaṭayu is fatally wounded Rama and Lakṣmana not finding Sīta in the hut start for her search and learn the details of her abduction from Jaṭayu Jaṭayu advises Rama to go to the Pampāsara in the south where he will make friends with Sugriva and other monkey chiefs, and thus a suggestion is made as to how it will become possible for Rama to attack Lanka Act VI begins with the dialogues of two demons *viz* Malyavan and Sarana from which the audience know that Vali was killed by Rama and Hanuman had burnt Lañka Vibhiṣana advised Ravana to return Sita to Rama but he was insulted and consequently went over to Rama s camp Then Angada comes to Ravana s court on a peace-mission but his mission fails and there follows an interchange of recriminations *The battle-cries of the monkeys are heard from the background* Ravana from the terrace of his palace takes a view of Rāma s army and the chief warriors are pointed out to him by Śuka In the same way Rama and Vibhiṣana see Ravana s army from the peak of mountain Suvela

Almost the whole of act VII is a dialogue between Kirpaṭika who was a spy of Lavana the lord of Mathura and a friend of Ravana and a demon named Vikamukha We know that Ravana has been killed Sīta has come out pure from the fire and Vibhisana is installed on the throne of Lañkā Kārpaṭika says that he would try his best yet to create difficulties in the way of Rama In the end *Vibhiṣana s voice is heard from the background requesting Rāma to sit in the aerial car Puṣpaka for going to Ayodhyā* Act VIII begins with the aerial journey of Rama to Ayodhya Sita asks him about various places coming on the way and he satisfies her curiosity Kārpaṭika in the guise of a young Muni rushes to Ayodhyā There he spreads the false news that Rāvana having killed both Rāma and Lakṣmaṇa is coming in his aerial car to attack Ayodhyā The army is ordered to remain ready and Kausalyā and Sumitrā struck with grief prepare for burning themselves alive At this juncture enters the aerial car Bharata aims an arrow at Vibhīṣaṇa taking him to be an ally of Rāvaṇa but Vaśiṣṭha who knows everything checks him and the evil plot of Kārpaṭika is *discovered There is happy reunion of the family and in the end there is a* Bharatavākya in the mouth of Vaśiṣṭha

We may mention here that at the end of each act the poet has a verse in praise of Vastupāla which speaks of his close associations with the patron. At the end of the play there is a Praśasti of four verses, in which the author gives some autobiographical details. Two of these verses (य कर्माणि० and अरुन्धतीव०) are also to be found in the last canto of Surathotsava (as vv. 39-40) to which we have already referred.

Thus, the Ullāgharāghava is a long drawn out play, possibly having as its model the Anargharāghava of Murāri (before the 9th century A D.), a play in seven acts. There is a series of Rāma-dramas ending with the word Rāghava which seem to have some connection with one another. We are ignorant about the Udāttarāghava of Māyurāja, which is known only by reference,[42] and we are not able to say anything about its relation with the Anargharāghava of Murāri, which may have either succeeded or preceded it. Murāri seems to have been imitated by Jayadeva (circa 1200 A.D.), in the Prasannarāghava,[43] which is also a Rāma-play in seven acts. Murāri's play was very popular in Sanskrit literature at this time, and he has been spoken of very highly in anthologies, and a large number of commentaries were written on his play.[44] The play was zealously read and studied also in mediæval Gujarāt, and Naracandra and his Guru Devaprabha,[45] both of them contemporaries of Vastupāla have composed commentaries on it A third commentary was written by Jinaharsa in the 15th century [46] And it is no wonder if Someśvara was influenced by it. Just as act IV of the Ullāgharāghava is entirely taken up by the dialogue of two Gandharvas—Kanakacūḍa and Kumudāngada, the later part of act VI of the Anargharāghava is similarly devoted to the talks between Ratnacūda and Hemāngada, who are also Gandharvas These dialogues in both the plays serve the same purpose *viz*, to inform the audience about the events that had taken place earlier. Dialogues of Malyavān, Śuka and Sārana are found almost in identical places in act VI in both plays VIII 29 30 of the Ullāgharāghava are mere imitation of the VII 97-98 of the Anargharāghava, and the whole of the act VIII in the former play seems to have been inspired by act VII of the latter, though here one may be tempted to say that the poet may have also seen the portions describing

---

[42] Keith, Sanskrit Drama, pp. 223 ff.

[43] *Ibid*, p. 226. Unmattarāghava of Bhāskara Kavi of unknown date, though a one-act play, seems to have been influenced at least in its name by the plays like the Anargharāghava

[44] Krishnamachariar, Classical Sanskrit Literature, p 638

[45] L. B Gandhi, Catalogue of the Jaina Bhāṇḍāra at Pāṭan (G.O S *No.* 76), p. 301, also H. D. Velankar, Jinaratnakosa.

[46] L. B. Gandhi, op cit., Intro , p. 52.

Rāma's return to Ayodhyā in canto XIII of the Raghuvaṁśa and act X of the Bālarāmāyaṇa of Rājaśekhara (circa 900 A D.)

The Ullāgharāghava betrays some influence of the Abhijñānaśākuntala. The scenes in which Sītā goes to Ayodhyā and the grief of Janaka at the separation from his dear daughter is expressed, are reminiscent of similar scenes in the fourth act of the great drama of Kālidāsa. When Someśvara wrote:

नवपरिणीता दुहिता गच्छन्ती पतिगृहाय बन्धूनाम् ।
परमार्थवेदिनामपि वैक्लव्यं विरचयत्येव ॥ (1-10)

he must have in his mind the following half verse from the Śākuntala, put in Kanva's mouth:—

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः ।
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ (IV. 5).

And Śatānanda's instruction to Sitā —

शुश्रूषा श्वशुरे ननान्दृषु नतिः श्वश्रूषु सेवाञ्जलिः
पत्यौ तत्परता सनर्म च वचस्तन्मित्रवर्गे शुचौ ।
साह्लत्वं कुलबालिकासु विनयः पूज्ये तनौ सद्वृति-
र्मार्गोऽयं मुनिपुङ्गवैर्मृगदृशां श्रेयःश्रिये दर्शितः ॥ (1-21)

appears to have been based on the famous verse in the Śākuntala spoken by Kanva beginning with the words शुश्रूषस्व गुरून्० (IV. 17). In the second act of the Ullāgharāghava Rāma protects Sitā from the bee which was attracted by the fragrance of her mouth and addresses him a verse भ्रातश्चके भ्रमर भवता० (II. 35), which is inspired by a similar scene in the first act of the Śakuntala and the verse चलापाङ्गां दृष्टिं० (I 20). सरस्वत्या स्नात (II. 46) is clearly influenced by the well-known verse in the Uttararāmacarita (II. 2) beginning with प्रियप्राया वृत्ति० In the same way सैव तदेव नगरं च तदेव० (I. 27) reminds one of the following Subhāsita ascribed to Bhartrhari—

तानीन्द्रियाणि सकलानि मनस्तदेव सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव ह्यन्य क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

Sanskrit drama was generally under the influence of the court and though the audience was mixed its worth was judged by the learned who were intent on discerning poetic beauties or defects The result was that the poet attempted to introduce as many lyric verses as he could, and consequently the action and dialogues suffered This process can be seen in full development in Murāri, Rājaśekhara and other later dramatists, in whom we find subordination of action to description, and the degeneration of the description into a mere exercise in

style and in the use of alliterations [47] We find these features also in Somesvara he being the child of his age At some places he has made the descriptions lengthy, *e g* whole of the fourth act is devoted to the long and tedious dialogues between two Gandharvas The second act describes the beauties of the garden, and a part of the last act gives a large number of verses in epic style about several geographical places from Lanka to Ayodhya This was partly due to the fact that the plays for their reputation depended largely on being read, not witnessed however important it may have been for the poet to secure the recognition of public performance

But the merit of Somesvara s work lies in the fact that though it exhibits all these characteristics of the later drama, prose as well as verses in it are written in an elegant and effective style, which has always marked his compositions He has tried to dramatize the whole of the Ramayana but has utilized his long and unwieldy subject matter in a judicious way as a result of which his acts generally do not degenerate into something like separate plays, as has happened in the case of the Balarāmāyana of Rajasekhara The Ullagharaghava has numerous lyric verses which can be cited as poetic achievements of Somesvara

CRITICAL APPARATUS

The present edition is based upon the following two manuscripts

I Manuscript designated दे०
Material—paper
Folios—91
Size—10" × 4½"
Script—Devanagari
No of lines on each folio—11
No of letters in each line—36 to 40
Condition—Very good
Date of copying—1696 V S
Place of copying—Ahmedabad
Place of deposit—Pt Dayāvimalaji Jaina Jñāna Bhāndāra, Devaśāno Pado, Ahmedabad

Some one has effaced the colophon at the end of this manuscript excepting the portion which mentions the date and place of copying which reads as follows —संवत् १६०६ वर्षे । श्रीअहम्मदावादनगरे ॥ छ ॥

II Manuscript designated भा०
Material—paper
folios—88 folios 1 5, 18, 39, 40, 71, 73 and 87 missing

[47] Keith op cit p 244

उल्लाघराघवनाटकान्तर्गतानां पात्राणां परिचयः

स्थापकः / सूत्रधारः	—नाटकाभिनेता
नटी	—सूत्रधारपत्नी
शतानन्दः	—गौतमपुत्रः
राम	—दशरथमहाराजज्येष्ठपुत्रः
जनक	—मिथिलापतिर्महाराजः
लक्ष्मणः	—दशरथमहाराजपुत्रः
प्रतीहारः	—जनकराजप्रतीहारः
सीता	—जनकराजपुत्रीरामस्य पट्टदेवी
हंसिका	—सीतायाः सखी
कञ्चुकी	—जनकराजकन्यान्तःपुरपालकः
हरिदत्तः	— ,,
राजपुरुषः	—जनकराजसेवकः
नन्दिभद्र	—श्रीरामप्रसादाचिन्तक सेवकः
विनयन्धरः	—दशरथमहाराजमान्य सेवकः
मालाधरः	—दशरथमहाराजलीलोद्यानपालकः
प्रतीहारी	—रामप्रतीहारी
विदूषकः	—रामस्य नर्ममित्रम्
जानूकर्ण्य	—मैत्रावरुणशिष्यः
राजा	—अयोध्यापतिर्दशरथमहाराजः
वैतालिकः	—दशरथमहाराजस्तुतिपाठकः
कञ्चुकी	—दशरथमहाराजान्तःपुरपालकः
मन्थरा	—दशरथमहाराजदेव्याः कैकेय्याः सखी
सुबुद्धिका	—दशरथमहाराजमान्या दासी
सुमन्त्रः	—दशरथमहाराजसारथिः
कौशल्या	—दशरथमहाराजपट्टदेवी
पुरुष	—राजसेवकः
गन्धर्वराज / कुमुदाङ्गदः	—कनकचूडगन्धर्वपिता

कनकचूड	—गन्धर्वराजकुमुदाङ्गदपुत्रः
पुरुषः	—गुहनाम श्रीराममित्रम्
मुनिकुमारक	—भरद्वाजशिष्यः सुयज्ञः
पुरुषः	—तुम्बरनामा गन्धर्वं
तुम्बर	—गन्धर्वं
मारीच	—राक्षसराजरावणस्य मित्रम्
घोराक्षः	—राक्षसराजरावणस्य प्रणिधिः
रावण	—राक्षसराज लङ्काधिपतिः
जटायुः	—गृध्रराजः
माल्यवान्	—राक्षसराजरावणस्यामात्य सारणस्य मातामहश्च
सारण.	—माल्यवतो दौहित्रः
शुकः	—राक्षसराजरावणस्य मन्त्री
अङ्गदः	—वालिराजसूनुः
प्रहस्त	—राक्षसराजरावणस्य प्रधानः
कादम्बरी	—राक्षसराजरावणस्य प्रतीहारी
मन्दोदरी	—राक्षसराजरावणस्य पट्टदेवी
विहङ्गवेग	—विभीषणप्रणिधिः
विभीषण	—राक्षसराजरावणस्यानुजः
चारपुरुष / कार्पटिकः	—मथुराधिनाथस्य लवणस्य प्रणिधिः
वृकमुखः	— ” ” ”
सुग्रीवः	—वानराधिराजः
जाम्बवान	—वानरराजः
वैश्वानरः	—सुग्रीव.
हनुमान्	—वानराधिराजप्रियमित्रं वानरराजः
वासवः	—स्वर्लोकाधिपतिः इन्द्रः
अवन्ध्यः	—राक्षसराजरावणस्य वृद्धामात्यः
भरतः	—दशरथमहाराजपुत्र
सौमित्रिः	—दशरथमहाराजपुत्रः लक्ष्मणः
वशिष्ठः	—दशरथमहाराजकुलगुरुः
करभकः	—भरतराजनाथः सेवक.

Size—$10\frac{3}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$
Script—Devanagari
No of lines in each folio—11
No of letters in each line—36 to 40
Condition—good Edges of some folios are torn out
Date of copying—1537 V S
Place of copying—Ahmedabad
Place of deposit—Bhandarkar Oriental Research Institute Poona (no 343 of 1884 86 Government Collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute)

It is very interesting to note that this MS was copied down for reading of two Muslim gentlemen called Khan Hasil and Khan Burhan

The text of the colophon which also contains two old Gujarati couplets—one of them praising Khan Burhan—is not very clear but one thing is apparent that the manuscript was copied down during the reign of Sultan Mahmud of Ahmedabad popularly known as Mahmūd Begaḍa and that Khān Hasīl and Khan Burhan were in some way connected with him The following is the text of the colophon —

॥ स्वस्ति श्री सवत १५३७ वर्षे माघवदि २ द्वितीयाया बुधदिने ॥ अद्येह श्री ॥ अहिमदावादवास्तव्ये मध्ये ॥ षान श्रीहसील ॥ षान श्रीबुहान पठनार्थं ॥ परापकाराय ॥ मोढज्ञातीय दुवे राउल सुत वाल्हाकेन पुस्तकमिद लिखित ॥ कल्याणमस्तु ॥ लेषकपाठकयो शुभ भवतु ॥ ॥ यादृश्य पुस्तके दृष्ट तादृश्य लिषित मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ वनिता नरपति करय वषाण ॥ अभिनवु महाअलि उदउ भाण । सुघट सुभट पणि चतुर सुजाण ॥ मुख सुख सुदर नही निनाण ॥ १ राजाधिराज गुज्जरनरेंद्र विख्यात पातसाह श्रीमहमूद भरतृ (?) षान श्रीआवाससुतबुहानषान दानि मानि मदनावतार मग्गीज्जय सस्यि ॥ पुहविश्वओपम दिव्य अवर अप्पइ पर । पत्तनी परि विविधरुचिना प्रौढमन करि थप्प—य ॥ महीअलि साचु मेह उत्तर दिशिइ ऊनयौ कनक सरीसी देह बुहान सहिजिइ वरसणु × शिवमस्तु सर्वजगत परहतनिरता भवतु भूतगणा । दोषा प्रयान्तु नाश सर्वत्र जन सुखी भवतु ॥ ५ — — च कूटमद्राक्षीत् कूट तु लिखित मया। इति मत्वा न मे गार्ग्नी मा दु पुस्तकवाचका ॥ ६ ॥ शुभ भवतु ॥

The MS दे० is read and corrected by some scholar from beginning to end The same man has given Sanskrit Chayā of the Prakrit passages of the play upto folio 24 and has occasionally added very brief explanatory notes which have been printed at appropriate places along with variant readings MS भा० is corrupt and fragmentary Here and there a few passages are missing in both the MSS But fortunately both the MSS belong to different families and what is

missing in one is available in the other Passages which are thus missing in either of the MSS are printed in the text between index finger signs (e g on pp 15, 29 81, 96 103, 133 136, 155 and 20, 77, 78, etc) and relevant remarks are added in the footnotes The readings which are missing in both the MSS but are reconstructed by the editors are printed in square brackets

MS दे० is complete excepting a few places and is on the whole superior to भा० MS दे० was, therefore, adopted as the basis of the text Its unsatisfactory readings are, however, replaced in the text by better readings from MS भा० and given as variants in the footnotes.

Acknowledgement

The editors are grateful to the Jaina monks of the Vimala gaccha who are custodians of Śri Dayāvimalaji Jaina Jñana Bhandāra at Devaśano Pado, Ahmedabad, and also to the trustees of the said Jñana Bhāndara for extending the loan of the दे० MS of the Ullāgharaghava, but for which this edition could never have been taken up The editors are also thankful to Dr P K Gode, Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for the loan of the भा० MS and to Mr A D Thaker, M A, of Oriental Institute, Baroda, for preparing the index of verses Their thanks are also due to the Authorities of the M S University of Baroda for including this work in the Gaekwad's Oriental Series

एतत् केतकगर्भपत्रसुभगैरब्रैर्नभः शोभते,
कासाराः सुरभीणि कैरवकुलैरम्भांसि बिभ्रत्यमी ।
शालेयेषु विपक्वशालिषु शुकाः सम्पातमातन्वते,
सूर्याचन्द्रमसौ च सञ्चितमिव स्फारं महो मुञ्चतः ॥ ४ ॥

तदद्य भगवतः श्रीद्वारकालङ्कारनीलमणेः श्रीकृष्णदेवस्य पुरतः श्रीधरप्रबोधैकादशीपर्वणि सर्वदिग्(१ गाग)ताना सामाजिकजनानां जनकसुतापतिचरितामिनयादेशसम्पादनेन कृतार्थयामि समारम्भदर्थितमात्मानम् । (विचिन्त्य) भवतु, पर्यालोचयामि प्रेयसीम् । (इति नेपथ्याभिमुखं परिक्रम्य) प्रिये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—एस म्हि, आणवेदु अज्जो[१] ।

सूत्रधारः—प्रिये ! रामायणरूपकावलोकनकुतूहलिनी खल्वियं परिषत् ।

नटी—अज्ज ! कधं सयलकयिचक्कचव्विदे रामचरिदे सामाइयाण सवणेच्छा[२] ।

सूत्रधारः—प्रिये ! न विभावयति भवती । तथाहि—

स जयति रघुराजग्रामणी रामचन्द्रः,
स च जयति कविचोपत्तिमूलं मुनीन्द्रः ।
त्रिजगति शतधाऽपि श्रूयमाणा नवेव,
प्रमदयति यदीया कीर्तिरत्किश्च चेतः ॥ ५ ॥

अपि च—

श्रीकाकुत्स्थकथातीर्थे रूढेऽपि विबुधव्रजे ।
अत्र पाविण्यलाभाय न प्रवेशमुशन्ति के ? ॥ ६ ॥

तद् विमृश्यतां कस्यापि कवेः परिषत्परितोषणानुरूपं किमपि रूपकम् ।

नटी—(विचिन्त्य) अज्ज ! एदिसे पभूदभूदेवसमुले पिक्खकसमाजे कस्स वि

---

१ एषाऽस्मि, आज्ञापयतु आर्यः ।

२ आर्य ! कथं सकलकविचक्रचर्वितेः रामचरिते सामाजिकानां श्रवणेच्छा ? ।

३ आर्य ! ईदृशे प्रभूतभूदेवसङ्कुले प्रेक्षकसमाजे कस्यापि भूदेवप्रवरस्य कवेः नाटकमभिनेतुमुचितं भवति ।

---

1 सम्य ।

भूदेवप्परस्स कयिणो नाडयमहिणेदुमुचिदं णोदि ।

सूत्रधारः—प्रिये ! साधु स्मारितं भवत्या । अस्त्येव वशिष्ठान्वयसम्भूतेश्चौलुक्यचक्रवर्तिवन्दितचरणारविन्दस्य श्रीसोमेश्वरदेवस्य कृतिरभिनवमुल्लाघराघवं नाम नाटकम्, तदेव चतुर्द्धाऽभिनीय सदस्यानुपासहे । (पुनः सानन्दम्)

> चरितमिदमुदारं रामरूपस्य विष्णोः,
>
> कृतिरकृतकरम्या श्रीकुमारात्मजस्य ।
>
> वयमभिनयसज्जाः, सज्जनोऽयं समाजः,
>
> सुकृतमिह मदीयं प्राक्तनं प्रादुरासीत् ॥ ७ ॥

नटी—अज्ज ! कधं इयरेहिं [[1] कयीहिं] विय एदिणा कयिणा अत्तणो गुणसक्कित्तणं ण किय [1] ।

सूत्रधारः—प्रिये ! न खलु महात्मनामात्मगुणसङ्कीर्त्तने रसना प्रवर्त्तते, परं विबुधवर्गनिसर्गसम्पन्नेन चौलुक्यचक्रवर्तिसचिवेन श्रीवस्तुपालेन सूक्तमिदमुदीरितम्—

> यस्याऽऽस्ते मुखपङ्कजे सुखमृचा वेदः, स्मृतीर्वेद यः,
>
> येना सद्मनि यस्य, यस्य रसना सूते च सूक्तामृतम् ।
>
> राजानः श्रियमर्पयन्ति महतीं यत्पूजया गूर्जराः,
>
> कर्त्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति कः सोमेश्वरस्येश्वरः [2] ॥ ८ ॥

नटी—अज्ज ! सुविहिदं एदं सव्वमवरं । मह उण इक्क ज्जेव अत्तणोसवारण वट्टदि ।

सूत्रधारः—(साशङ्कम्) प्रिये ! कथय किं तत् [2] ।

नटी—अज्ज ! मम दुहिदा पढमं ज्जेव दाणिं सुसर([3] ससुर)हरे पत्थिदा । ता से तहिंगदाए किं किं हविस्सदि [3]–त्ति पज्जाउलं मे हिययं ।

सूत्रधारः—प्रिये ! किमेवं मृषा विषीदसि [4] । शरीरिणां हि शुभाऽशुभविधाने विधिरेव प्रभविष्णुः । तथापि—

---

१ आर्य ! कथमितरैः [कविभिः] इव एतेन कविना आत्मनः गुणसङ्कीर्त्तनं न कृतम् [1] ।

२ आर्य ! सुविहितमेतत् सर्वमपरम् । मम पुनः एक एव आत्मनोऽपवारणं वर्तते ।

३ आर्य ! मम दुहिता प्रथममेव इदानीं श्वशुरगृहे प्रस्थिता । ततः तस्याः तत्र गतायाः किं किं भविष्यति [3]–इति पर्याकुलं मे हृदयम् ।

प्रतिकूले विधौ बन्धुरप्यरातीयतेतराम् ।
अनुकूले पुनर्वैरिजनोऽपि सुजनायते ॥ ९ ॥

नटी—अज्ज[1] ! सच्चं ज्जेव एय, तह वि सिणेहपरदा मं किलेसयदि ।

सूत्रधारः—प्रिये ! सकललोकसंवादी खल्वसावपत्यस्नेहानुभव । तथाहि—

नवपरिणीता दुहिता गच्छन्ती पतिगृहाय बन्धूनाम् ।
परमार्थवेदिनामपि वैक्लव्य विरचयत्येव ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

साधु भो भरतावतस ! साधु, ("नवपरिणीते"त्यादि पठति ।)

सूत्रधारः—प्रिये ! कथमय शतानन्दभूमिकाया वत्सरङ्गमङ्गलो व्याहरति ? । तदेवावामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवाव । (इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ [1]प्रस्तावना ॥

(तत प्रविशति शतानन्द ।)

शतानन्दः—साधु भो भरतावतस ! साधूक्तं भवता ("नवपरिणीता" इत्यादि पठित्वा ।) यदय महाराजश्रीसी[2]रध्वज सीताप्रस्थानजनितोन्मनीभाव सासारिकस्नेहापहरणो दुर्वचनचूर्णानि भगवतो याज्ञवल्क्यस्यापि वचनानि नाद्य संस्मरति ।

रामेण स्थाणुचाप सपदि दलितमित्युल्लसद्विस्मयश्री,
सम्बन्ध सैष गोत्रे समजनि तपनस्येति सन्तोषसारम् ।
सीता गन्ताऽद्य भर्तुर्भवनमिति पुनर्वैमनस्येन मुह्यन्,
न ह्यन्त स्नेहबन्ध श्लथयति मिथिलेन्द्रोऽपि योगीन्द्र[3]शिष्य ॥११॥

(पुन स्मृत्वा सचमत्कारम्) अहो ! निरुपम कोऽपि दिलीपकुलकाननकेसरीन्द्रे रामभद्रे सर्वजनानामनुरागातिरेक । तथाहि—

यष्टङ्कारस्त्रिनयनधनुर्दण्डत श्लाघ्यमानात्,
कारुण्येन स्थगितनिखिलाशान्तगल्लसदाऽऽसीत् ।

१ आर्ये ! सत्यमेवैतत्, तथापि स्नेहपरता मां क्लेशयति ।

1 प्रस्तावना अ यथाप्रवेश । 2 जनकराज । याज्ञव ल्क्यशिष्योऽपि ।

सोऽप्युच्चैस्तच्चरितरचितानन्दनृत्यत्त्रिलोकी-
क्लृप्तश्लाघाकुलकलतिरोभूतभूमा बभूव ॥ १२ ॥

(पुन पृथ्वीं प्रति)

कौसिल्यया तदिदमुद्धृतविश्वशल्यं,
यदर्पितं कृपणया नृपरत्नमेकम्।
तत् किं न देवि वसुधे ! त्वमपीदृगन्य-
दाविष्करोति(१पि)१ भवती ननु भूरिरत्ना ॥ १३ ॥

(आकाशे)

मा मैवं महर्षे गौतमात्मज !
एकं कौशल्यया रामनाम रत्नमसूयत।
सीतासंज्ञं मयाऽप्येतद् द्वितीयमुपदीकृतम् ॥ १४ ॥

शतानन्दः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) भगवति वसुन्धरे ! स्थाने वयमविमृश्यवादिनो भवत्या निवारिताः। (पुरो विलोक्य) अये ! कथमयं मिथिलाधिनाथ. समर्थितविवाह-महोत्सवं दशरथप्रमुखसम्बन्धिजनमनुव्रज्य वत्सा जानकीं जननीजनवन्दनार्थमन्त.पुरगता-मागच्छन्तीं प्रतिपालयन्निहैव विवाहमण्डपतले वत्सौ राम-लक्ष्मणावापृच्छयमानावभिभाषमाणो वर्त्तते ? तदितो गच्छामि (इति परिक्रामति।)

(तत प्रविशन्ति जनकः प्रतीहारो राम-लक्ष्मणौ च।)

रामः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा जनकं प्रति) अनुजानन्तु तत्रभवन्तो मामयोध्या-गमनाय।

जनकः—(विचिन्त्य सोत्कण्ठम्) वत्स ! बाढं मूढोऽस्मि प्रतिवचनदाने। यत—

त्वद्दर्शनातृप्तविलोचनस्य, गच्छेति निर्गच्छति किं मुखान्मे ?।
यात्राक्षणेऽस्मिन्नथ च त्वदीये, तिष्ठेति वाचोऽनुचितैव वृत्तिः ॥ १५ ॥

रामः—(सप्रश्रयम्)

वात्सल्यं तातपादानां भूतस्य निसर्गजम्।
जने पुनरिहापत्यनिर्विशेषे विशेषत. ॥ १६ ॥

(नेपथ्ये)

कुमार रामभद्र ! समादिशति महाराजो दशरथ, यदय प्रगुणीकृत प्रास्थानिको रथ । तद् वध्वा 'सीरध्वजसम्भूतया सह सत्वरमागम्यताम् ।

जनकः—(श्रुत्वा) वत्स रामभद्र ! स्थित्वाऽपि चिरमस्माभिरनुभवनीय एव भवत्प्रवासजन्मा रणरणक, तत् कृतमत पर विलम्बेन । अपि च—

नरपतिरितरोऽपि स्मर्यते वैष्णवोंऽश,
स्वयमसि रमणीयैस्त्व गुणैर्विष्णुरेव ।
क्रिमपि भुवनकार्यं यद् विचिन्त्याऽवतीर्ण-
स्तदिह घटयतस्ते वत्स ! निर्विघ्नमस्तु ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—तात ! भवदनुग्रहादेव भविष्यति ।

(इति उभौ परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

शतानन्दः—(उपसृत्य) स्वस्ति भवते 'भास्करप्रशिष्याय ।

जनकः—भगवन्नाङ्गिरस ! अभिवादये (इति प्रणम्य प्रतीहार प्रति) मित्रानन्दिन् ! समाहूयता वत्सा वैदेही । सोऽयमतिक्रामति प्रस्थानमुहूर्त्त । वयमपि पुरोहितसहिता शान्तिस्गृहमुपेत्य प्रयाणप्रवणा वत्सा वैदेहीं प्रणमयितुमुद्बोधयामो भगवन्तमु'पर्बुधम्। (इति तथाकुरुत ।)

प्रतीहारः—यदादिशति देव । (इति पदान्तरे स्थित्वा व्यावृत्य च) देव ! इय जानकी हसिक्या समभित एवाभिवर्त्तते ।

(तत प्रविशति कञ्चुकिना निर्दिश्यमानमार्गा कृतप्रस्थानोचितमङ्गला सीता हसिका च ।)

सीता —(बाष्पमुत्सृज्य) हंला हसिए ! अज्ज णियबन्धुवग्गेण विजुज्जमाणाए मह हियए बाढमरदी चिट्ठदि ।

हसिका—सहि जाणए ! महारायदहरहस्स देवीए कोसल्लाए पसाददाणेण

---

१ सखि हसिके ! अद्य निजबन्धुवर्गेण वियुज्यमानाया मम हृदय भृशमरतिस्तिष्ठति ।

२ सखि जानकि ! महाराजदशरथस्य देव्या कौशल्याया प्रसाददानेन तस्य च सर्वाङ्गसुन्दरस्य परमेश्वरशरासनभञ्जनजनस्य स्नेहानुभवेन सर्वं सुखावह भविष्यति।

---

1 सीतया । 2 जनकाय । 3 शतानन्द ! । 4 अग्निम् ।

तस्स य सव्वगसुदरस्स परमेसरसरासणभजणजणस्स सिणेहाणुहवेण सव्व सुहावह मोदीए भविस्सदि ।

सीता—सहि[1] तस्सिं कोअडखडणक्खणे तुममवि हिट्ठिदा आसण्णुपविसिय हिययच्छिय ' भट्टिदारिए ' ' मा[मा]मनेसि ।

हंसिका—तस्सिं भग्गसरासणे भग्गे सपुण्णो पियसहीए मणोरह त्ति सरहस्स मह वद्धावयतीए सय ज्येव तुए एद पारितोसिक दिण्ण । (इत्यङ्गुलीयक दर्शयति ।)

सीता—(सवैलक्ष्यम्) सहि[3] पत्थाणपय्याउलदाए विसुमरिय म्हि ।

कञ्चुकी—भर्तृदारिके ! सोऽय महाराजसीरध्वज शान्तिकशालाया प्रकाशित हुताशन पुरत एवाभिवर्त्तते, तदितो गच्छाम इति ।

(सर्वे तथाकुर्वन्ति)

जनकः—(सीता प्रति) वैदेहि ! वत्से ! प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्यता भगवानाशुशुक्षणि, अनन्तरमय च कुलगुरुर्गौतमतनूज ।

(सीता तथाकरोति ।)

शतानन्दः—

वत्से ! भव श्वसुरयो प्रमदप्रदा त्व,
तातान्वयस्य यशसे भव निर्मलस्य ।
प्राणप्रिया च भव भर्त्तुरनन्यजाते
पुत्रप्रसूर्भव, भव प्रथमा सतीषु ॥ १८ ॥

जनकः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा वैश्वानर प्रति)

स्वामिन् ! मुख मखभुजामसि मानवाना
मन्तर्गतोऽसि जगतोऽप्यसि वृत्तवेदी ।
सेय सुता मम नमस्यति तुभ्यमग्ने !,
माता पिता च पविता भविता तदस्या ॥ १९ ॥

---

१ सखि ! तस्मिन् कोदण्डखण्डनक्षणे त्वमपि दृष्टा आसन्ने उपाविश्य हृदयेप्सित ' भर्तृदारिके ! ' [इति] मामामन्त्रय ।

२ तस्मिन् भग्नशरासने भग्ने सम्पूर्ण प्रियसख्या मनोरथ इति सरहस्य मह्य वर्धापयन्त्यै स्वय एव त्वया एतत् पारितोषिक दत्तम् ।

३ सखि ! प्रस्थानपर्याकुलतया विस्मृता अस्मि ।

सीता—(जनकं प्रणम्य) तात ! गच्छामि । (इति रोदिति ।)

जनकः—(शतानन्द प्रति) आर्य ! जानकीमेवंविधामवलोकयतामस्माकं पुनः प्रत्यागतमिव ममत्वासङ्गेन । पश्य—

महतीमप्यतिक्रम्य प्रत्याहारनियन्त्रणाम् ।
अधुना सीतया सार्द्धं गन्तुमिच्छति मे मनः ॥ २० ॥

शतानन्दः—महाराज ! निर्गुणेऽप्यपत्ये स्निह्यन्ति गुरवः, किं पुनरेवंविधे ? । (पुनः सीता प्रति) वत्से जानकि ! न खलु भवती स्वभावतः शीलवती परिशिक्षामपेक्षते, तथापि गुरुत्वादस्माभिरभिधीयसे—

शुश्रूषा श्वशुरे, ननान्दृषु नतिः, श्वश्रूषु सेवाञ्जलिः,
पत्यौ तत्परता, सनर्म च वचस्तस्मिन्नवर्गे शुचौ ।
साङ्गत्यं कुलबालिकासु, विनयः पूज्ये, तनौ संवृति-
र्मार्गोऽयं मुनिपुङ्गवैर्मृगदृशां श्रेयःश्रिये दर्शितः ॥ २१ ॥

(सीता लज्जावनता तिष्ठति ।)

जनकः—वत्से ! यदभिधातव्यं तदभिहितमेव गौतमात्मजेन ।

कञ्चुकी—(जनकं प्रति सविनयम्) देव ! विज्ञापयन्ति देव्यः—यदयं जामाता रामभद्रो राक्षसैः सहजकृतविरोधः, मायाविनश्च राक्षसाः, तदस्य मार्गे तदन्तरायनिवारणाय प्रतिविधातव्यं देवेन ।

शतानन्दः—(विचिन्त्य) न केवलं राक्षसाः किन्तु राक्षसजातिरक्षाधिकारी दशकन्धरः प्रतिविधातव्यः । यः किल—

लङ्केन्द्रः स नवीननीरदनीलस्यो न गम्यो गिरा,
यस्मिन् जुह्वति चन्द्रहासदलितान् मौलीन् पुरारेः पुरः ।
भीत्या मन्दशिखोदयोऽपि दहनः स्वैरेव तत्र क्षणं,
प्राणद्भिः स्वविधिश्रिया तनुतनुः श्वासानिलैर्दीपितः ॥ २२ ॥

प्रतीहारः—(सचमत्कारम्) किमुच्यते ? मानधनानां धौरेयः स राक्षसचक्रवर्ती । तथाहि—

१ तात ! गच्छामि ।

शौर्यश्रीनजगत्त्रयाधिपतिताचिह्नं प्रमत्ते प्रभौ,
राजद्भिस्तिलक गिरोभिरपरैश्छिन्नप्ररूढेर्धनम् ।
अच्छिन्ने ननु मानिनोऽस्य न दधे मूर्ध्नाऽपरोपार्जित-
श्रीसम्भोगपराङ्मुखेन चतुर्भिस्तैपा प्रभूतैरपि ॥ २३ ॥

जनक :—(कञ्चुकिन प्रति) हरिदत्त[1] किमस्माभिरिह प्रतिविधातव्यम् ?।
पश्य—

बालोऽपि प्रबला निनाय विलय य क्रीडया ताडका,
चक्रे दूरमुदस्तमस्तकतया राहु सुबाहु च य ।
य कोदण्डमखण्डयन्मखरिपोस्तू निहन्तु स्थित,
राघुस्थोऽस्ति स एव, सम्प्रति पुन सन्यस्तशस्त्रा वयम् ॥२४॥

तद् भवताऽपि तत्सामनोविनोदाय कियदपि गत्वा सत्वरमिहाऽऽगन्तव्यम् ।

सीता—(पदान्तरे स्थित्वा पुनर्निवृत्त्य जनक प्रति) ताद[1] न विसुमरणीय म्हि ।
(त्ति साप्प विसज्जति ।)

जनक :—(सगद्गद सीतायाश्चिबुकमुन्नमय्य) अयि वत्से[1] किमिद प्रार्थितवती
भवती ?। यत —

अविभाजितो जनन्या स्नेहो मय्येव तात[1]कस्तद्वत् ।
अन्यत्र कृतविरक्तैर्ममापि त्वामुपाश्रित स्नेह ॥ २५ ॥

अपर च पतिव्रताना रहस्यमिदमुपदिश्यते—

सपत्नौ वा विपत्तौ वा वने वा भवनेऽपि वा ।
भर्तारमनुवर्तन्ते निर्विकल्पा कुलस्त्रिय ॥ २६ ॥

(सीता जनक प्रणम्य हसिका-कञ्चुकिभ्या सह निष्क्रान्ता ।)

जनक :—(शतानन्द प्रति) आर्य[1] प्रस्थिता जानकी । तद् वयमपि निरान्मण्ट
पतले समुपविश्य हरिदत्तागमन प्रतिपालयाम । (इत्युत्थाय तथाकुर्वन्ति ।)

जनक :—(समन्तादवलोक्य सोत्कण्ठम्) भगवन्[1] गौतम्यतनय[1]

---

१ तात[1] न विस्मरणीयाऽस्मि ।

---

1 °कस्तद्वत् द०। 2 °मारि नम अमुच्छ्वातवम् भा०। 3 °र् नौतम्य भा०।
गौतम्यतनय शतानन्द ।

सौधं तदेव, नगरं च तदेव, वस्तु-
जातं तदेव च, तदेव दिनस्वरूपम् ।
सीताप्रवासनिरसीकृतचित्तवृत्ते
रन्यादृशं तदखिलं प्रतिभाति मेऽद्य ॥ २७ ॥

शतानन्दः—अस्माकमपि । (पुनरात्मगतम्) वैदेहीप्रवासवैमनस्येन सुतरां परिक्लिश्यते मिथिलेश्वर, तदिदानीं वार्त्तान्तरविनोदेन प्रमोदयामि । (इति तावन्मण्डपमवलोक्य प्रकाशं जनकं प्रति) हे सूर्यशिष्यान्तेवासिन् ! स्मरसि तदानीं जानकीविवाहविहितशोभाविभूतेरस्य मण्डपस्य [१] । तथाहि—

लब्धं तैर्नयनोत्पलद्वयफलं यैरेष दृष्टस्तदा,
मार्त्तण्डान्वयसम्भवक्षितिधरश्रीमण्डितो मण्डपः ।
[2]सूर्यान् [3]यत्र पपाठ सम्मदमिलत्कण्ठो वशिष्ठो मुनि
र्गेयान्युद्वहनोचितानि च जगौ हर्षोद्धताऽरुन्धती ॥ २८ ॥

जनकः—आर्य ! तत्र किं परिहीयते ? यत्र भगवान् विश्वामित्रः स्वयं कार्यकर्त्ता भवति । य किल—

[4]यद् वन्द्यं जगतीभुजां, भगवतः प्रद्योतनस्यापि [5]यद्
दुष्प्रापं, निजतेजसा न हृषितः क्षात्रेण तेनापि यः ।
ब्राह्मणाय स्पृहयाञ्चकार महसे, तच्चापि जन्मन्यगा-
[6]दस्मिन्नेव, मुनीश्वराय [7]कुशिकापत्याय तस्मै नमः ॥ २९ ॥

शतानन्दः—विदेहाधिपते ! महर्षिगोऽप्यस्य गुरुषु गुरुतरं दाक्षिण्यम् । यतः—

राजाऽसि, प्रथमा तवैव गणना धर्मव्यवस्थाविदाम्,
आसंसारमिहापरो न सृजते कर्त्ता विरिञ्चिं विना ।
तत् कर्त्तुं समयव्यतिक्रममिमं नेवार्हसीत्यादराद्,
देवेन्द्रेण निवारितो निववृते यः सर्गमार्गान्तरात् ॥ ३० ॥

प्रतीहारः—देव ! तदेतदपि महामुनेरस्य माहात्म्यमवधार्यताम् ।

---

1 ऋग्वेदसम्बन्धिनो मन्त्रान् । 2 मण्डपे । 3 4 यत् क्षात्र तेज । 5 अस्मिन्नेव जन्मनि प्राप्तवान् । 6 कौशिकाय विश्वामित्राय तुभ्य नमः । 7 "पते महर्षे ! मह" भा० ।

नरदेवोऽपि भूदेवो भवन्नुच्चैस्तपोमिना ।
स्वदेहस्य सुवर्णस्य [1]वर्णोत्कर्षं चकार य ॥ ३१ ॥

जनकः—(स्मृत्वा शतानन्दं प्रति) भगवन्नहिल्यानन्दन ! सोऽयं तत्रभवान् मैत्रावरुणी दशरथपार्थिवादप्यधिकतरमेव स्निग्धबुद्धिरस्मासु । तथाहि—

जन्येन राजन्यजनेन सार्द्धमरुन्धतीजानिरुपागतोऽपि ।
भूत्वाऽस्मदीयं प्रमदात् तदानीं, सम्बन्धिनं प्रत्युत सञ्चचार ॥ ३२ ॥

शतानन्दः—मिथिलाधिपते ! भवता दशरथाभिधानमभिदधानेन स्मारितोऽस्मि तन्महिमानमसमानम् । पश्य—

सङ्ग्रामाङ्गणनिर्जितक्षितिपतिश्रीसंविभागोऽर्थिना,
चक्रे येन न केवलं बलवता सर्वोऽपि साधारणः ।
देवस्यापि सुरारिशोणितसुरा[2]पाणप्रवीणासिना,
दोस्तम्भप्रभवस्वशक्तिविभुनाभोगोपयोगो हरेः ॥ ३३ ॥

अपरं च—

कोपोत्कटस्य शकटेन [3]सदक्षमृक्ष,
मङ्क्षु प्रनाशयकृते प्रविविक्षतस्तत ।
सौरेर्महस्य रिपुनिग्रहचण्डचाप,
येन व्यधायि निजदोर्यु[4]गमर्गलाऽग्रे ॥ ३४ ॥

जनकः—भगवन् ! अपरमपि वितर्कयामि—

अजातमेव यद् राज्ञा भवनारम्भ कृत[5]स्तम ।
ग्रहेषु सहते सैष पङ्गुरङ्गुलिदर्शनम् ॥ ३५ ॥

(पुनः स्मृत्वा सोल्लासम्) तेन पुनर्नूतनसम्बन्धिना वसुन्धराधीधरेण निजकुलसदृशी बहुमतिरस्मास्माविष्कृता । तथाहि—

अप्यल्पं बहु मानसेन मुदितेनास्मत्कृतं मानयन्,
जामातुर्जनकोऽपि भक्तिनिरतेऽस्मासु सप्रश्रय ।

---

1 वर्णोऽयमभ्रकस्य भा० । 2 पानप्रवी' दे० । 3 सदृशं' भा० । 4 'गर्गं भा० । 5 'स्तन दे० ।

निर्वर्त्योपयम पुरीं निगमिषु सोत्कण्ठमापृच्छय न,
स्वस्याविस्मरणाय सैप विदधे पृथ्वीपति प्रार्थनाम् ॥ ३६ ॥

(पुनर्विमृश्य) तया पुन कौशलेश्वरदुहित्रा सीताविषये स्नेहा[1]विष्करणेन वयमपि पश्चात्कृता । पश्य—

कौशल्यया नववधू समधूकमाला,
तारकालिकप्रमदबाष्पकरम्बिताक्ष्या ।
अङ्के निवेश्य तनया मम नैकवार
मालिङ्गिता तदनु मूर्द्धनि चुम्बिता च ॥ ३७ ॥

कि बहुना ? सेय सर्वाऽपि भवत कुलगुरो शुभध्यानसमृद्धि । तथाहि—

स श्वशुर सा श्वश्रू स वर स गुरु स वशश्च ।
सर्वं सुविहितमेतन्मम दुहितुस्त्वत्प्रसादेन ॥ ३८ ॥

प्रतीहारः—(क्षणमिव स्थित्वा) कथमद्यापि चिरयति हरिदत्त ? ।

(तत प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—(साश्चर्यम्)

तत् पौरुष निश्चन यद् विचिन्त्य, चमत्करोति त्रिदिवेश्वरोऽपि ।
रामस्य तत् किञ्चिदनुद्धतत्व, पात्र न मेत्रावरुणोऽपि यस्य ॥ ३९ ॥

(अग्रतो विलोक्य) कथमय महाराजसीरध्वजो मदागमनमित एव प्रतीक्षते ? । तदेनमुपसर्पामि । (इति तथाकृत्वा "तत्पौरुष" इत्यादि पठति ।)

जनकः—(श्रुत्वा) हरिदत्त ! कि तत्रैव दशरथापत्यस्य रामस्य शङ्करशरासन भङ्गवृत्तान्तेन त्वमेव मुखरीकृतोऽसि ? ।

कञ्चुकी नहि नहि ।

जनकः—(ससम्भ्रमम्) किं ताह ? ।

कञ्चुकी—देव श्रूयताम्—वैदेहीविवाहमहोत्सवानन्तरम्—

सम्बाधन नरेश्वरो, मधुरया वाचा तदन्त पुर,
प या दाशरथिधन परिजनो भक्त्या वशिष्ठस्तया ।

---

1 स्नेहकर दे० ।

सानन्दं च सविस्मयं च सचमत्कारं च विभ्रमन्,
स्थानं स्वं मिथिलापुरीपरिसराद् गन्तुं प्रतस्थे ततः ॥ ४० ॥

जनकः—ततस्ततः ? ।

कञ्चुकी—ततश्च देव ! मदामोदमनोरमैः स्तम्बेरमैः, अनुपमवेगविराजिभिर्वाजिभिः, लीलालङ्घितविषमपथैर्महारथैः, प्रकाशितशौर्यसम्पत्तिभिः पत्तिभिः परिवृतो महाराज-श्रीदशरथः पथि प्रतिष्ठमानः प्रतिकूलानि शकुनान्यालोकयामास ।

(सर्वे श्रुत्वा शङ्कां नाटयन्ति ।)

जनकः—कानि पुनस्तानि ? ।

कञ्चुकी—अवधार्यताम्—

अप्रदक्षिणचरान् कुरङ्गकान्, वीक्ष्य तानथ पथि प्रदक्षिणान् ।
शङ्कितो दशरथः पुरोहितं, पृच्छति स्म वदति स्म सोऽप्यदः ॥ ४१ ॥

शतानन्दः—(जनकं प्रति) महाराज ! [1]कृतमाशङ्कया ? । स खलु यत्र शक्तिजनकः [2]सप्तमर्षिर्गोप्ता भवति तत्र विफलान्येव दुर्निमित्तानि । तथाहि—

यत्र क्षमां [3]दधति हन्त ! हिमाद्रितुल्ये,
वैरस्यमाप कुशकात्मजकोपवह्निः ।
दृष्टोऽप्यनिष्टशमनं न करोति केषा-
मन्तर्मुखीकृतमनाः स मुनिर्वसिष्ठः ? ॥ ४२ ॥

जनकः—क सन्देहः ? ।

हरिदत्तः—तत किमभिहितं तेन मिहिरान्वयपुरोहितेन ? ।

कञ्चुकी—स्वामिन् ! इदमुदीरितम्—

मा भैषीर्भुजवज्रभीषितारिवीर !,
ब्रूमस्तत् तव नृपते ! यदत्र भावि ।
[4]भीमान्ते त्वमपि पुरा प्रदर्श्य पश्चात्,
कल्याणं कथयति ते निमित्तमेनत् ॥ ४३ ॥

जनकः—ततस्ततः ? ।

---

1 किमा° दे० । 2 सप्त[म]र्षिर्गोप्ता भवति वसिष्ठो रक्षकः तत्र दे० । 3 दधति हन्ति हि° दे० । 4 पुरः भा० ।

कञ्चुकी—देव ! तत्रैव शिबिरविरचनायां विधीयमानायां, समुच्छ्रीयमाणेषु पटावासपटलेषु, कटकनिवासिभिर्लोकैरहमहमिकया निरस्यमानेषु छायापादपेषु, यवसेन्धनोदकार्थं प्रतिचलितेषु कर्मकरप्रकरेषु, प्रास्थानिकरथादवतरति च महाराजदशरथे तावत् कुतोऽपि—

उन्मूलितद्रुमवना घनपांशुपूर
व्यापिद्धसूरकिरणस्फुरणा समन्तात् ।
तस्यावनीविजयिनः शिबिरप्रदेशं,
वातावली सकलमाकुलयाञ्चकार ॥ ४४ ॥

जनकः—ततस्ततः ?।

कञ्चुकी—

मध्ये तस्याः कोऽप्यनिर्धार्यरूपस्तेजोराशिः प्रादुरासीत् पुरस्तात् ।
मर्त्याकारः सोऽथ सलक्ष्यते स्म, ज्ञातः पश्चान्निश्चितं जामदग्न्यः ॥ ४५ ॥

सर्वे—(ससम्भ्रमम्) कथं जामदग्न्यः सम्प्राप्तः ?।

शतानन्दः—(विचिन्त्य सरोमाञ्चम्) मिथिलाधिनाथ ! न वचनगोचरस्तस्य तेजस्तपोराशेः पौरुषप्रकर्षः । तथाहि—

कुर्वन् करैः क्षितिगतोऽपि सहस्रसंख्यैः,
सापत्न्यकं दिनकृतः [1]कृतवीर्यसूनुः ।
यः पश्चिमाचलमिवातुलशृङ्गमेत्य,
प्रास्तस्तथाऽस्तमुदियाय यथा न भूयः ॥ ४६ ॥

जनकः—तथ्यमेवैतत् ।

हरिदत्तः—ततस्ततः ?।

कञ्चुकी—अथागतपरशुरामो रामपिता नरपतिः सरभसमासनादुत्थाय सार्घपात्रपाणिः प्रणामपूर्वमेनं भृगुपुङ्गवमित्यभिदधे—

जय कदर्थितपार्थिवसन्तते !, जय समग्रमहीवलयप्रद ! ।
जय निरस्तविशाखमुखद्युते !, जय कुठार[2]हृतार्जुनदोर्वन ! ॥ ४७ ॥

अपि च—

देवोऽयं दिवि तेजसामधिपतिर्धत्तेऽयं तेजोऽधिकं,
पुष्यत्ययं मनुर्मनुष्यपतिषु श्रेयः करः पुष्कलम् ।

---

1 कृतवीरसूनुः द० । 2 'रहृता' भा० ।

ज्ञानस्याऽऽयतनं मुनिश्च तपसामुग्रौजसामग्रणी
यद्विप्रप्रवरस्य मे यदभवं साक्षात् त्वमक्ष्णो पुरः ॥ ४८ ॥

☞ 'जनकः—ततस्ततः ।

कञ्चुकी—तदनन्तरं रचितललाटभ्रुकुटि क्रोधपरवशान्नाकर्णिततद्वचनः स रेणुकातनयः स्वामानं प्रति प्रत्ये('प्रतिक्षेप')मित्याचचक्षे—

गौरीपुत्रपराजयकृतनतस्त्यक्त्वाऽपि दाक्षायणी
दाक्षिण्यं गुरुमन्मदेन तत्र यः पृष्ठे करं दत्तवान् ।
भग्ने तस्य शरासने भगवन् न्यस्थोऽसि तत् सर्वथा,
धिग् धिग्! भार्गव! पाप! चापविषये कोऽद्यापि निर्यामद ! ॥४९॥

जनकः—(ससम्भ्रमम्) प्रशान्तचित्तोऽपि सोऽस्य न्यधितिग्मन क्षत्रपातेरातङ्ककारी, किं पुनः कुपितः, तत्रापि रामभद्रं प्रति, पर्याकुलोऽस्मि । ततस्ततः । ☜

कञ्चुकी—ततश्च—

तस्मिन्नग्रे भृगुपतिरथ रात्रि कुर्वन्नवर्ना,
बिभ्रद् भूमीरमणरुधिरैर्धौतधारं कुठारम् ।
भङ्क्त्वा भूताधिपतिधनुषः स क स इति भूयः,
क्रोधाटोपप्रकटभ्रुकुटीभीषणो भाषते स्म ॥ ५० ॥

जनकः—(साशङ्कम्) भगवति रघुकुलदेवते! 'सन्निधत्स्व भार्गवेणाभियुज्यमाने रामचन्द्रे। (पुनः शतानन्दं प्रति) भगवन्! 'समाधेहि मानसं रामभद्राभ्युदयाय ।

शतानन्दः—(विहस्य) महाराज! किमेवमाकुलोऽसि! । नन्वनपेक्षितपरसाहाय्यनिर्वाहिनी रघुराजसन्ततिः ।

जनकः—ततस्ततः ।

कञ्चुकी—ततश्च देव! तेनाधोऽधःप्रार्थनेन मन्त्रामात्येन निवर्तिताऽपि विवर्तं रामभद्रं प्रति घोरकपालिनाऽन्तक्रमः स रैणुकेयः सपादोपमदमिदमभ्यधदायेन—

मन्दं पूर्वैर्मुनिभिरपि पूजितोऽस्मि,
मैत्रमश्रिभिरनिलश्च मया यदेव ।

---

1 'भद्र, म' क० । 2 [illegible] । 3 [illegible]
ग० । 4 'मनसे', क० । 5 'त्वाम' के० ।

'तन्मानयन् बहु बहु क्षमतामुपेत्य,
भूयः प्रयच्छ तनयं भगवन्! नमस्ते ॥ '५१ ॥

(इति राम दर्शितवान्।)

जनकः—ततस्तत ?।

कञ्चुकी—(ततश्च पादपतितं दशरथमुत्थाप्य) स प्रमथाधिनाथशिष्य पुनरेवमवादीत्—राजेन्दुमतेय!

मद्य द्रुह्यतु न द्वैषपात्रमेव भवेन्मम।
नाहं महे महेशानचापव्यापादनं पुन ॥ ५२ ॥

जनकः—कथं मगणिनदशरथप्रणिपातेन ☞ निःस्मृतच्यवनादिवचननिर्मुक्तक्षत्रवधाबन्धेन च सरब्धमेवं भगवता भार्गवेण ?। तथामति किमध्यवसितं तेन ☜ दाशरथिना ?।

कञ्चुकी—देव! विज्ञप्यते-रामभद्रोऽप्युद्भिद्दसरोजमरसेन मुखेन पुन प्रबद्धाञ्जलिरित्यभिहितवान्—भगवन्! 'ऋचीकान्वयचूडामणे!

ब्रह्मचारिविजयार्जितकीर्ते !, दुस्तरव्रतविधाननिधान!।
एष दाशरथिषु प्रथमस्त्वा, मौलिना प्रणमति प्रणतेन ॥ ५३ ॥

जनकः—ततस्तत ?।

कञ्चुकी—ततश्च क्षत्रियान्तकारिणा परशुधारिणा 'साक्षेपमित्यभिहितो रामभद्र—आ क्षत्रियबटो! मिथ्याविनीत! किमहं ब्रह्मचारिणं कुमारस्यैव विजयादुपलब्धप्रसिद्धिः ? न पुनरुन्मदमेदिनीपालकुलोच्छेदात् ?। विश्व व्रतानामेव विधानमहम् ? न पुनस्तेजसाम् ?। मौलिनैव प्रणतोऽसि ? न 'च चेतसा ?। तदवलोक्यतामिदानीम्—

रे रे क्षत्रियडिम्भ ! किं भवधनुर्भङ्गाभिमानी भवान्,
जानीते जगतां त्रयीमपि गताहङ्कारवीरामिव ?।
ग्रस्ताशेषनृपान्वयोऽप्यसुहित सोऽद्यापि धात्रीमिमां,
पात्री पश्यति तत् पुलाककवलोत्कण्ठी कुठारो मम ॥ ५४ ॥

इत्यभिदधानस्य तस्य सस्मितमुखाभिरामेण रामेण दत्तमिदमुत्तरम्—

---

1 तं मान° भा०। 2 'मवग° भा०। 3 द्रष्टव्या पत्र १९ टिप्पणी २। 4 ऋचीका° द०। 5 साक्षेपमभिहितो रामभद्र —भो क्षत्रिय° भा०। 6 च तजसा भा०।

व्याहारैर्वा यस्य कटुभिर्निष्ठुरैर्वा प्रहारैः,

स्वस्याऽऽवेगप्रशमनमसावस्ति रामः[1] पुरस्ते।

इक्ष्वाकूणां यदपरिचितं[2] क्षारणाकारणानां,

विश्वस्मिन्नप्यहतगतयः सायका विप्रवर्जम् ॥ ५५ ॥

जनकः—ततस्ततः !।

कञ्चुकी—तेनाथ मयि[3] तातिचलपार्थिवौजसा साक्षेपमिदमुदीरयाञ्चक्रे—

पुंसः पुराणस्य धनुः पुराणं, मग्नं त्वयाऽपि त्रोणितं[4] गुणैस्तत्।

यद्यस्ति शक्तिस्तव तन्मुरारेरधिज्यमिष्वासमिदं कुरुष्व ॥ ५६ ॥

इत्यभिधाय धनुरर्पितम्।

जनकः—(सोद्वेगम्) [5]विषमा खलु रामभद्रपौरुषपरीक्षा।

शतानन्दः—अमर्षणश्च परीक्षकः।

जनकः—भवतु।

हरिदत्तः—ततस्ततः !।

कञ्चुकी—ततश्च-

निवार्यमाणोऽपि स साध्वसेन, पित्रा [6]सनाप्येक्षणया च मात्रा।

आदाय रामः सहसैव नीचैश्चकार चापं च मदं च तस्य ॥ ५७ ॥

सर्वे—(सहर्षमुच्चैःस्वरम्) साधु रामभद्र!, साधु दिलीपकुलप्रदीप!, साधु दुरवगाहसाहसनिधे!, साधु जनक!।

हरिदत्तः—चक्रपाणिचापसमारोपणादनन्तरं किमध्यवसितं रामभद्रेण!।

कञ्चुकी—यत् तस्य धीरोदात्तवाचः[7] संवदति। तथापि व्यक्तं विज्ञप्यते—

कुर्वाणेऽपि विचक्षणां नृपकुलक्षोदैकदक्षे मुना-

वुद्भ्रान्ताद्भुतवीर्यकेतु जगतीपालेषु पश्यत्स्वपि।

सीतायां समयस्थितावपि पुरो रामेण[7] भग्ना धनु-

र्न क्रुद्धं न च गर्जितं न हसितं किन्तु स्मितं पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

---

1 दुरन्त्यार दे०। 2 रागणा अननाम्यः भणोदे ना०। 3 मयि नातिचलपार्थिवौजसा साक्षेप भा०। 4 त्रिपदे भा०। 5 सरसचेत:संसदा भा०। 6 °दा मधुविशम्। तथापि भा०। 7 °न भग्ना धनु° दे०।

शतानन्दः—किमेकमुपश्लोक्यते रामभद्रचरितेषु ? ।

जनकः—किमारब्ध संरब्धवता तेन स्वधितिध्वनेन ? ।

कञ्चुकी—तदनन्तर रामविमुक्तमार्गणेन वि[1]गुणीकृतपरलोकगति स भगवान्

[2]स्तुवन् विलक्षेण मुखेन राम, नम्रेण तेनाप्यनुनीयमान ।
जगाम गेह जमदग्निसूनु, शान्तोग्रतेजा इव जातवेदा ॥ ५९ ॥

जनकः—(शतानन्द प्रति सहर्षम्) भगवन्! श्रुत श्रोतव्यम्। [3]तदेतया जामातुरभ्युदयनार्त्तया सान्त पुर-पौरमात्मपुर प्रमोदयाम ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

निद्रामुचिनजतामुपशम मूर्च्छिप्रसत्ति यश
सम्पत्ति परमोपकारपरतामौदार्यमोजस्विताम् ।
नाह वक्तुमल तदेतदखिल श्रीरम्तुपालम्य तद्,
देव स्तौमि तमेव येन ससृजे सोऽय गुणिग्रामणी ॥ ६० ॥

---

१ विरचितुम' मा०   २ स्तवन मा०   ३ तदेतु जामातु' दे० ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति राजपुरुषः ।)

[राजपुरुषः]—(समन्तादवलोक्य) अये ! [1]कथं प्रभातप्रारम्भः ? । तथाहि—

महोत्सवः पङ्कजिनीवनानां, रथाङ्गनाम्नां सुकृतावतारः ।
बोधोपलब्धिस्तमसि स्थितानां, विभासते सैष विभातकालः ॥ १ ॥

सम्प्रति हि—

प्रागद्रितो द्रुतमपाकुरुते जपाभा,
प्रभाकरी किरणधोरणिरन्धकारम् ।
राजीवराजिरपि राजति मुक्तबन्धा,
स्वं धाम मन्दयति चन्दनगौरमिन्दुः ॥ २ ॥

(पुरो विलोक्य) तदहमहस्करं भगवन्तमुपतिष्ठे । (सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा)

सृष्टिसूत्रमिदं स्रष्टुर्विस्पष्टं विवृणोति यः ।
तं मार्गमपवर्गस्य पूषणं प्रणिदध्महे ॥ ३ ॥

अपि च—

सुधाकरसुधारस[2]प्रसभपानपीनात्मना,
चकोरकुलयोषितां प्रसभपीतशीतज्वराः ।
कृतत्रिभुवनाखिलावृतमसावसाना. प्रगे,
जयन्ति जगदीक्षणक्षणकरा. खरांशोः करा. ॥ ४ ॥

(इति परिक्रामन् स्मृतिमभिनीय सशिरःप्रकम्पम्) अहो ! महती तत्रभगवतो मैत्रावरुणस्य तपोवननिवासिनां प्रत्यूषसमये निजनिजकार्यसम्पादनतत्परता । तथाहि—

स्नात्वा तीर्थजलेन केऽपि बटवः कुर्वन्ति सन्ध्याविधिं,
मन्त्रान् केचिदधीयते, विदधते दोहं गवां केचन ।
सम्मार्जन्ति च होमहर्म्यमपरे, त्रेतानलानुद्धृता-
नन्ये प्रज्वलयन्ति पल्लवयति प्रातर्जुहू[3]पामृषी ॥ ५ ॥

---

1 कथं प्रातःप्रार' दे० 2 'प्रसरपान' दे० । 3 'र्जुहौषा' मा० ।

तदिदानीं राजकुलमेव गच्छामि। (इति परिक्रम्याऽऽलोक्य च) कथं प्रत्यासन्नमेव राजकुलम् ?। (निर्वर्ण्य)

प्रासादेऽत्र वसुन्धराधरपते प्रातः प्रबुद्धद्विप-
क्षिप्तोच्छृङ्खलपादशृङ्खलरवैरोजस्वितूर्यस्वने।
तद्वक्त्राम्बुजमीक्षितुं क्षितिभुजामागच्छतां संहत-
च्छत्रच्छन्नमिलातले न लभते सम्पर्कमर्कत्विषाम् ॥ ६ ॥

(पुनर्निपुणं निरूप्य) कथमयं कुमाररामभद्रस्य प्रसादनिचक्रो नन्दिभद्रनामा राजकुलादितः एवाभिवर्त्तते ?। [1]तदेनमाहूय महाराजदशरथकुमाररामभद्रलक्ष्मणयोः प्रवृत्तिमवगच्छामि। (इति नन्दिभद्रमाह्वयति।)

(ततः प्रविशति नन्दिभद्रः।)

नन्दिभद्रः—(श्रुत्वा पुरो विलोक्य) अये! स एष महाराजदशरथस्य यथार्थवर्णो विनयन्धरो मामितः समाकारयति। (इत्युपसृत्य परस्परं हस्तमेलनं कुरुतः।)

नन्दिभद्रः—सखे! क सम्प्रति पर्युत्सुक एव ([2] इव) प्रचलितोऽसि ?।

विनयन्धरः—समर्थितं पार्थिवादेशद्वयमावेदयितुं राजकुले।

नन्दिभद्रः—किं तदादेशद्वयम् ?।

विनयन्धरः—प्रथमस्तावदयं पुरवासिनां प्रति—

भङ्क्त्वा भर्गशरासनं जनकभूर्येनोपयेमे, स च
भ्रूभङ्गो भृगुपुङ्गवस्य नमितः सम्पीड्य चापं हरेः।
रामस्याऽऽगमनोद्यतस्य निनदत्तूर्यं पठन्मागधं,
सानन्दप्रजमुच्छ्रितध्वजपटं कर्त्तव्यमेतत् पुरम् ॥ ७ ॥

अपरश्च भगवतो वशिष्ठस्याऽऽकारणाय तदाश्रमगमनम्।

नन्दिभद्रः—ततस्तेन भगवता समाहूतेन किमभिहितम् ?।

विनयन्धरः—यदिदानीं कुमाररामभद्रस्य दैवप्रतिकूलता काऽपि वर्त्तते तद् वयमिहैव तत्प्रतिविधानसावधानाः स्वशिष्यं जानुकर्णमेव तत्र प्रेषयिष्यामः। त्वं तु क्वेदानीं प्रस्थितोऽसि ?।

---

1 हस्तचिह्नान्तर्वर्त्ति पाठः मा० नास्ति। 2 °गमनेऽपि शेष मा०।

नन्दिभद्रः—अद्यतनरजनीसमये सानन्दपौरजनप्रवर्त्यमानखण्डपरशुकोदण्डखण्डन-परशुरामपराजयप्रभृतिनिजपौरुषवर्णनाकर्णनलज्जमानमानसः कुमाररामभद्रो महाराजदशरथमेवं विज्ञपयितुं मामिह प्राहिणोत्—

भग्नं जीर्णं त्रिनयनधनुर्यन्मया दैवयोगाद्,
'यः संसोढः शिशुरिति रणे रैणुकेयेन चाहम् ।
लोकः प्रीत्या तदपि किल मे पौरुषं भाषमाणो,
वार्यः कार्या न खलु महतां गर्हणा निर्निमित्तम् ॥ ८ ॥

विनयन्धरः—नन्दिभद्र ! बाल्यभावादपि जानामि जानकीजाने. प्रकृतिमिमाम्—

लोकप्रीणानपि निजगुणान् धर्ममार्गाध्वनीनः,
काकुत्स्थोऽयं न खलु वच²साऽभ्यर्चयत्यर्चनीयान् ।
अन्येषां तु प्रकटपुलकं स्तौति मन्दानपीमान्,
केयं हन्त ! स्फुरति महतां वामवृत्तिः प्रवृत्तिः ? ॥ ९ ॥

तदिदानीं किं कुरुते कुमाररामभद्रः ? ।

नन्दिभद्रः—अथ ³कुमारभरते शत्रुघ्नसहिते मातामहमन्दिरमुपेयुषि तत्प्रवासवैमनस्येन दुर्मनायमाना देवीं केकयराजदुहितरमात्मदर्शनेन प्रमोदयितुं महत्येव प्रभाते कुमाररामभद्रस्तत्र गतवान् । तदनन्तरं निजमनोविनो⁴दनाय लीलोद्याने जिगमिषुरासीत् । (पुनर्विमृश्य) विनयन्धर ! ज्ञायते किमप्यनतिचिरप्रोषितस्य वशिष्ठमुनेराकारणकारणम् ? ।

विनयन्धरः—किमवबुध्यते ! । दुर्बोधाः खलु राजकार्यगतयः ।

नन्दिभद्रः—ननु भवाननवरतमासन्नवर्ती तस्य रघुचक्रवर्तिनः, निपुणमाकारेङ्गितज्ञश्च, तत् कथं परिज्ञातमपि कार्यमस्माकमपलपसि ? ।

विनयन्धरः—न सम्यगवगच्छामि । परमेवं वितर्क्यते—सम्प्रति हि महाराजदशरथः—

शरीरे वैराग्यं श्रयति शिथिल⁵श्रोतसि यथा,
यथाऽयं वेदान्तश्रुतिषु नृपतिः पुष्यति रतिम् ।

---

1 सद्यः सोढः दे० । 2 'साऽभ्यर्चय' आ० । 3 कुमाररामभरते भा० । 4 'नोदाय भा० । 5 'थिल. श्रो' भा० ।

[1]यथा चित्ते किञ्चिद् विमृशति च रामं स्पृशति च,
ध्रुवं तन्न्यस्तश्रीर्वनगमनमाकाङ्क्षति तथा ॥ १० ॥

नन्दिभद्रः—(सचमत्कारं नखच्छोटिकां दत्त्वा) विनयन्धर! नूनमेतदेव चिकीर्षति महाराजदशरथः। यदिदं महर्षीणामाकारणं पौर-जानपदप्रधानपुरुषाणां च समवायकरणं सुमन्त्र-वामदेवप्रभृतिभिरमात्यैः सह सुचिरं पर्यालोचनं चेति। समुचितं चैत[2]दिदानीं महाराजस्य।

जरसोऽपि जरा यत्र सम्राट् सज्जोऽस्तु मुक्तये।
रामस्तु भुक्तये यस्मिन् यौवनस्यापि यौवनम् ॥ ११ ॥

परमपरं पर्यनुयोज्यमस्ति—यदसौ कुमाररामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवः सर्वजनसम्मतः, न चात्र कोऽपि प्रत्यूहकर्त्ता वितर्क्यते, [3]तत् कथमप्रकाशितप्रयोजनं प्रधानपुरुषाणामाकारणम्? व्यपदेशान्तरेण च पुरशोभाप्रवर्त्तनम्?। ननु व्यक्तमेव किमिति नोद्घुष्यते?—प्रभाते रामभद्रस्य राज्याभिषेको भविष्यतीति।

विनयन्धरः—(विहस्य) नन्दिभद्र! सरलाशयो भवान्। न वेदिता नीतिमार्गस्य। कल्याणकार्याणि हि प्रत्यूहबहुलानि भवन्ति। तदेतानि निष्पादितान्येव प्रकाश्यन्ते।

नन्दिभद्रः—तथ्यमेवैतत्। तदिदानीमहमपि कुमाररामभद्रसमी[4]पमुपसर्पामि। भवान् पुनर्महाराजसमीपम्। (इति निष्क्रान्तौ)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति रामभद्रः प्रतीहारी लीलोद्यानपालश्च।)

रामः—(सोत्कण्ठमुद्यानपालं प्रति) मालाधर! तदिदानीमपि न विसरत्यस्मदीयहृदयम्, यत् किल प्रवासावसरे बाष्पकुण्ठीकृतकण्ठेन विनयसम्पुटीकृतपाणिना चाभिहितं वत्सभरतेन।

मालाधरः—देव! तदादिश्यताम्।

रामः—तातपादप्रणामादनन्तरं मामुपसृत्य वत्सभरतः सप्रश्रयमेवमुक्तवान्—

---

1 यथा किञ्चित् कि' दे०। 2 'तदिदं महा' दे०। 3 तत् किमप्र' दे०। 4 'मीप-मनुस' दे०।

तातस्तातः सा सवित्री सवित्री, रामेणैव त्वं तु मन्ये सनाथम् ।
तन्निर्वास्यो देव ! नाहं स्वचित्तादस्यर्थ्यैवं मां प्रणम्य प्रतस्थे ॥ १२ ॥

मालाधरः—देव ! सूर्यवंशोत्पत्तेरव्यभिचारिणी वशिष्ठोपदिष्टविद्यासङ्क[1]मस्य सदृशी स्वाभाविकविवेक-स्नेहसौरभेण सुरभीकृता परस्परं स्नेहवृत्तिर्दशरथनन्दनानाम् । सम्प्रति पुनरपरत्र—

अप्येकपितृजातानामप्येकस्तन्यपायिनाम् ।
दृश्यते विरला कापि भ्रातृणामेकचित्तता ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—[1]देव ! विसेसदो राम-लक्खणाणं सत्तुग्घ-भरदाणं अन्नुण्णं सिणेह-[2]पउत्ती दीसदि ।

रामः—(परिक्रम्य) मालाधर ! कथय कियति दूरे लीलोद्यानम् [3] ।

मालाधरः—प्राप्ता एव तद्द्वारम् । तदवधारयतु देवः—

उपनयति कुसुमगन्धं गन्धवहः [4]सह मरन्दबिन्दुलवैः ।
श्रूयन्ते च स्पष्टाः पर्यन्ततरु[5]षट्पदाङ्काराः ॥ १४ ॥

(इति सर्वे लीलोद्यानप्रवेशनं नाटयन्ति ।)

रामः—(समन्तादवलोक्य सहर्षम्)

लीलोद्यानमिदं मुदे मम फलश्रेणीनमत्पादपं,
कूजत्कोकिलमस्खलन्मधुकरं माद्यन्मयूरं पुरः ।
[6]यन्मध्ये प्रियबान्धवेन मधुना सार्द्धं विधत्ते शिवा-
रुद्धैकार्द्धशरीरशङ्करतपश्चर्योपहासं स्मरः ॥ १५ ॥

मालाधरः—देव ! प्रत्यूषकालविशेषिता लीलोद्यानशोभा विभाव्यताम्—

द्विगुणमरुणिमानं पल्लवाः पादपानां,
दधति सति विभाते भास्कराभीशुभिन्नाः ।
उपहितमिहिकाम्भःसीकरालीकराला,
सकुसुमकलिकेव भ्राजते पत्रपङ्क्तिः ॥ १६ ॥

---

१ देव ! विशेषतः राम-लक्ष्मणयोः शत्रुघ्न-भरतयोः अन्योन्यं स्नेहप्रवृत्तिः दृश्यते ।

---

1 'मसदृशी स्वाभाविकसौरभेण भा० । 2 'पइत्ती दे० । 3 किमतिदूरे भा० । 4 समकर' भा० । 5 'षट्पादाङ्क' भा० । 6 यन्मध्यधिवसा' भा० ।

रामः—मालाधर ! दर्शय द्राक्षामण्डपस्य पन्थानम्, यथा तत्रोपविश्य देव्याः समागमनं प्रतिपालयामः ।

मालाधरः—इत इतो देवः । (इति परिक्रम्य द्राक्षामण्डपतले यथोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(पवनस्पर्शमभिनीय सानन्दम्)

चूतैः कन्दर्पदूतैः, सरसकिशलयाह्लादिलोकैरशोकैः,
शालैः प्राप्तप्रवालैर्विहितमधुकरश्रेणिसङ्गैर्लवङ्गैः ।
गानैश्च श्लाघ्यमानैः परभृतवयसामत्र कान्ते वनान्ते,
वायुस्तापार्त्तिजायु शिशिरयति हतम्वेदनीरं शरीरम् ॥ १७ ॥

(पुनः स्मृतिमभिनीय प्रतीहारीं प्रति) प्रभावति ! चिरकालादपि नावलोक्यते प्रियवयस्यो माण्डव्यः ।

प्रतिहारी—(विहस्य) देव ! यदा भिउडिबंधभीसणायारो गिहीदकोअंडचंडहत्थो कोवारुणलोअणजुअलो आगच्छंदो फरसुरामो दिट्ठो तक्कालपहुदि तद्दंसणपणट्ठो अज्जमंडव्वो दाणिं वि ण दिट्ठिगोयरो भोदि[1] ।

रामः—(सुदूरमवलोक्य) मालाधर ! कोऽयं सहकारकाननात् त्वामनुसरन् वानर इव विलोक्यते ? । य एष पश्य—

निष्कारणमधिरोहणमवरोहणमंह्रिपेषु कुर्वाणः ।
निजचित्तादपि चपलः प्लवङ्गमोऽयं समभ्येति ॥ १८ ॥

मालाधरः—देव ! चिरकालपरिचयविश्रम्भादनभिशङ्कमानो वानरः सोऽयं नाम मम समीपमागच्छति ।

रामः—अहो ! महदाश्चर्यं यन्नरवानरयोः परस्परं विश्रम्भः ।

मालाधरः—देव ! नैतदद्भुतम् । निरन्तरवनवासाभ्यासान्नरवानरयोरपि मैत्री सम्भवति ।

---

१ देव ! यदा भ्रुकुटिबन्धभीषणाकारः गृहीतकोदण्डचण्डहस्तः कोपारुणलोचनयुगलः आगच्छन् परशुरामो दृष्टः, तत्कालप्रभृति तद्दर्शनप्रनष्टः आर्यमाण्डव्यः इदानीमपि न दृष्टिगोचरो भवति ।

1 °ण्डपे य° दे० । 2 न विलो° दे० । 3 इवाऽऽऽजो° मा० ।

(प्रविश्य वानरो मालाधरसमीपमुपसर्पति ।)

(नेपथ्ये)

सैहि [1]हंसिये ! दंसेहि लीलुज्जाणस्स पंथाणं ।

रामः—(श्रुत्वा) मालाधर ! [2]नियतमियं देवी जनकसुता समागच्छति । तदितो गत्वा लीलोद्यानस्य मार्गमदृष्टपूर्वं दर्शय प्रियतमायाः ।

मालाधरः—यदादिशति देवः । (इति वानरेणानुगम्यमानः परिक्रामति ।)

रामः—(सानुरागमात्मगतम्) अहो ! रमणीयतमा काचिदवस्था सम्प्रति प्रियतमायाः । यतः—

मुक्ता कृत्रिमपत्रकेलि[3]रलकन्यासे प्रयत्नः परः,
प्रौढिं [4]च क्रमणे क्रमेण लभते लीलागतिर्नेत्रयोः ।
वक्षस्तः सिचयाञ्चलं विचलितं वेगान्निधत्ते च य-
न्मध्येऽसौ तनुमध्यमा विहरते तन्मौग्ध्य-वैदग्ध्ययोः ॥ १९ ॥

अपरं च—

शय्यायां स्वयमेत्य नोपविशति प्रोक्ताऽपि भूयो मया,
ब्रूते नाभिमुखी, रुणद्धि च बलात्कामिस्पृशं मे करम् ।
वैदेही रहसि स्थिता न सहते दीपप्रभावैभवं,
तद् बाल्ये विरमत्यपि प्रियतमा नापत्रपां मुञ्चति ॥ २० ॥

(ततः प्रविशति सीता स्कन्धावलम्बितताम्बूलभाण्डा हंसिका च ।)

सीता—(मार्गद्वयमवलोक्य) सैहि हंसिए ! इमिणा मग्गेण गंतव्वं ? एदिणा वा ? ।

हंसिका—[3]पियसहि सीदे ! अहं पि फुडं न याणामि ।

मालाधरः—(उपसृत्य प्रणम्य च) देवि ! इत इत आगम्यताम् ।

(सीता वानरं दृष्ट्वा भयं नाटयति ।)

---

१ सखि हंसिके ! दर्शय लीलोद्यानस्य पन्थानम् ।
२ सखि हंसिके ! अनेन मार्गेण गन्तव्यम् ? एतेन वा ? ।
३ प्रियसखि सीते ! अहमपि स्फुटं न जानामि ।

---

1 हंसिए । भा० । 2 नियतं देवी भा० । 3 °लिमल° भा० । 4 चक्रिमणि क्रमेण भा० ।

हंसिका—(सत्रासम्) हीमाणहे[1] वाणरो वाणरो। (इति व्याहरन्ती पलायते ।)

मालाधरः—(विहस्य सीतां प्रति) देवि ! न भेतव्यम् न भेतव्यम्। खेलनकम सावस्माक वानर, तदिद कौतुकमवधार्यताम्। (वानरं प्रति) अरे सोल्लण ! सहकारपादपादित फलमादाय समर्पय देव्यै ।

(वानरस्तूर्णमुत्प्लुत्य तथाऽकरोति ।)

(सीता वानरमायान्तमवलोक्य सभय पश्चादपसर्पति ।)

मालाधरः—देवि ! निशङ्कमादीयतामिद फलम् ।

(सीता भयेन वेपमाना फलमादत्ते ।)

मालाधरः—(दूरमवलोक्य) हंसिके ! नि शङ्कमागम्यताम्, यथा तवापि कपि रेप फल प्रयच्छति ।

हंसिका—(सभयम्) मालाहर[2] ! पियसहीए सीदाए य्येव एस वाणरो फलप्पदो भोदु । अहं पुण जाव एसो ताव णाऽऽगमिस्स ।

सीता—मालाहर[3] अण्णदो पेसीयदु एस वाणरो ।

मालाधरः—आदेश प्रमाणम् । (इत्यभिधाय वानरमन्यत प्रेषयति ।)

(वानरोऽपि द्रुतमुत्प्लुत्य निष्क्रान्त ।)

मालाधरः—देवि ! इत इत । कुमाररामभद्रो द्राक्षामण्डपे भवदागमन प्रतीक्षमाणो वर्त्तते, तदागम्यतामिति ।

(सर्वे द्राक्षामण्डपाभिमुख परिक्रामन्ति ।)

रामः—(सीतामवलोक्य सानुरागमात्मगतम्)

किं कुर्मे ? सकल विलोकितमिद, पृष्टाश्च शिष्टा, किम-
प्यस्या क्वापि पुन समोत्तमगुण नादर्शि नाश्रावि वा ।
तत् तुल्य तुहिनांशुनाऽपि वदन, नेत्रद्वय पङ्कजै-
रप्योष्ठ सुधयाऽपि, चम्पकरुचाऽप्यङ्ग बत ! भ्रूमहे ॥ २१ ॥

---

१ अरे ! वानर वानर ।

२ मालाधर ! प्रियसख्यै सीतायै एव एष वानर फलप्रदो भवतु । अह पुन यावदेष तावद् नागमिष्यामि ।

३ मालाधर ! अन्यत प्रेष्यता एष वानर ।

---

1 मालाधर ! भा० । 2 पमभि मा० । 3 रप्योष्ठस्तुधया भा० ।

किञ्चास्याः—

चक्रं विधाय विधिना निधिरन्मृगाक्ष्या,
प्रक्षालितं करसरोजयुगं तु येन ।
पीयूषमित्यनुपदं व्यपदिश्यमान-
मानन्दहेतुरुदकं जगतस्तदेव ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) देवि! जनकराजात्मजे! इदमासनमास्यतामिति।

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति।)

हंसिका—(पश्चादवलोक्य सभयं सीतां प्रति) [1]सहि सीदे! एस पुणो वि वाणरो समागच्छदि। (इति पलायितुमिच्छति।)

सीता—(दृष्ट्वोपलक्ष्य च सस्मितम्) [2]हंसिए! ण [1]खु एस वाणरो, अज्जउत्तस्स पियवयस्सो अज्जमंडव्वो एस इत्थ समागच्छदि।

(ततः प्रविशति विदूषक।)

विदूषकः—(पुरो विलोक्य) [3]कधं एस पियवयस्सो जणयरायतणयासजुत्तो दक्खामंडवतले चिट्ठदि? । ता इत्थ गमिस्सं। (इत्युपसृत्य) [2]सत्थि तुम्हाणं। (इत्यभिधायोपविशति।)

रामः—वयस्य माण्डव्य! चिरादवलोकितोऽसि।

विदूषकः—[4]वयस्स! ज चिरादो वि दिट्ठु म्हि तं परमं मंगलं।

रामः—कुतः कारणात्?।

विदूषकः—[5]तुज्झ[3] पाणिग्गहणमहूसवे मिहिलाणयरं गदो। 'जामादुयस्स पिय-

---

१ सखि सीते! एष पुनरपि वानरः समागच्छति।

२ हंसिके! न खलु एष वानरः, आर्यपुत्रस्य प्रियवयस्यः आर्यमाण्डव्य एषोऽत्र समागच्छति।

३ कथं एष प्रियवयस्य जनकराजतनयासंयुक्तः द्राक्षामण्डपतले तिष्ठति?। तदत्र गमिष्यामि। स्वस्ति युष्मभ्यम्।

४ वयस्य! यत् चिरादपि दृष्टोऽस्मि तत् परम मङ्गलम्।

५ तव पाणिग्रहणमहोत्सवे मिथिलानगरं गतः। 'जामातृरस्य प्रियमित्रम्' इति कृत्वा जनकपरिजनविनीर्णबहुमोदकभक्षणेन तथा कथमपि मन्दाग्निह सञ्जात', यथा निजमाहात्म्या. पुण्यैः जीवितोऽस्मि।

---

1 खु मा०। 2 सत्थि। द(1 व)म्हाण' मा०। 3 भव। पानि' दे०।

मित्तु' त्ति कडुय जणयपरियणदिण्णबहुत्तमोदगभक्खणेण तहा बहं पि मंदग्गी अह संजादो जह्वा णियमंभणीए पुण्णेहिं जीविदु म्हि ।

रामः—वयस्य ! तर्हि वडवाग्नेरपि कदाचिदुदराग्निमान्द्यं सम्भाव्यते ।

मालाधरः—(विदूषकं प्रति साहङ्कारम्) मयि विद्यमाने न भेतव्यं रोगेभ्यो भवता ।

विदूषकः—मालाहर ! कि विज्जो भवं [१] ।

मालाधरः—

वैद्यराजोऽस्मि विद्याया कुर्वे गर्वं तु नान्यवत् ।
रोगं वा रोगिणं वाऽऽशु नाशयामि न संशय ॥ २३ ॥

(सर्वे श्रुत्वा हसन्ति ।)

विदूषकः—(सरोषमिव) आं बंभकण्टय ! तहि गच्छ अत्तणो विज्जाए सहिदो तुम, जदो न पुणो वि समागच्छसि ।

सीता—अज्ज मडव्व ! जदि तादजणयपरियणेण पभूदमोदयभोयणमुवणीदं, ता कध पभूदभक्खणादो तुम ण उवरदो सि [३] ।

विदूषकः—(साहङ्कारम्) भोदि जणयनदणि ! जदि एम पियवयस्सो रामभद्दो पभूदवीरसमरादो उवरमदि ता अह पि पभूदमोदयभक्खणादो उवरमामि ।

रामः—(स्मित्वा) अहो ! महती प्रतिज्ञा प्रियमित्रस्य । ततस्तत [४] ।

विदूषकः—तदो महदि ज्येव पभादे सत्तट्ठमोदयभक्खणाणतर मज्झण्णसझाविधि

---

१ मालाधर ! किं वैद्यो भवान् ? ।

२ आ ब्रह्मकण्टक ! तत्र गच्छ आत्मनो विद्यया सहित त्वम्, यत न पुनरपि समागच्छसि ।

३ आर्य माण्डव्य ! यदि तातजनकपरिजनेन प्रभूतमोदकभोजनमुपनीतम्, तत् कथ प्रभूतभक्षणात् त्व न उपरतोऽसि ? ।

४ भवति जनकनन्दिनि ! यदि एष प्रियवयस्य रामभद्र प्रभूतवीरसमराद् उपरमति तद् अहमपि प्रभूतमोदकभक्षणाद् उपरमामि ।

५ तत महति एव प्रभाते सप्ताष्टमोदकभक्षणानन्तर मध्याह्नसन्ध्याविधिं कृत्वा अत्राऽऽगतोऽस्मि ।

---

1 'यणदिण्ण' मा० । 2 बह्र कह दे० । 3 सवुत्तो जहा मा० । 4-5 6-7 पहूअ' मा० ।

कडुय इत्थं मागदो म्हि ।

रामः—वयस्य ! कथं मोदकभक्षणानन्तरं मध्याह्नसन्ध्याविधिः ?।

विदूषकः—[1]णं खु ओसहभक्खणे मज्झण्णसंझाविहाणमं[2]तरीभोदि ।

रामः—[तत्] कस्य व्याधेरौषधम् ?।

विदूषकः—[2]णं कधिद ज्जेव मदग्गी संवुत्तो म्हि ।

रामः—(स्मित्वा सोत्प्रासम्) वयस्य ! जठराग्निकुण्ठत्वे मोदकभक्षणं परमौषधम् ।

[3] **सीता**—[3]हसिए ! उवणेहि तंबोलं अज्जमढव्वस्स ।

(हसिका ताम्बूलभाण्डमपश्यन्ती वैलक्ष्यं नाटयति ।) [3]

सीता—[4]णं पाडिदं कहिं पि ?।

मालाधरः—देवि ! वानरभयात् पलायमानया हसिकया ताम्बूलभाण्डमितः पातितम् । (इत्यङ्गुल्या दर्शयति ।)

सीता—[5]हसिए ! तुमं सयं ज्जेव [4]गहित्ता आगच्छ ।

हसिका—[6]बीहेमि वाणरादो । ण गमिस्सं ।

मालाधरः—देवि ! तिष्ठतु हसिका । अहमेव समानीय समर्पयिष्यामि । (इति तथा करोति ।)

विदूषकः—(साहङ्कारमात्मानं दर्शयन्) [7]हसिए ! एदस्सिं वीरपुरिसे [5]सण्णिहिट्ठिदे कुदो तुज्झ भयावयासो ?।

प्रतीहारी—(विहस्य) [8]अज्ज मढव्व ! परसुरामदंसणक्खणे परिक्खि[6]दपोरिसो भव ।

---

१ न खलु औषधभक्षणे मध्याह्नसन्ध्याविधानमन्तरीभवति ।

२ ननु कथितमेव मन्दाग्निः संवृत्तोऽस्मि ।

३ हसिके ! उपनय ताम्बूलं आर्यमाण्डव्याय ।

४ ननु पातितं कुत्रापि ?।

५ हसिके ! त्वं स्वयं एव गृहीत्वाऽऽगच्छ ।

६ बिभेमि वानरात् । न गमिष्यामि ।

७ हसिके ! एतस्मिन् वीरपुरुषे सन्निधिस्थिते कुतस्तव भयावकाशः ?।

८ आर्य माण्डव्य ! परशुरामदर्शनक्षणे परीक्षितपौरुषो भवान् ।

---

1 °त्थं आग° भा० । 2 °तरायीभोदि भा० । 3 हस्तचिह्नान्तर्वर्ती पाठः दे० नास्ति ।
4 गहिअमा° भा० । 5 सचिहिट्ठिदे भा० । 6 °दपोरसो दे० ।

विदूषकः—(सक्रोधम्) आ दासीएधूदे [1] ण याणासि तुम, मह महाबभणस्स सावोदग्गेण परसुरामकोवग्गी उवसम गदो।

रामः—मालाधर! दर्शय सकलमप्येतदुद्यानमिति।

(सर्वे लीलोद्यानम([1] ना)वलोकनार्थमुत्थाय परिक्रामन्ति।)

मालाधरः—देव [1]! विलोक्यता तावदित—

अशोक [2] श्रेणीय नवकिशल्योल्लासरचिरा,
विराजत्युन्निद्र बकुलमुकुलाना मुखमिदम्।
पराग पुनागद्रुमसुमनसामेष च पुरो,
मरुद्भिर्वल्लीनामपि भवति हल्लीसकमित ॥ २४ ॥

रामः—(समन्तादवलोक्य) अये! वसन्तावतार इव। तथाहि—
माकन्देषु फलोदयादिह भवत्यू [3] न प्रसूनागम,
प्रीता पञ्चमगीतिगर्भितमित कूजन्ति पुंस्कोकिला।
शोभा बिभ्रति किंशुका शुकमुखच्छायासखे कोरकै,
उन्निद्र कुरुते स्मर च मधुर पुष्पन्धयानां ध्वनि ॥ २५ ॥

मालाधरः—देव! मनोरमत [4] ममेतदवधार्यताम्—
निर्विच्छेदच्छदसमुदयाचम्पकाना व [5] नान्त-
र्नेतर्नेत सरसिजसख नेत्रमन्यत्र नेयम्।
मध्ये यस्य द्युतिपतिकरागोचरत्वादशान्त-
ध्वान्ते दीपा इव विरचिता कोरकालिच्छलेन ॥ २६ ॥

रामः—मालाधर! यथाऽय पाटलापटलपरिमलस्तथा [6] मन्ये निदाघसमयेनापि यातम्। पश्य—
दिष्ट्या दृष्ट स प्रविष्ट पृथिव्यां,
कुर्वन् कर्णोत्तभूषा शिरीषे।

---

१ आ दास्या पुत्रि! न जानासि त्वम्, मम महाब्राह्मण-शापाग्निः उपशमं गतः।

---

1 देव! भा० । 2 'करय श्रेणी नव' द० । 3 द० । 4 'तरमे' भ० । 5 धना-ताव्रेत' भा० । 6 म:

तापार्चानां यत्र यच्छत्यनूनां
 यूनां प्रीतिं शीतमम्भः करम्भः ॥ २७ ॥

सीता—(रामं प्रति) [1]अज्जउत्त! इत्थ बाढं संतावो वट्टदि, ता अण्णदो गच्छह्म।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति।)

मालाधरः—स्वामिन्! अपरेऽपि नूनमृतवो देवसेवार्थं निजनिजरूपमुल्लासयन्तः समायाता एव। इतस्तावत् तापात्ययस्वरूपमवधार्यताम्—

जयति जगति प्रौढामोदं कदम्बकदम्बकं,
 स्फुरति कुटजश्रेणी, वेणीभवन्ति दिशां घनाः।
[1]हरिहयहरिज्जाते वाते प्रसर्पति सर्पभुक्-
 कुलकुलभया रत्या केषां न नृत्यति मानसम्? ॥ २८ ॥

विदूषकः—(विलोक्य सहर्षम्) [2]ही ही! एस सयल[2]मच्चलोयजीविदकारणं वरिसारत्तो सं[3]पत्तो, ता गायिस्सं णच्चिस्सं (इति रे[4]ल्लुणुकान् ददानो नृत्यति।)

(सर्वेऽप्यवलोक्य हसन्ति।)

मालाधरः—देव! स एष प्रकटीकृतखञ्जरीटपेटको हंसावतंसितकमलाकरः शरत्समयः। तथाहि—

मयूरीणां रीणा श्रुतिविषयमायाति न रुतिः,
 गणोऽयं भृङ्गीणां रणति कृतसप्तच्छदपदः।
प्रसत्तिं पाथोऽपि [5]प्रथयति यथा सम्प्रति तथा,
 शरत्कालः केलीरुचिरिह वनान्ते विचरति ॥ २९ ॥

(अन्यतो विलोक्य च) कुमार रामभद्र! सुकुमारलवलीलतावितानफलोच्चालः स एष हेमन्तकालः। यः किल—

तोये शीते स्फीतबिम्बद्युतीन्दौ,
 मन्दीकुर्वन्नादरं चन्दनेऽपि।

---

१ आर्यपुत्र! अत्र बाढं सन्तापो वर्तते, तदन्यतः गच्छामः।

२ आश्चर्यम् आश्चर्यम्, एष सकलमर्त्यलोकजीवितकारणं वर्षारात्रः सम्प्राप्तः तद् गास्यामि नर्तिष्यामि।

---

1 हरिहरिहरि' दे०। 2 'मच्चलो' मा०। 3 संपुत्तो मा०। 4 रेल्लुकान् मा०। 5 प्रसरति दे०।

एणाक्षीणामेष पुष्यत्यनेहा,
स्नेहाधिक्यं पावकिन्या हसन्त्याम् ॥ ३० ॥

रामः—माल्यधर! अपरमप्यत्र विमृश्यताम्—

शीतलं यदनिलं जनस्त्यजन्, प्रज्वलन्तमनलं निषेवते।
तद् ध्रुवं समय एव गौरवे, कारणं न गुणसम्पदः पुनः ॥ ३१ ॥

(पुनरन्यतो विलोक्य सीतां प्रति) प्रिये! पश्य शिशिरापगम-वसन्तागमरमणीयतमा समयलक्ष्मी। इह हि—

लभन्ते सौभाग्यं किमपि हरिणाङ्कस्य किरणाः,
पिकाः शब्दायन्ते स्वगतममृतस्यन्दिवचसः।
चलन्त्यद्य श्रीमोपवनपवनाश्चन्दनगिरे
स्तामं कामस्य स्फुरति च शुभाशसि नयनम् ॥ ३२ ॥

अपरं च—

श्रीखण्डशैलपवमानविवर्द्धमान
मानग्रहो मनसिजस्त्रिजगज्जयाय।
कुन्दानि मन्दमकरन्दमदानि मुक्त्वा,
चापे च पेशलरसं बकुलं विधत्ते ॥ ३३ ॥

सीता—(भ्रमरबाधां नाटयन्ती रामं प्रति) अज्जउत्त! एस कुसुमिदलदाओ परिहरिय मह वयणाहिमुहो सिलीमुहो परिब्भमदि[1]। (इति राममुपसर्पति।)

रामः—देवि!

मल्लीषु नोल्लसति, नारति पाटलासु,
नीपान्यपास्यति, विमुञ्चति चम्पकानि।
नाम्भोरुहे भ्रमति, केनकमेति नाथ,
भृङ्गः कृशाङ्गि! भवदाननगन्धलुब्धः ॥ ३४ ॥

सीता—(सभ्रूभङ्गम्) कधमिदो वि एस महुयरो मामणुसरदि[2]। (इति करसरोरुहेण निवारयति।)

रामः—(दृष्ट्वा स्वगतम्)

---

१ आर्यपुत्र! एष कुसुमितलता परिहृत्य मम वदनाभिमुखः शिलीमुखः परिभ्रमति।
२ कथमितोऽपि एष मधुकरः मामनुसरति?।

मुग्धाया अपि कान्ताया व्युत्पत्तिं गमिता परम् ।
भ्रूलीला मधुमत्तेन स्मरेण भ्रमरेण च ॥ ३५ ॥

(पुनर्भ्रमरं प्रति)

भ्रातश्चक्रे भ्रमर ! भवता किं तपः ? क्व प्रदेशे ?,
के वा देवाः श्रुतिसुखकृता रञ्जिता गुञ्जितेन ? ।
यत् कान्तायाः प्रसभमभयस्ताड्यमानोऽपि लीला
पद्मेनैव स्पृशसि वदनामोदलोलः कपोलम् ॥ ३६ ॥

(प्रकाशं पुनर्मालाधरं प्रति) मालाधर ! मध्याह्नकालकठोरीकृतकिरणजालो भगवान् गभस्तिमाली । सम्प्रति हि—

घर्माम्भःसम्भरा श्रीर्विलसति दयिताभालमालम्ब्य किञ्चित्,
सच्छाया श्रान्तकाय श्रयति च निचयः पक्षिणां वृक्षशाखाः ।
पादैः पूष्णः कदुष्णः शिशिरयति सरस्तीरनीरः समीरः,
क्षीरक्षोणीरुहाधः स्थितिमिह दधते गोकुलान्याकुलानि ॥ ३७ ॥

तद् दर्शय क्रीडातडागिकापदवीम्, यथा तत्रोपविश्य मध्यन्दिनमतिवाहयाम ।

विदूषकः—भो वयस्स ! [1]उवत्थिदा भोयणवेला, ता गमिस्सं । (पुनः प्रतीहारीं प्रति) भोदीए पभावदि ! देहि मे हत्थावलम्बणं । ण खु बुभुक्खाए चलिदुं सक्कुणोमि ।

प्रतीहारी—(विहस्य) [2]अज्ज मडव्व ! इत्थ थूलोदरदा अवरज्झदि, ण उणो बुभुक्खा ।

रामः—प्रभावति ! यथा रोचते प्रियवयस्याय तथा विधीयताम् । (इति प्रभावत्या दत्तहस्तावलम्बो विदूषको निष्क्रान्तः ।)

मालाधरः—स्वामिन् ! इत समागम्यतामिति ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

मालाधरः—देव ! विलोक्यताम्—

---

१ भो वयस्य ! उपस्थिता भोजनवेला, तद् गमिष्यामि । भवति प्रभावति ! देहि मे हस्तावलम्बनम् । न खलु बुभुक्षया चलितुं शक्नोमि ।

२ आर्य माण्डव्य ! अत्र स्थूलोदरता अपराध्यति, न पुनः बुभुक्षा ।

---

1 उवत्थिदा भोयणवेला, ताऽऽगमिस्सं भा० । 2 °ज्झदि, ण उण भा० ।

इय सा हंसालीकलितकमला केलिसरसी,
रसद्भिः सानन्द जलविहगवृन्दैः कृतपदा ।
गभीरे यत्नीरे हिमसमयमन्त स्थितमित ,
समुद्धर्तुं शक्तो न हि तुहिनमुक्तोऽपि सविता ॥ ३८ ॥

तदस्यास्तीरतरुच्छायायामुपविश्यताम् । (इति तथाकुर्वन्ति ।)

रामः—(सीता प्रति) प्रिये वैदेहि ! दृश्यता[1]मिय क्रीडातडागिका—

दुग्धस्निग्धजला तरङ्गतरला ससक्तरक्तोत्पला,
तीरोत्तुङ्गनगा विहङ्गसुभगा प्राप्तप्रमोदाध्वगा ।
उद्भ्रान्तभ्रमरा विराजिशफरा नश्यन्निदाघज्वरा,
सेय तुल्यरसीकरोति सरसी किं नाऽऽवयोश्चेतसी [2] ॥ ३९ ॥

सीता—(सस्पृहमवलोक्य) अज्जउत्त ! पिक्ख पिक्ख खेल्तरायहसमिहुणेहिं वि[3]सट्टकदुट्टवणेहिं मणोहारिणी एसा कासारिया ।

रामः—(अपवार्य) प्रिये ! भवदालोकनकृतार्थीकृतलोचनस्य मम किमेतया पुनरुक्तवस्तुशोभा[4]विभूषितया निभालितया ? । यत —

त्वदधरमधुर पयस्त्वदक्षिद्वयदसितानि [5]पुर सरोरुहाणि ।
तव गतिविजिताश्च राजहसास्तव भ्रुकुटीकुटिला तरङ्गभङ्गि ॥ ४० ॥

(पुन सोपरोधम्)

बाले ! विलोकय दिगन्तरमन्तरायो,
माऽस्तु त्वदीयवदनेन्दुभयादकाले ।
सयोगसम्मदकथासु रथाङ्गनाम्ना
मम्भोरुहा च हसता सह राजहसै ॥ ४१ ॥

हंसिका—(दूरमवलोक्य राम प्रति) कुमार रामभद्र ! एस को वि पुरिसो समागच्छदि ।

---

१ आर्यपुत्र ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व—खेलद्राजहसमिथुनै विकसितनीलकमलवनै मनोहारिणी एषा कासारिका ।

२ कुमार रामभद्र ! एष कोऽपि पुरुष समागच्छति ।

---

1 'मत्र सिय' दे० । 2 मिति क्रीडा दे० । 3 बिससकुदुअघणेहि मणाहारिणी एसा सरिया (बिसशकुताघनै मनोहारिणी एषा सरित्) दे० । 4 'शोभाभिभूतया ? । यत दे० । 5 पुरा दे० ।

रामः—([1]दृष्ट्वोपलक्ष्य च) कथमयं विनयन्धरः सम्प्राप्तः ?।

(प्रविश्य)

विनयन्धरः—(प्रणम्य) कुमार ! महाराजदशरथस्त्वामाह्वयति ।

रामः—(विमृश्य ससम्भ्रमम्) विनयन्धर ! कथं तातपादाः समाकारयन्ति ?। (सीतां प्रति) प्रिये ! त्वमपि मातुः कौशल्यायाः समीपमुपसर्प। तातादेशश्रवणानन्तरं वयमपि तत्राऽऽगमिष्यामः ।

(सीता हसिकया सह निष्क्रान्ता ।)

रामः—मालाधर ! त्वमप्युद्यानपालनव्यापारतत्परो भव ।

मालाधरः—यदादिशति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—(समुत्थाय परिक्रामन्) विनयन्धर ! किं कुर्वन्ति तातपादाः ?।

विनयन्धरः—कुमार ! निजाश्रमादागतं लिखितपत्रहस्तं देवराताभिधानं महामुनेर्विश्वामित्रस्य शिष्यं सत्कारपूर्वं विसृ[2]ज्य तत्रभवतो वशिष्ठस्य प्रियशिष्येण जानूकर्ण्येन समं सल्पन्तः सन्ति ।

रामः—अपि ज्ञायते कोऽपि लिखितार्थः ?।

विनयन्धरः—तदेतल्लिखितमवधारयतु देवः । (इत्यर्पयति ।)

रामः—(गृहीत्वा वाचयति ।)

> स्वस्ति, स्वाश्रमतः पतिः शमवतां श्रीगाधिपुत्रः पुरे,
>
> साकेते सुहृदेकसक्तमनसं श्रीरामतातं नृपम् ।
>
> आशीर्वादमुदीर्य जल्पति यथा[3] कार्यं च यत् किञ्चन,
>
> प्रारब्धं भवताऽस्ति मन्दगतिना माऽस्य न तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥

(पुनर्विमृश्य) किं नु नाम तत् कार्यम् ? यदर्थं भगवान् विश्वामित्रस्तातपादानेवं त्वरावतः करोति ।

विनयन्धरः—(विहस्य) तत्रावधारितपादः कुमारः स्वयमेव तत् कार्यमवगमिष्यति ।

रामः—विनयन्धर ! जानामि भगवन्तं जानूकर्ण्यम्, कः पुनरयं देवरातो नाम ?।

विनयन्धरः—अवधारयतु कुमारः—

---

1 (दृष्ट्वा उपलक्ष्य च) दे० । 2 'सादरं' भा० । 3 'ज्य भगवतो दे० । 4 तथा दे० ।

शुन शेफो नाम्ना मुनिरयमजीगर्त्ततनय,
कृतौ हारिश्चन्द्रे नृपसुतपशौ यं किल पिता ।
ददौ तद्रक्षार्थं तदनु [1]नुतितुष्टेन हरिणा,
हविष्यान्मुक्तोऽसौ [2]कुशकसुतसूनु स्वयमभूत् ॥ ४३ ॥

तदनन्तरं च—

विश्वामित्रः पुत्रमादाय दोर्भ्यां,
कृत्वोत्सङ्गे हर्षबाष्पाम्बुवर्षी ।
पश्चादेनं देवरातामिधानं,
मध्ये तेषामृत्विजा व्याजहार ॥ ४४ ॥

रामः—(स्मृत्वा सचमत्कारम्) यः किल मन्त्रस्तुतिपरितोषितप्रजापतिप्रभृतिदेवताप्रसादादपास्तयूपबन्ध[3]नं पशुनन्धवर्जितमाञ्जसवं नाम यज्ञ ददर्शेति श्रूयते ।

विनयन्धरः—अथ किम् ? । (पुनरग्रतो विलोक्य) कुमार ! स एष महाराज दशरथ पुरतो जानूकर्ण्यसहितो वर्त्तते ।

(तत. प्रविशति यथानिर्दिष्टो दशरथो जानूकर्ण्यश्च ।)

दशरथः—भगवन् जानूकर्ण्य !

किमाख्यामस्तेषामविषयमनोभि स भगवान्,
स्वजन्मा यैर्जन्मावधि विधिनदेकः प्रणिहितः ।
नमस्य सोऽपि स्यान्निवसति जराजर्जरवया,
प्रयागप्रत्यन्तप्रसृतसलिलाया सरिति य ॥ ४५ ॥

जानूकर्ण्यः—राजन्नजराजनन्दन ! सुकृतसम्पादनीया स्वल्वियं सामग्री । तथाहि—

सरस्वत्या स्नानं, शिरसि हरिदोषाः सुमनस,
प्रसन्ना हृद्वृत्ति, शतपथकथावर्णनरस ।
मुनीनामाराध्या परिषदरिषड्वर्गजयिनी,
विना पुण्यैरेषा न भवति मनीषा तनुभृताम् ॥ ४६ ॥

रामः—(उपसृत्य) तात ! त्वदपत्यं रामभद्र प्रणमति । (इति दशरथं प्रणम्य) भगवन् ! नमस्तुभ्यम् । (इति जानूकर्ण्यं प्रणमति ।)

---

1 मुनितुष्टेन भा० । 2 कुसुक दे० । 3 °न्धन पशुबन्धय° दे० ।

जानूकर्ण्यः—स्वस्ति भवते ।

राजा—(सहर्षम्) वत्स रामभद्र ! इहोपविश्यताम् । (इ[1]त्यात्मसमीपमुपवेशयति ।)

जानूकर्ण्यः—(उभावपि निर्वर्ण्य स्वगतम्)

राजा राजत्यनेनाय सुतेनान्तिकवर्तिना ।
प्ररोहेणाऽऽत्मतुल्येन वटवृक्ष इवोन्नत ॥ ४७ ॥

राजा—भगवन् मैत्रावरुणशिष्य !

उत्पत्ति शिशिरेतरद्युतिकुले, विद्यागुणस्त्वद्गुरो,

(पुन सलज्जम्)

जित्वाऽपि स्वयमाहवे दितिसुतान् विष्णुर्ददौ मे यश ।

(राम दर्शयन्)

सोऽय शक्तियुत सुतश्च, यदिह प्राप्य तदाप्त मया,
तन्नित्य प्रणवाभिधेयमधुना लब्धु समीहे मह ॥ ४८ ॥

जानूकर्ण्यः—महाराज ! न हि प्रश्रयवशादनुचितमभिधातुमर्हसि । तथाहि—

स्वर्गौकसामधिपतिर्धृतचण्डचाप
मारोप्य वीरसमरावसरे पुनस्त्वाम् ।
सज्जीकरोति न गज कुलिश न धत्ते,
किन्तु द्विपा स लभते विभव भुवं च ॥ ४९ ॥

तदिदानीमात्मचिकीर्षितसम्पादनाय समायात समयो महाराजस्य । पश्य—

आद्ये विद्या कुलगुरुमुखात् सङ्गृहीता समस्ता,
जाता धात्री भुवनविजयश्रीर्द्वितीयेऽद्वितीये ।
तार्तीयीके वयसि तु सितच्छत्रमारोप्य पुत्रे,
पुण्यारण्यप्रणयनिपुणैर्भूप ! भाव्य भवद्भि ॥ ५० ॥

राजा—(राम शिरस्याघ्राय) वत्स ! सज्जय निजस्कन्धबन्धमधुना वसुन्धरा-
भा[2]रोद्वहनाय । यत —

एते प्रवीरचरिते [3]प्रचुरानुरागात्,
त्वामात्मनाऽप्यनुसिसीर्षति [4]राजलक्ष्मी ।

1 'त्यात्म समीपे समुप' भा० । 2 'भारोद्धरणाय भा० । 3 प्रवरा' दे० । 4 राज्यल' दे० ।

सा प्राप्य सम्प्रति ममानुमतिं कृतार्थी
भूयान्मया च जरता रमता तपश्री ॥ ५१ ॥

(राम तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

राजा—(रामस्य चिबुकमुन्नमय्य) वत्स ! किमुदासीन[1]तामस्मदीये वचसि समालम्बसे ? ।

रामः—(सविनयम्) तात !

समीहिता कस्य न राज्यलक्ष्मीस्त[2]त्रापि चित्राशुकुलोद्भवाऽसौ ।
मनस्तु तस्यामपि मुक्तभाव, त्वत्पादसेवास्वनुरज्यते मे ॥ ५२ ॥

राजा—(विहस्य) वत्स ! न जानासि निजपूर्वजाना त्रिभुवनविख्यातमिद कुलव्रतम् । तथाहि—

यावन्मूर्द्धनि मूर्द्धजा पिकरुचि गृह्णन्ति तावद् गृहे
स्थातु, पातुमिला, विलासमनया कर्तुं यतन्ते श्रिया ।
शुभ्रत्व तु गतेषु तेषु तदनु स्थित्वा वने पावने,
शिष्टोद्दिष्टममी शमेन गमयन्त्युष्णाशुवशोद्भवा ॥ ५३ ॥

जानूकर्ण्यः—कुमार रामभद्र ! सर्वथा नदेत[3]दनुलङ्घनीय गुरुवच ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—देव ! सुखाय भवते भवतु सायन्तन सन्ध्यासमय । सम्प्रति हि—

अर्थाम्भोभिर्वरुणनगरीवासिना वासरेन्द्रे,
पादोष्माण शमयति वियद्वर्त्मखेदोपनीतम् ।
देशे देशे दिशि दिशि तम कोल-काकोलकाय-
च्छायाचौर विहरति मुहुर्बन्धुरं बन्धुकीनाम् ॥ ५४ ॥

अपि च—

अनीदृशीमा मदृशा विमृश्य, सैष प्रतापी सविनाऽपि सम्यक् ।
[4]तेजो निज राज्ञि नवे निवेद्य, यियासतीवाऽस्तगिरेर्वनान्तम् ॥ ५५ ॥

1 °ताऽस्मदीये वचसि समालम्ब्यते ? भा० । 2 °त्रापि [नि]मग्नां° भा० । 3 °दस्तु° भा० । 4 तेजो नवे राज्ञि दे० ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—देव ! विज्ञापयति केकयराजसुता यदत्र पादोऽवधार्यतामिति ।

राजा—शिखाबल ! किमिदानीमध्यवस्यति देवी ?।

कञ्चुकी—देव ! कुमाररामभद्रराज्याभिषेकाभ्युदयवार्ताप्रमुदितैः पुरनिवासिभिः प्रवर्त्त्यमाना नगरशोभा विभावयितुं चन्द्रशालाधिरूढा बहिःप्रदेशादागतया मन्थरया सह किमपि पर्यालोच्य मामिह प्रहितवती ।

राजा—वत्स ! गच्छामो वयं देव्या भरतमातुः समीपम् । त्वमपि वध्वा सीतया सहितो राज्याभिषेकव्रतग्रहणाय प्रगुणीभव ।

रामः—यदादिशति देवः । (इति उत्थाय सर्वे निष्क्रान्ताः)

॥ द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

सत्कविकाव्यशरीरे दुष्यदगददोषमोषणैकभिषग् ।
श्रीवस्तुपालसचिवः सहृदयचूडामणिर्जयतु ॥ ५६ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति उत्तरीयाञ्चलाच्छादितवल्कलयुगला पत्रहस्ता मन्थरा ।)

मन्थरा—अज्ज मह चिरआलसंवड्ढिदो फलिदो मणोरहपायवो। (इति हर्षनाटितकेन परिक्रम्य) पेसिद म्हि देवीए केगईए अज्जसुमंतसमीवं । जहा—कुमाररामभद्दो रहमारोविय तुवरिदं मित्थ समाणीयदु त्ति । ता संपादिदमेदं मए। (पुरो विलोक्य) एसा सुबुद्धिया दुदियं विय मह हिययं इदो य्येव आगच्छदि, ता पडिवालयिस्सं ।

(ततः प्रविशति सुबुद्धिका ।)

सुबुद्धिका—(सानन्दम्) सुप्पभादा भयवदी रयणी अउज्झाए, अहवा सयलाए जेव पुहईए, जं अज्ज कुमाररामभद्दस्स रज्जाहिसेयमहूसवो हविस्सदि त्ति । सप्पं खु पउर-जणवदलोएहिं लद्धनिहाणेहिं विय पमोदपूरिदेहिं पूरिदाओ नयररत्थाओ । ता गडुय नयरसोहं पिक्खिस्सं । (पुरो विलोक्य) अये ! कधं एसा अज्जा मन्थरा ? । (इत्युपसृत्य) अज्जे ! कहि पत्थिदाऽसि ? ।

मन्थरा—[3]देवीए केगईए समीवं ।

सुबुद्धिका—अज्जे ! संपदि विसेसदो हरिसिय व्व लक्खीयसि ? । अहवा अस्सिं रामभद्दस्स रज्जाहिसेयमहूसवे किं अवरं पि हरिसकारणं पुच्छीयदि ? ।

---

१ अद्य मम चिरकालसवर्धित फलित मनोरथपादप । प्रेषिता अस्मि देव्या कैकेय्या आर्यसुमन्त्रसमीपम् । यथा—कुमाररामभद्रः रथमारोप्य त्वरितमत्र समानीयतामिति । तत् सम्पादितमेतद् मया । एषा सुबुद्धिका द्वितीय इव मम हृदयम् इत एव आगच्छति, तत् प्रतिपालयिष्यामि ।

२ सुप्रभाता भगवती रजनी अयोध्यायाम्, अथवा सकलाया एव पृथिव्याम्, यद् अद्य कुमाररामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवो भविष्यतीति । साम्प्रत खलु पौर-जनपदलोकै लब्धनिधाने इव प्रमोदपूरितैः पूरिता नगररथ्या । तद् गत्वा नगरशोभा प्रेक्षिष्ये। अये ! कथ एषा आर्या मन्थरा ? । आर्ये ! कुत्र प्रस्थिताऽसि ? ।

३ देव्याः कैकेय्याः समीपम् ।

४ आर्ये ! सम्प्रति विशेषतः हृष्टा इव लक्ष्यसे ? । अथवा अस्मिन् रामभद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवे किं अपर अपि हर्षकारण पृच्छयते ? ।

---

1 °सवड्ढिदो दे० । 2 °रियमित्थमा° भा० । 3 °दमेवेद । पुरो भा० ।

मन्थरा—सुबुद्धिए[1] अवर पि चिट्ठदि ।

सुबुद्धिका—किं णु त[2] ।

(मन्थरा कर्णे कथयति ।)

सुबुद्धिका—(क्षण विचिन्त्य) कंध देवीए केगईए गिहिदो एस दे मतो[3] ।

मन्थरा—अणिच्छती वि बलादो गाहिदा ।

सुबुद्धिका—किं बल[4] ।

मन्थरा—पढम तेहि तेहिं वयणोवण्णासेहि पडिबोहिदा[1] वि जदा न पडिबुज्झदि, तदो मए बालत्तणम्मि सिद्धजोइणीसयासादो लद्धमोहणमताहिमतिद कडुअ तबूल दिण्ण । तस्स चव्वणाणतर मोहिदहिययाए तीए मह वयणं पडिवण्ण ।

सुबुद्धिका—कंध एस मतो महाराए वि संचरिदो[7] न वेति[2] ।

मन्थरा—सचरिदो ज्येव ।

सुबुद्धिका—केह विय[9] ।

मन्थरा—पुव्व किल महाराएण देवीए दुवे वरा सय पडिवण्णा, ता तं [3]ग्येव वरजुअल देवीए महारायसयासादो जायिद ।

---

१ सुबुद्धिके ! अपर अपि तिष्ठति ।

२ किं नु तत् ? ।

३ कथ देव्या कैकेय्या गृहीत एष ते मन्त्र ? ।

४ अनिच्छन्त्यपि बलाद् ग्राहिता ।

५ किं बलम् ? ।

६ प्रथम तैस्तै वचनोपन्यासै प्रतिबोधिताऽपि यदा न प्रतिबुध्यते तत मया बाल्ये सिद्धयोगिनीसकाशाद् लब्धमोहनम त्राभिमन्त्रित कृत्वा ताम्बूल दत्तम् । तस्य चर्वणानन्तर मोहितहृदयया तया मम वचन प्रतिपन्नम् ।

७ कथ एष मन्त्र महाराजेऽपि सञ्चरित ? न वा ? इति ।

८ सञ्चरित एव ।

९ कथमिव ? ।

१० पूर्वं किल महाराजेन देव्यै द्वौ वरौ स्वय प्रतिपन्नौ, तत् तदेव वरयुगल देव्या महाराजसकाशाद् याचितम् ।

---

1 'हिदा ण पडिबज्झदि तदो भा० । 2 'णीए सया' भा० । 3 किर भा० । 4 ज्जेव भा० ।

सुबुद्धिका—अज्जे[1] ! जदि न कुप्पसि ता भणामि किं पि ।

मन्थरा—भण, मा[2] सङ्क ।

सुबुद्धिका—भवदीए अत्तणो [3]सरिसं मंतिदं । न रहुरायकुलसरिस्स केगय[4]राय कुलसरिच्छं वा ।

मन्थरा—सुबुद्धिए ! दाणिं तुमं पडिबोहयतीए मह कालक्खेवो होदि त्ति ता गमिस्सं । (इति द्रुततरं निष्क्रान्ता ।)

सुबुद्धिका—(सोद्वेगम्) हा महाराय ! [5]रहुरायकुलकमलरायहंस ! नियवयण पासे निवडिदो सि । हा देवि कोसल्ले ! [6]सल्लिदहियया कया सि दुट्ठदासीए । हा रामभद्द ! निक्खित्तो सि दुत्तरे वसणसायरे । हा जणयरायनंदणि ! कहं हविस्ससि ? । हा भयवं दिणणाह ! कधं तुज्झ वि वसो दुव्विहिघुणघुणिदो संजादो ? । (इति रोदिति । पुनर्वि मृश्य) ता किं दाणिं णयरसोहावलोयणेण ? (इति व्यावृत्य निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति कौशल्या रामभद्रः सुमन्त्रश्च ।)

सुमन्त्रः—(सौत्सुक्यम्) कुमार रामभद्र ! द्रुततरमुत्सह्यतां राजकुलगमनाय । समारुह्यतामयं काञ्चनस्यन्दनः ।

कौशल्या—(रामं शिरस्याघ्राय) अज्ज सुमंत ! रामभद्दपिदुणो महारायस्स

---

१ आर्ये ! यदि न कुप्यसि तद् भणामि किमपि ।

२ भण मा शङ्कस्व ।

३ भवत्या आत्मनः सदृशं मन्त्रितम् । न रघुराजकुलसदृशं केकयराजकुलसदृशं वा ।

४ सुबुद्धिके ! इदानीं त्वां प्रतिबोधयन्त्या मम कालक्षेपो भवतीति तावद् गमिष्यामि ।

५ हा महाराज रघुराजकुलकमलराजहंस ! निजवचनपाशे निपतितोऽसि ! हा देवि कौशल्ये ! शल्यितहृदया कृताऽसि दुष्टदास्या । हा रामभद्र ! निक्षिप्तोऽसि दुस्तरे व्यसन सागरे । हा जनकराजनन्दिनि ! कथं भविष्यसि ? । हा भगवन् दिननाथ ! कथं तवापि वशः दुर्विधिघुणघुणितः सञ्जातः ? । तत् किमिदानीं नगरशोभावलोकनेन ? ।

६ आर्य सुमन्त्र ! रामभद्रपितुः महाराजस्य समादेशः इत्थं त्वां त्वरयति ? कुटुम्बपुरस्पता सम्पादितः स्नेहो वा ? ।

---

1 अज्जा । भा० । 2 नीसका भा० । 3 सरिसं भा० । 4 केगइरायसरिसं वा भा० । 5 रहुकुल° भा० । 6 सल्लि° भा० ।

समादेसो [1]इत्थ तुम तुवरावेदि ? कुलपुरिसदासपादिदो सिणेहो वा ?

सुमन्त्रः—देवि ! यावदह कृतप्राभातिकक्रियो राजकुल प्रति प्रस्थित तावत् त्वरिततरमागत्य मन्थरयेति कथितम्—यन्महाराजसमीपस्थिता देवी केकयराजात्मजा समादिशति—समानीयता रामभद्र । तदहमिहागतोऽस्मि ।

कौशल्या—(राम शिरस्याऽऽघ्राय सहर्षम्) [1]जाणामि, पुत्त[2]स्सला मह पियसही।

रामः—(निश्वस्य) आर्य सुमन्त्र !

तस्थे सुखमेव मया धात्रीं विश्रान्तु तातपादेषु ।
सम्प्रति तु राज्यचिन्तागहनगतेनैव भवितव्यम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! निरन्तर गुर्वादेशवशवदाना भवादृशाना हृदयवृत्तिर्न कदाचिदपि स्वातन्त्र्यमनुसरति ।

कौशल्या—(राम प्रति) जाद[2] ! गुरुयणवयणसंपादणे गिहीदव्वदु ज्जेव भव, तो किमेव विमरसीयदि ? ।

सुमन्त्रः— कुमार रामभद्र !

सवित्री तव सावित्री साक्षाद् धाता च ते पिता ।
तत् कस्मा[4]देतयोराज्ञा विलम्बेन विडम्ब्यते ? ॥ २ ॥

तदुत्थीयतामिति ।

(सर्वे तथाकुर्वन्ति ।)

सुमन्त्रः—(कौशल्या प्रति) देवि दशरथदयिते ! भवत्याऽप्युपात्तमङ्गलसम्भारया तत्र सुमित्रावैदेहीभ्या सह समागन्तुमुचितम् ।

कौशल्या—[3]अज्ज सुमत ! भयवदीण कुलदेवदाण सवरिय निव्वत्तिय समागमिस्सं । (इति निष्क्रान्ता)

सुमन्त्रः—कुमार कुशलमते ! स एष महाराजदशरथरथ, समारुह्यताम् ।

---

१ जानामि, पुत्रव सखा मम प्रियसखी।

२ जात ! गुरुजनवचनसम्पादने गृहीतव्रत एव भवान्, तत् किमत्र विमृश्यते ? ।

३ आर्य सुमन्त्र ! भगवतीनां कुलदेवतानां सपर्यां निर्वर्त्य समागमिष्यामि।

---

1 इय भा० । 2 सखा मा० । 3 जाद ! गुरुयणवयणसंपादणे (गुरुजनवचनसंपादने) गिहीदव्वदो ज्जेव भा० । 4 °स्मादनयोरा° भा० ।

(इत्युभौ तथाकृत्वा परिक्रामत ।)

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! पश्य पश्य भवदीयाभ्युदयप्रमोदनिवर्तितचर्त्यान्तरैर्नगरनिवासिभिरुद्भासितामेतां नगरशोभाम् । तथाहि—

सौधान्युद्धृततोरणानि, तरुणीवर्गश्च भर्गप्रिया
तुल्यश्री प्रतिमन्दिरं प्रमुदितः सम्भूय गायत्ययम् ।
रथ्येयं पृथुलाऽप्यजायत तथा पुम्कोटिभिः सङ्कटा,
नास्यां नाथ ! यथा तिलोऽपि गलितः प्राप्नोति पृथ्वीतलम् ॥३॥

(तथावुर्वन्नङ्गुल्या निर्दिश्य) आयुष्मन् ! पश्य पश्य प्रचुरप्रमोदानुरागहृतहृदयानां नगरनिवासिनीनामिदमध्यवसितम्—

समुद्धर वसुन्धरां चिरमिति प्रयुक्ताशिषः,
किरन्ति कुसुमानि ते शिरसि साधु वृद्धाः स्त्रियः ।
इमाश्च हृदयङ्गमाः पुरपुरन्ध्रयस्त्वन्मुखे,
जितस्मरशिलीमुखाः प्रतिदिशं दिशन्ते दृशः ॥ ४ ॥

(इति परिक्रम्य पुरो विलोकयन्) स एष महाराजदशरथप्रासादः प्रगुणितप्रभूताभिषेकसम्भारो भरद्वाजप्रमुखमहामुनिमहनीयः परिभाव्यतामायुष्मता ।

सौधेऽत्र नेत्रकमलैः ककुभावतंसा
नुल्लासयन्ति नृपतिप्रमदाः प्रमोदात् ।
आन्दोलनाच्च मरुता ध्वजवैनयन्त्यो,
नृत्यन्ति मङ्गलमृदङ्गरवैरिवैताः ॥ ५ ॥

तदवतीर्यतामितः ।

(रामो रथादवतरणं नाटयति ।)

सुमन्त्रः—कस्कोऽत्र भोः ?

(प्रविश्य)

पुरुषः—आर्य ! समादिश्यताम् ।

सुमन्त्रः—भद्र ! गृहाण स्यन्दनमेनम्, अश्वाश्च विरमय । (इति रथमर्पयति ।)

(पुरुषो रथं गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः--कुमार रामभद्र ! तदेतदग्रे देव्या भरतमातुश्चतुःशालम्, यत्रासौ रघु-चक्रवर्ती वर्त्तते । तदिदं प्रविशाव इति ।

(उभौ तथा कुरुतः ।)

रामः—(पुरोऽवलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य [1]सुमन्त्र ! किमपि मन्त्रयमाणाविव पुरतः पितरौ लक्ष्येते । तदसाम्प्रतमानयोर्गन्तुम् ।

सुमन्त्रः—(निपुणं निरूप्य) कुमार ! सम्प्रति प्रकोपवती देवी विभाव्यते । तथाहि—

मलिनवसना निस्ताम्बूला निराभरणप्रभा,
शिरसि दधती वेणीभूतं शिरोरुहसञ्चयम् ।
चरणपतितेऽप्यस्मिन् नाथे मुखं च पराङ्मुखं,
विरचयति यद् देवी दूरादभूत् तदमर्षभूः ॥ ६ ॥

तदियं यावन्महाराजस्य प्रणयवचनामृतेन प्रशान्तकोपानला[2] भवति तावदिहैवा-वस्थीयताम् । यतः—

एषा विशेषदयिता कृ[3]तविप्रियाय,
प्रायः प्रियाय न चिराय करोति रोषम् ।
नीलगऽपि रात्रिमपरत्र दिनाधिनाथे,
प्राप्ते कियत् कमलिनी विनिमीलिताऽऽस्ते [4] ॥ ७ ॥

(इत्युभौ स्तम्भान्तरितौ तिष्ठतः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा कैकेयी, तां च प्रसादयन् राजा मन्थरा च ।)

राजा—(सोपरोधम्)

देशं कृशाङ्गि !, हरिणाक्षि ! हिरण्यराशिं,
मत्तेभगामिनि ! महेभघटां च [4]मत्ताम् ।
स्वैरं गृहाण गृहिणि त्वमिदं नु देवि !,
मां मास्म कारय न शर्म न येन धर्मः ॥ ८ ॥

---

1 सुमन्त्र ! मा० । 2 °ला भ° मा० । 3 विहितातिप्रियाय दे० पाठान्तरम् । कृतमन्यवेऽपि मा० । 4 मत्त दे० ।

[1]अपरं च –

पाणिग्रहात् प्रभृति मौल्भिघनत्वदाने,
दीनानने च रचिताञ्जलि याचमाने ।
कृत्वा कृपां [2]मयि विजीर्यति देवि ! कार्या
दस्मान्निवर्त्तय मन प्रणतोऽस्मि पादौ ॥ ९ ॥

(इति [3]पादयोर्निपतति ।)

सुमन्त्रः—कथमतिक्रान्तमर्यादो यादोनिधिरिव[4] देव्या प्रणयकोप ? यदियं कृत प्रणाममपि प्राणेश्वर नानुरुध्यते । (पुनर्दृष्ट्वा विमृश्य च) कुमार रामभद्र ! विप्रकृष्ट-प्रदेशतया न स्फुटा वचनोपलब्धि, परमिङ्गितैरपि वितर्क्यते— यत् किमप्यमीष्टमर्थं याचते देवी, तदप्रियत्वान्नृपतिरदातुकामो मुहुर्मुहुरेव देवीं प्रसादयति ।

रामः—आर्य सुमन्त्र ! नियतमियं मध्यमाम्बा वनगमनाभिलाषिणस्तातपादाननुगन्तु मना [5]आगृहीतव्रती सुतविन्यस्तपत्नीक वनप्रस्थानपक्षमाक्षिपन्ती तातपादैर्मुहुर्मुहुरेवमनुनीयते ।

सुमन्त्रः—कुमार ! सर्वोऽपि स्वहृदयानुसारेण परहृदयमपि वितर्कयति, पर नैतदह मन्ये । न ह्येतावत्प्रयत्नसम्पादनीयोऽयमर्थ । तथाहि—

धृत्वा मूर्धनि यत् पदद्वयमय देवीं मुहुर्याचते,
यच्चैषाऽपि पतिव्रता वितनुते पत्युर्वृथा प्रार्थनाम् ।
भूपृष्ठे लुठति प्रियाप्रगणितो यद् भूपति साऽप्ययमु,
तादृक्ष यदुपेक्षते तदपरं किञ्चिद् निचित्सुर्विधि ॥ १० ॥

राजा—(देवीं प्रति अञ्जलिं बद्ध्वा)

वप्तुर्विद्धि कुल कलङ्कवि[6]कल, नम्र पुर पश्य मा,
कौशल्याप्रणय प्रमाणय, परा रामस्य भक्तिं स्मर ।
धिग् ! दासीवचसा विमुह्य महतामस्तुत्यमेतन्निज,
शील शैलसुतानुसारिचरिते ! किं निर्मिमीषे मृषा ? ॥ ११ ॥

कैकेयी—(मन्थरां प्रति) मन्थरे ! पुणो पुणो वि एवमत्ताणय किलेसयतो

---

१ मन्थरे ! पुन पुन अपि एवमात्मानं क्लेशयन् प्रतिबोध्यतां आर्यपुत्र ।

---

1 अपि च मा० । 2 मयकि जीर्यति भा० । 3 पादयो प० मा० । 4 °रिव प्रकोप भा० । 5 अमद्व्रता भा० । 6 °विमलं, नम्र पुन पश्य दे० ।

पडिग्गोहीयदु अज्जउत्तो ।

मन्थरा—(राजानं प्रति) देव[1] ! जं ज्जेव तुम्हेहिं पसण्णेहिं वरदुवयं पडिसुदं तं ज्जेव देवी इत्थ पत्थेदि ।

राजा—ननु प्राणानसौ प्रार्थयति इति किं न ब्रवीषि ? । (पुनर्देवीं प्रति सकरुणम्) देवि ! [1]प्रमाणीकुरु मे प्रार्थनाम् । सञ्चिन्तय स्वाभाविकमात्मसच्चरितम् । ननु प्रकृति कोमलानि कुलबालिकानां हृदयानि, तत् किमिदानीं मदीयदुर्दैववशान्निरनुक्रोशतामेवमाश्रिताऽसि ? । (इति पुनः [2]पादयोर्निपतति ।)

कैकेयी—(अपवार्य मन्थरां प्रति) समओ[2] दाणिं रामभद्दसमागमणस्स, ता गमिस्सं ।

मन्थरा—एवं[3] भोदु । अहं ज्जेव कज्जसेसं समत्थिय समागमिस्सं ।

(कैकेयी निष्क्रान्ता ।)

राजा—(उत्थायाऽवलोक्य च सवैलक्ष्यं विषादम्) कथं निर्दाक्षिण्यहृदया मां निराशीकृत्य प्रचलितैव चण्डी ? । (पुनः सनिर्वेदमात्मानं प्रति) हा दशरथ ! हतक !

> किं गर्भ एव विलयं न गतोऽसि पाप ! ?,
> व्यापन्नवानसि न किं ननु बाल एव ? ।
> रम्भा करेऽत्र किमियं भुजगीव भार्या ?,
> दत्तं वरद्वयमिदं भवता किमस्यै ? ॥ १२ ॥

(इति दीर्घं निःश्वसन्नधोमुखस्तिष्ठति ।)

सुमन्त्रः—(विलोक्य) कुमार ! प्रस्थिता देवी, तदवसरः साम्प्रतं महाराज[3]समीपोपसर्पणाय । (इत्युभौ परिक्रामतः ।)

मन्थरा—(दृष्ट्वा राजानं प्रति) देव[4] ! समागच्छदि कुमाररामभद्दो ।

राजा—(श्रुत्वा व्याकुलतां नाटयन्नाकाशे कैकेयीमुद्दिश्य)

---

१ देव ! यदेव युष्माभिः प्रसन्नैः वरद्वयं प्रतिश्रुतं तद् एव देवी इत्थं प्रार्थयति ।

२ समयः इदानीं रामभद्रसमागमनस्य, तद् गमिष्यामि ।

३ एवं भवतु । अहं एव कार्यशेषं समर्थ्य समागमिष्यामि ।

४ देव ! समागच्छति कुमाररामभद्रः ।

---

1 प्रमाणं कुरु भा० । 2 पादयोः प० भा० । 3 समापमुप० भा० ।

[1]शतकोटिघटितहृदये ! हतोऽहमधुना त्वया तथा न यथा ।
शक्नोमि सुतस्य मुखं द्रष्टुं स्वं च प्रदर्शयितुम् ॥ १३ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति ।)

रामः—(सहसोपसृत्य राजानमाश्वासयन् मन्थरा प्रति) आर्ये मन्थरे ! किमिदम् ? ।

मन्थरा—कुमार रामभद्द ! देवीविण्णत्तेण महारायेण एद तुम्हाणं समप्पाविदं[1] ।

(इति पत्रकं वल्कलयुगलं च समर्पयति ।)

रामः—(गृहीत्वा पत्रकमात्मगतं वाचयति ।)

वरौ पुरा केकयराजपुत्र्या, प्रत्तौ मया प्रार्थयतेऽधुनाऽसौ ।
साम्राज्यमेकेन तयो स्वसूनोरन्येन रामस्य ....

(इति वाचयित्वा) कथमर्द्धलिखितमेव मुक्तम् ? । (पुनर्विमृश्य प्रकाशम्) हु ! परिज्ञातो वाक्यशेष ।

सुमन्त्रः—(ससम्भ्रमम्) कुमार ! कीदृशो वाक्यशेष ? ।

रामः—([3]प्रकाशम्) पुन किम् ?—

वरौ पुरा केकयराजपुत्र्या, प्रत्तौ मया प्रार्थयतेऽधुनाऽसौ ।
साम्राज्यमेकेन तयो स्वसूनोरन्येन रामस्य वनप्रवासम् ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—(सविषादम्) हा ! किमेतदापतितम् ? ।

रामः—(सहर्षं [4]पत्रकं शिरसि कृत्वा मन्थरां प्रति) आर्ये !

किं याचने तातमुखेन माता, स्वमर्थमाज्ञाकृति तत्सुतेऽस्मिन् ? ।
मूर्ध्ना मयाऽम्बावचनं गृहीतं, सा मे गुरुभ्योऽपि गरीयसी यत् ॥ १५ ॥

मन्थरा—(सहर्षमात्मगतम्) कैयं कायव्वं, जदो रामभद्दभणिदं कया वि नऽण्णहा भोदि । ता गमिस्सामि[2] । (इति गन्तुमिच्छति ।)

सुमन्त्रः—(मन्थरां प्रति सरोषम्) अयि ककुत्स्थकुलकृत्ये ! कियन्ति वर्षाणि रामभद्रेण वनमनुभवनीयम् ? ।

---

१ कुमार रामभद्र ! देवीविज्ञप्तेन महाराजेन एतद् युष्मभ्य समर्पितम् ।
२ कृतं कर्त्तव्यम्, यत रामभद्रभणित कदाऽपि नान्यथा भवति । तद् गमिष्यामि ।

---

1 शतकोटि पत्रम् । 2 [2]तमिह सुखम् भा० । 3 (प्रकाश पुन. वाचयति) वरौ भा० । 4 प्रतिक भा० ।

मन्थरा—चैउद्दह ! (इत्यभिधाय निष्क्रान्ता ।)

सुमन्त्रः—(राजानं प्रति) देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य रामोत्सङ्गे वल्कलानि विलोक्य सविषादम् ।) कथमुपक्रान्तैव दुष्टदासिकया मम प्राणापहरणप्रकरणप्रस्तावना ? । हा वत्स रामभद्र ! कथं भविष्यामि ? । (इति पुनर्मूर्च्छितः पतति ।)

रामः—देव ! समाश्वस्यतां समाश्वस्यताम् । किमस्थाने शोकहुताशनाय स्वात्मानमाहुतीकरोति महाराजः ? ।

सुमन्त्रः—(राजानमवलोक्य सास्रम्) अहो ! दुर्घटेऽपि वस्तुनि घटनापाटवं दुष्टदैवस्य । तथाहि—

एकच्छत्रामवति जगतीं यश्चतु सिन्धुसीमा-
मध्यास्ते च त्रिदिवपतिनाऽप्येकमेनाऽऽसनं यः ।
हा ! धिक् कष्टं सुचरितरतिर्निर्मिमीतेऽत्र सोऽयं,
तोये तुच्छे तिमिरिव मुहुर्वर्त्तनोद्वर्त्तनानि ॥ १६ ॥

देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य सविषादमञ्जलिं बद्ध्वा आकाशे)

मातः क्षिते ! तपन तात ! विभो नभस्वन् !,
सर्वे हि वित्थ तदिदं वदत प्रसह्य ।
का दुर्दशेयमधुना मम वर्त्तते ? य
न्मूर्च्छाऽऽसु गच्छति न गच्छति जीवितव्यम् ? ॥ १७ ॥

(पुनः स्मृत्वा) हा प्रिये रामभद्रजननि ! स्वयमुत्पादितव्यापादितमनोरथा विहिताऽसि दशरथहतकेन । (इति सास्रमधोमुखस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति कौशल्या साक्षतपात्रा सुमित्रा सीता च ।)

कौशल्या—(सहर्षं सीतायाश्चिबुकमुन्नमय्य) जादे ! अज्ज तुमए पट्टमहादेवीए भोदव्वं ।

---

१ चतुर्दश ।

२ जाते ! अद्य त्वया पट्टमहादेव्या भवितव्यम् ।

---

1 °नमालो भा० । 2 दुर्घटितेऽपि दे० । 3 बध्नाञ्जलिं भा० ।

सीता—(सप्रमोदं सलज्जम्) [1]अज्जयाणं पसायेण ।

(नेपथ्ये क्षुतशब्दमाकर्ण्य [1]सर्वा विषादं नाटयन्ति ।)

सुमित्रा—(सोद्वेगमात्मगतम्) [2]जहा मंगलाससणक्खणे छीअसद्दो तहा तक्केमि सविग्घा निय समीहिदा सिद्धी। (प्रकाशम्) सव्वं पि दुरिदमतरीयदु कुलदेवयाण-मणुग्गहेण । (इति सर्वे ([2] सर्वा) परिक्रामन्ति ।)

सीता—(पुरो विलोक्य सलज्ज कौशल्या प्रति) [3]अज्जे ! इत्थ गुरुयणाणं दिट्ठि-गोयर परिहरन्ती इध ज्येव चिट्ठिस्स ।

कौशल्या—[4]एवं [3]करीयदु ।

(सीता स्तम्भान्तरिता तिष्ठति ।)

कौशल्या—(परिक्रामन्ती पुरो विलोक्य ससम्भ्रम सुमित्रा प्रति) [5]सहि सुमित्ते ! अण्णरससण्णिविट्ठ व्व इत्थ अज्जउत्तो लक्खीयदि ता किं[4] ण्णिद ? ।

सुमित्रा—[6]देवि ! अज्जसुमंतो वि अम्हे पिक्खिय विसण्णवयणो धरणितल पिक्खिदुं पइट्ठो । एस ज्येव गडुय पुच्छीयदु ।

(इत्युभे पर्याकुले परिक्रामत)

सुमन्त्रः—(दृष्ट्वा सखेदं राजान प्रति) देव्याविमे समागच्छत ।

राजा—(विलोक्य शोकव्याकुलता नाटयन्) सुमन्त्र ! किमिदानीमपरेण ? दर्शय दशरथहतकस्य प्राणपरित्यागमार्गम् ।

---

१ आर्याणा प्रसादेन ।

२ यथा मङ्गलाशसनक्षणे क्षुत्शब्द तथा तर्कयामि–सविघ्ना इव समीहिता सिद्धि. । सर्वमपि दुरितमन्तरीयता कुलदेवतानामनुग्रहेण ।

३ आर्ये ! अत्र गुरुजनाना दृष्टिगोचर परिहरन्ती इह एव स्थास्यामि ।

४ एवं क्रियताम् ।

५ सखि सुमित्रे ! अन्यरससन्निविष्ट इव अत्र आर्यपुत्र लक्ष्यते तत् किं न्विदम् ? ।

६ देवि ! आर्यसुमन्त्र अपि अस्मान् प्रेक्ष्य विषण्णवदन धरणितल प्रेक्षितु प्रवृत्त । एष एव गत्वा पृच्छ्यताम् ।

---

1 'प्रमोदम्' भा० । 2 सर्वे दे० । 3 कीरदु भा० । 4 किं णेद भा० ।

सुमन्त्रः—(सखेदम्) देव ! को नाम सम्प्रति प्राणपरित्यागमार्गमार्गणाय प्रगुणो न भवति ? परं सर्वथा शरीरवद्भिः सोढव्यैव दृढप्रहारता कृतान्तहतकस्य । येनाधुना—

पिता गन्ताऽरण्ये, नृपतिरिह रामोऽद्य भविता,
प्रवर्त्त्यैवं वार्तामथ विदधता तामपरथा ।
सुधासिन्धोर्मध्ये भुवनमिदमाधाय विधिना,
ततस्तसे तैले कलितखलशीलेन निहितम् ॥ १८ ॥

(इत्युभावधोमुखौ तिष्ठतः ।)

कौशल्या—(सुमन्त्रमुपसृत्य) अज्ज सुमन्त ! किं दाणिं पमोदावसरे दुक्खावत्थेयमणुहवीयदि [१] ।

सुमन्त्रः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) देवि ! यद् दैवोऽनुभावयति तदेवानुभूयते ।

कौशल्या—(साशङ्कम्) अवि कुसलं वत्सभरदस्स सत्तुग्घसहिदस्स [२] ।

सुमन्त्रः—देवि ! सर्वस्यापि कुशलम्, न पुनर्दशरथमनोरथस्य ।

राजा—प्रिये ! न केवलं दशरथमनोरथस्य, दशरथस्यापि [1] ।

सुमित्रा—(भयेन वेपमाना) अज्ज सुमंत ! किं पि फुडमजंपंतो अम्हे बहुदरं पज्जाउलीकरेसि [३] ।

सुमन्त्रः—(सखेदमात्मगतम्) का गतिरिदानीम् ? । (इति विमृश्य) भवतु, किमन्यत् करोमि ? । (प्रकाशमाकाशे)

वाणि ! वक्तुमिदमाशु मुञ्च मे,
(कौशल्यां प्रति)
त्वं च देवि ! हृदयं दृढं कुरु ।
(एतदेव सुमित्रां प्रति)
सोऽयमप्रतिविधानदुर्धरस्त्वां यदेति वचनाशनिर्मम ॥ १९ ॥

---

१ आर्य सुमन्त्र ! किमिदानीं प्रमोदावसरे दुःखावस्थेयमनुभूयते ? ।
२ अपि कुशलं वत्सभरतस्य शत्रुघ्नसहितस्य ? ।
३ आर्य सुमन्त ! किमपि स्फुटमजल्पन् अस्मान् बहुतरं पर्याकुलीकरोषि ।

1 केवलं मनोरथानाम्, दशरथस्यापि मा० । 2 दृढीकुरु मा० ।

(उभे सम्भ्रान्तचित्ते तिष्ठत ।)

सुमन्त्रः—देवि ! *पूर्वप्रतिपन्नो वरौ महाराजसकाशाद् देवी कैकेयी याचते ।*

उभे—[1]के [1]णाम ते [2] ।

सुमन्त्रः—एको भरतस्य राज्याभिषेक, द्वितीयो रामस्य वनवास । (इति रोदिति ।)

उभे—हा दिव्व ! किमिद सजाद [2] । (इति मूर्च्छत ।)

सुमन्त्रः—देव्यौ ! समाश्वसित समाश्वसितम् । (इत्युभे समाश्वसि[']त ।)

सुमित्रा—(सबाप्पमाका[3]शे) केगइ ! केगइ ! काम भोदु जादभरदो राया। किं पुण रामभद्देणावरद्ध [3] जेण एसो वणवासदुक्खमणुहावीयदि ।

कौशल्या—सहि सुमित्ते ! ण किं पि रामभद्देणावरद्ध, मए ज्येवावरद्ध, जीए रामभद्दो जणिदु (त्ति रोदिति ।)

सीता—(श्रुत्वा सविषादम्) हाँ दिव्व ! पट्टमहाएवित्तण दसिय वणवासित्तण मह मदभाइणीए समप्पेसि । भोदु, दुलघणीया भयवदी भविदव्वदि त्ति ।

रामः—(सहर्ष अञ्जलिं बद्ध्वा राजान प्रति) तात ! नात परं मम समुचित मिहावस्थातुम् । तदनुजानन्तु मां वनगमनाय तातपादा ।

(सर्वे श्रुत्वा मुक्तकण्ठं रुदन्ति ।)

रामः—(सर्वान्[4] समाश्वासयन्) क एष भवतामका[5]रणे करुणारसाम्भोधिमध्ये झम्पापात [2] । ननु समुचितमेव विरचितमिद भगवत्या नियत्या । तथाहि—

---

१ कौ नाम तौ ? ।

२ हा दैव ! किमिद सञ्जातम् ?

३ कैकेयि ! कैकेयि ! काम भवतु जातभरतो राजा । किं पुना रामभद्रेणापराद्धम् ? येन एष वनवासदु खमनुभाव्यते ।

४ सखि सुमित्रे ! न किमपि रामभद्रेणापराद्धम्, मया एवापराद्धम्, यया रामभद्र जनित ।

५ हा दैव ! पट्टमहादेवित्व दर्शयित्वा वनवासित्व मह्य मन्दभागिन्यै समर्पयासि । भवतु, दुर्लङ्घनीया भगवती भवितव्यतेति ।

---

1 णाम ! ति द० । 2 °सित भा० । 3 °कारो) केगइ ! पकाम भा० । 4 °र्वानाश्वा भा० । 5 °रणे कर° भा० ।

वप्तु सत्य भवतु वचन, प्रीतिमाप्नोतु माता,
भ्राताऽसौ मे [1]भजतु भरतो भारमुर्वीतलस्य ।
राम काम नवनवमहातीर्थसेवाप्तपुण्य,
स्थित्वाऽरण्ये मुनिभिरनघै सङ्गमङ्गीकरोतु ॥ २० ॥

राजा—(राम करे गृहीत्वा सोपरोधम्) वत्स ! वक्तुकामोऽस्मि[2] किमपि ? ।

कौशल्या—(सेर्ष्यम्) [1]जाणिद मए ज अज्जउत्तो वत्तुकामो ।

राजा—प्रिये ! कि तत् ? ।

कौशल्या—[2]तुवरिद ज्जेव मह णयर परिहरीयदु त्ति ।

राजा—(सखेद वैलक्ष्यम्) देवि ! सत्यम्, कृतोऽस्मि दुर्दैवहतकेन साम्प्रत मेवविधाना वचसामहमाश्रय ।

रामः—(कौशल्या प्रति) अम्ब ! किमिदमसाम्प्रत सम्प्रति मद्वात्सल्यादभिधीयते ? । (पुनरपि राजान प्रति) देव ! समादिश्यता विवक्षितम् ।

राजा—[3]वत्स ! मया तावद् भवते स्वराज्य मनसा पूर्वमेव प्रदत्तम् । तदनु च तया दुष्टदासीमन्त्र[4]परतन्त्रितया कैकेय्या वरद्वय याचितम् । तदहमेव वन गमिष्यामि । भवान् पुन (इत्यर्धोक्ते सुमन्त्रमुख[5]मवलोकयति ।)

सुमन्त्रः—(अभिप्रायमुन्नीय) कुमार ! भवान् पुन पितृदत्तमात्मराज्य बलादपि गृह्णन् नापराध्यति ।

सुमित्रा—[3]जाद ! सोहण मतेदि अज्जसुमतो ।

रामः—(विहस्य) आर्य [6]सुमन्त्र ! किमिदमुदीर्यते ? । यत –
उत्पद्य वशे तुहिनेतराशोरधीत्य विद्याश्च गुरोर्वसिष्ठात ।
कि तत् करिष्ये भविताऽद्य येन, पि[7]ताऽस्तसत्योऽस्तमनोरथाऽम्बा ? ॥ २१ ॥

कौशल्या—(सकरुणमञ्जलि बद्ध्वा राजान प्रति) [4]जदि अज्जउत्तो समादि-

---

१ ज्ञात मया यद् आर्यपुत्र वक्तुकाम । २ त्वरित एव मम नगर परिह्रियतामिति । ३ जात ! शोभन मन्त्रयति आर्यसुमन्त्र । ४ यदि आर्यपुत्र समादिशति तदहमपि रामभद्रेण सम वनगमन करोमि । न खलु शक्नोमि पुत्रकमेकाकिन वने परिह्रन्त प्रेक्षितुम् ।

---

1 वहतु भा० । 2 °स्मि सम्यक् कि° भा० । 3 वत्स रामचन्द्र ! मया दे० । 4 परतन्त्रया भा० । 5 °मुखमालो भा० । 6 सुमन्त्र भा० । 7 °ताऽप्यस्त° भा० ।

सदि ता अह पि रामभद्देण समं वणगमण करोमि। ण खु सकुणोमि पुत्तयमे'गायिण वणे परिहिद पेक्खिदु।

सुमित्रा—'देवि! कध जादरामभद्दो एगाई ? जस्स लक्खणसरिसो सहयरो भोदि ?।

रामः—(कौशल्या प्रति) अम्ब! किमनात्मसदृशमिदमुदीर्यते ?। यत –

जनकेन जनन्या वा सूनुना बन्धुना'ऽपि किम् ?।
भर्त्तैव दैवतं स्त्रीणां स्मृतं हि स्मृतिकर्तृभिः ॥ २२ ॥

राजा—(सनाप्पमाकाशे) हतकैकेयि! सुमित्रावचनमेवंविधमाकर्ण्य किं न लज्जया विदीर्णहृदया भविष्यति भवती ?।

सुमन्त्रः—न तावदयं पितृभ्यामप्रहितो वनगमनाध्यवसायाद् विरमति। तदस्य प्रतिबोधाय कुमारलक्ष्मणमनवगमितमन्थरावृत्तान्तमिहाऽऽकारयामि। स ह्यस्य प्रियतरो भ्राता सचिवश्च। (प्रकाशम्) कश्कोऽत्र भो!?।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—एषोऽस्मि।

सुमन्त्रः—शिखावल! इतस्तावत्। (कर्णे एवमेव।)

(कञ्चुकी निष्क्रान्त)

कौशल्या—(सास्रं सुमित्रां प्रति) पियसहि सुमित्ते! एक्को दाव मह पुत्तो रामभद्दो दिव्वेण णिव्वासिदो। अवरं पुण मह पुत्तयं लक्खणं तुमं णिव्वासिदुं पयट्टा सि।

(ततः प्रविशति गृहीतधन्वा सम्भ्रान्तो लक्ष्मणः कञ्चुकी च।)

लक्ष्मणः—(सावेशम्)

का माता ? श्वसोर्वचांसि कुरुते दासीजनोक्तानि या,
कस्तात ? प्रमदाप्रतारितमतिर्जानाति कृत्यं न यः।

---

१ देवि! कथं जातरामभद्र एकाकी ? यस्य लक्ष्मणसदृशः सहचरो भवति।
२ प्रियसखि सुमित्रे! एकः तावद् मम पुत्रः रामभद्रः दैवेन निर्वासितः। अपरं पुनः मम पुत्रकं लक्ष्मणं त्वं निर्वासयितुं प्रवृत्ताऽसि।

---

1 'गायिणं मा०। 2 'ना घ कि' मा०।

कश्चाय भरत ? श्रि[1]या ह्यविधिना यो रज्यते, दुर्णय-
व्यापेधार्थमधिज्यधन्विनि मयि श्रीरामभृत्ये स्थिते ॥ २३ ॥

रामः—(दृष्ट्वा) वत्स लक्ष्मण ! स्वभावगम्भीरो भवान्, तत् किमर्थमस्थाने सम्भ्रमयसि ? । ननु [2]साधु विहितमिदं विधिना—" वप्तु सत्य भवतु वचन०" [श्लो० २०] (इत्यादि पठित्वा) तदिदानीमिहावस्थितेन भवता—

मातॄणा तातपादाना कार्या तु स्वप्रतिक्रिया ।
भूपे च भरते भक्तिर्विधेया विधिवत् त्वया ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! न सम्यगभिहितम् । यत –

विना दिनाधिनाथेन दृश्यते यदि वासर ।
रहितो रामभद्रेण वीक्ष्यता लक्ष्मणोऽपि तत् ॥ २५ ॥

सुमित्रा—(सहर्षम्) साहु सुअ लक्खण ! साहु !, तए जेट्ठभाउयाणुगामिणा तणयरयणेण विहूसिया सपदि सुमित्ता ।

सुमन्त्रः—न केवल सुमित्रा, भूतधात्री च ।

रामः—वत्स लक्ष्मण ! तदुत्सहता प्रस्तुतसविधानाय । (इत्युत्थाय वल्कले परिदधाति ।)

(सर्वे दृष्ट्वा मुक्तकण्ठ रुदन्ति ।)

राजा—(सखेदमात्मान प्रति)

हृदय ! हृदय ! दीने मय्यनुदृश्य सूनु
व्यसनघन[3]निपातैश्चूर्णतामेहि तूर्णम् ।

(विलोक्य) कथ वज्रपतितमिवेदमद्यापि न विदीर्यते ? । (पुनराकाशे बद्धाञ्जलि)

भरतु मम ! नमस्या तुभ्यमभ्यर्थये त्वा,
अपहर हतक मे जीवित जीवितेश ! ॥ २६ ॥

(इति मूर्च्छां नाटयति ।)

---

१ साधु सुत लक्ष्मण ! साधु ! त्वया ज्येष्ठभ्रात्रनुगामिना तनयरत्नेन विभूषिता सम्प्रति सुमित्रा ।

---

1 धिदानवधिना राज्येन यो रज्यते, व्यापेधार्थमधिज्यधर्या मनि क० । 2 साधु संचेष्टितमिदं विधिना चेन्द्र—" वप्तुः भा० । 3 "नविरते" भा० ।

सुमन्त्रः—देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(समाश्वस्य) [1]सुमन्त्र ! किमाश्वासयसि [4] । मया हि पापीयसा समाश्वस्य साम्प्रतमेतदेव विधातव्यम् । तथाहि—

द्रष्टव्यं मुखमेतयोर्दयितयोः शोकाश्रुमिश्रेक्षणं,
श्रोतव्याः पुरवासिनामसुखिना धिक्कारगर्भा गिरः ।
दुर्दासी च दुरङ्गना च वचसा वाच्या कदाचिन्मया,
तन्मे सम्प्रति जीवितेन किमहो ! [2] मृत्युर्महीयान् मम ॥ २७ ॥

रामः—(शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा सविनयम्) तात ! एष गच्छामि (इति पदान्तरे स्थित्वा पुनर्विनिवृत्त्य च राजानं प्रति सोपरोधम्)

याचे किञ्चित् तात !,

(पुनः कौशल्यां प्रति)

मातस्तथा त्वां, स्मार स्मार मत्प्रवासं युवाभ्याम् ।
नैवाम्बाया सर्वथा मध्यमायां, तत्पुत्रे वा वैमनस्यं विधेयम् ॥ २८ ॥

(इति पादयोर्निपतति ।)

राजा—(सबाष्पगद्गदम्) वत्स विनयैकनिकेतन ! सर्वं करिष्ये यदि जीविष्यामि ।

सीता—(दृष्ट्वा) कँध पत्थिदो ज्जेव अज्जउत्तो [1] । अहं पि एदिणा समं ज्जेव गमिस्सं । (इति हस्तसञ्ज्ञया कञ्चुकिनमाकारयति ।)

कञ्चुकी—(गत्वा सीतावचनमादाय राज्ञे निवेदयति) देव ! सेयं वधूर्जनकराजात्मजा पत्या सह वनगमनोद्यता देवपादान् प्रणमति । (इत्यङ्गुल्या दर्शयति ।)

(सीता [2]दूरस्थिता सर्वान् प्रणमति ।)

राजा—(विलोक्य) हा [3]दुर्विधे ! नाद्यापि दशरथकदर्थनाकौतुकेषु कृतार्थता भवत । हा स्नुषे ! हा सीरध्वजनन्दिनि ! स्त्रीत्वेऽपि पतिपराधीना वरं भवती, न पुनः पुरुषत्वेऽपि [4]पत्नीपराधीनोऽहम् । (पुनः सुमित्रां प्रति) प्रिये ! निवार्यतामियं वधूरनर्थं बहुलस्य वनगमनस्याध्यवसायात् ।

---

१ कथं प्रस्थित एव आर्यपुत्रः ? । अहमपि एतेन समं एव गमिष्यामि ।

---

1 सुमन्त्र ! किं मां समाश्वा॰ भा॰ । 2 दूरस्था स॰ भा॰ । 3 दुर्विधे किमद्यापि न दश॰ भा॰ । 4 निवारय॰ भा॰ ।

सुमित्रा—[1]जं आणवेदि अज्जउत्तो (त्ति सीतासमीपं गत्वा पुनरागत्य च) अज्जउत्त! बहुयरं पडिबोहिदा वि सुण्हा ण विरमेदि वणगमणादो। एवं च विण्णवेदि—

तं मह घरं पि रण्णं तणयरयणो ण जत्थ ससुरस्स।
रण्णं पि घरसरिच्छं गच्छंतीए समं पइणा॥ २९॥

(राम. सर्वान् प्रणम्य सीता-लक्ष्मणाभ्यां सह प्रस्थित।)

देव्यौ—(विलोक्य बलाद् बाष्पं निगृह्णन्त्यौ तान् प्रति) [2]रक्खन्तु तुम्हे वणदेवदाओ। णिव्विग्घं च तुम्हाणं वणगमणं भोदु।

सुमन्त्रः—(देव्यौ निर्वर्ण्य सकरुणातिरेकम्) अहह!—

वनाय पुत्रद्वितयेऽपि गच्छत्यमङ्गलत्वाद् विनिवारितोऽपि।
तदम्बयोरम्बकवारिपूरः, श्रयत्ययं प्रश्रयकैतवेन॥ ३०॥

रामः—वत्स लक्ष्मण!

तदेतद् दुःखमेकं मे यदद्य भरतो मया।
नाऽऽश्लिष्टो नानुशिष्टश्च प्रजापालनकर्मणि॥ ३१॥

लक्ष्मणः—आर्य! मन्थरैवानुशासिष्यति।

रामः—ननु किमेवमसूयागर्भमभिधत्से?। तथाहि—

वत्सस्य वेत्सि भरतस्य शुभं स्वभावं,
दोषं मृषा तदिह किं मनुषे मनीषिन्?।
कल्पान्तरेऽपि हि न लक्ष्मण! लक्ष्मपङ्क-
पिण्डेन चण्डरुचिमण्डलमाविलं स्यात्॥ ३२॥

लक्ष्मणः—(सवितर्कमात्मगतम्)

कुर्यादिदं न भरतोऽपि जनन्यसौ वा,
नैतद् विशुद्धिमति सम्भवति द्वयेऽस्मिन्।
तत् केन नाम कृतमीदृशमाः! किमन्यै-
र्धातैव निघ्निनमचिन्त्यगतिश्चकार॥ ३३॥

---

१ यद् आज्ञापयति आर्यपुत्रः। आर्यपुत्र! बहुतरं प्रतिबोधिताऽपि स्नुषा न विरमति वनगमनात्। एवं च विज्ञपयति—

तद् मम गृहमपि अरण्यं तनयरत्नं न यत्र श्वशुरस्य।
अरण्यमपि गृहसदृशं गच्छन्त्याः समं पत्या॥

२ रक्षन्तु युष्मान् वनदेवताः। निर्विघ्नं च युष्माकं वनगमनं भवतु।

रामः—(नेपथ्यार्द्धे स्थित्वा रचिताञ्जलिः)

भास्वद्गोत्रचरित्रचित्ररुचिर प्रासाद ! तुभ्यं नम-
स्त्वां वन्दे सुकृतानुरक्तजनतामेध्यामयोध्यापुरि ! ।
आपृच्छे पुरवासिनः ! सविनयं युष्मानिहाऽऽयुष्मति,
क्ष्माभारं भरते समुद्धरति वः स्वस्त्यस्तु, गच्छाम्यहम् ॥ ३४ ॥

(इति सर्वानापृच्छ्य सीता-लक्ष्मणाभ्यां सह निष्क्रान्तः ।)

कञ्चुकी—(सनिर्वेदम्) किं नाम [1]चिरं जीविता मया मन्दभाग्येन साधितम् ? । यदिमामश्रुतपूर्वां ककुत्स्थकुलस्य दुरवस्थामवलोकयामि । भवतु । रामभद्रमनुव्रज्य समागमिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

देव्यौ—हा वत्स रामभद्द ! हा वत्स लक्खण ! हा महासदि सीदे ! तुम्हेहिं [3]परिच्चत्ताणमम्हाणमन्धआरीभूदो [4]सव्वलोओ (इति मुखं पिधाय रुदितः ।)

राजा—(सनिर्वेदमात्मानं दर्शयन्) सुमन्त्र ! पश्य दशाविपर्ययमस्य पापीयसो जनस्य—

या दध्रे हृदि वल्लभेत्यजनि सा भर्त्री, सुतश्चन्दन-
स्यन्दोऽभून्मम य स एव दहति स्वान्तं वनान्तं व्रजन् ।
मृत्युर्यं स्वयमेति सोऽद्य भजते नाऽऽमन्त्र्यमाणोऽपि मां,
तन्नावैमि कुकर्मणः परिणतं कस्येदमीदृक् फलम् ! ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये महानाक्रन्दः ।)

सुमन्त्रः—(श्रुत्वा सखेदमात्मगतम्) हा ! धिक्, कुमाररामभद्रप्रवास-शोकसन्दुःखितानां पौरलोकानां महीयानयं [5]परिदेवितध्वनिः । महाराजशोकहुताशनस्य पूर्णाहुतिर्भवति ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—(राजानं प्रति सशिरःकम्पम्) देव ! श्रूयतां द्वितीयस्य निजतनूजस्य माहात्म्यातिशयः ।

---

१ हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण ! हा महासति सीते ! युष्माभिः परित्यक्तानाम् अस्माकमन्धकारीभूतो सर्वलोकः ।

---

1 च आ० । 2 चिरं जीवितमनया दे० । 3 परिवर्त्त° आ० । 4 मन्ये° आ० । 5 परिदेवना° आ० ।

(राजा तूष्णीं स्थित एव कञ्चुकिनो मुखमवलोकयति ।)

सुमन्त्रः—शिवानल ! विज्ञाप्यताम् ।

कञ्चुकी—इत स्थानात् प्रभृति कुमाररामभद्रस्यानुवर्तिनीं विदेहवंशवर्ति दुहितरमवलोक्य त्वरिततरमूर्मिलाऽपि कुमारलक्ष्मणमनुगन्तुं प्रवृत्ता ।

राजा—(श्रुत्वा) हा सम्बन्धिन् सीरध्वज ! त्वमपि मदीयदुःखोत्सवे निमन्त्रितोऽसि विधात्रा । ततस्ततः ?

कञ्चुकी—(शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा) देव !

श्रीरामभद्रादपि सात्त्विकाय, नमः सुमित्रातनयाय तस्मै ।
अनुव्रजन्ती दयिताऽपि येन, गुरुव्रतेनाऽऽत्मवधूर्निषिद्धा ॥ ३६ ॥

कौशल्या—(किञ्चिदिवाऽऽश्वस्य) इह वि सो ज्जेण जं वच्छलक्खणेणं अत्तणो वहू वणमणुसरन्ती णिवारिदा ।

राजा—(सबाष्पोत्कण्ठं कौशल्यां प्रति) देवि ! तमेवमुच्चैस्तरं वातायनमधिरुह्य प्रव्रजतोर्वत्सयोरवलोकनेन क्षणमेकमात्मानमुज्जीवयामि इति ।

(सर्वे तथा कुर्वन्ति ।)

कञ्चुकी—(अङ्गुल्या निर्दिशन्) परिगम्यतामित्थं सीतालक्ष्मणानुगते नगरान्निर्गच्छति रामभद्रे—

हाहारवगर्भवदना सदनान्यपास्य,
पौराङ्गना स्तनकुङ्कुमशून्यवर्णा ।
रामस्य साधु करुणाश्चरणौ प्रणम्य,
सीताप्रयाणविरतिं मुहुरर्थयन्ते ॥ ३७ ॥

(पुरस्तो दर्शयन्) इदमप्यवधार्यताम्—

आधाय स्कन्धमन्ये सुप नमन-जुहुर्गुरन्ध्रोणाङ्गनान
प्राग्भारं मूरिभागेष्वतिरहस्तरोगर्णैनाराभाग्न ।
प्रपश्चिमाभिराद्धाप्राभजिनमिनको उल्हास्यभाग,
कान्तागम प्रपन्नं तव तनुजनिनोऽनुनयन्ति द्विजा ॥ ३८ ॥

---

१ एतदपि दर्शनं यद् बलात्कारेण आत्मनां वधू वननुगमना निवारिता ।

---

१ इत्यादम मार कुमार देव ।

राजा—(सनिर्वेदम्) शिखाचल ! [1]निर्णीय त्वमेताननुव्रजत पुरजनानस्मत्प्राणेभ्यो येऽद्यापि [2]पुरोऽस्मिन्नवस्थातु समीहन्ते । (इति मोहमुपगत ।)

देव्यौ—(दृष्ट्वा) हा हद ग्ह । (इति राजान पतन्तमवष्टम्भयत ।)

सुमन्त्रः—(कौशल्या प्रति) देवि ! बाढमस्वस्थशरीरो राजा । तदित स्वमावास नीत्वा शयनीये समारोप्यताम् । (पुन पार्थिव प्रति) देव ! केय विक्लवता ? । ननु धुर्योऽसि धैर्यवताम् ।

राजा—(किञ्चिदिवाऽऽश्वस्य) हा ! राम ! राम ! ([3]इति विलपन् देवीभ्यामवष्टम्भ्यमानो निष्क्रान्त ।)

सुमन्त्रः—(समन्तादयोध्या निध्याय ता प्रति)

मातर्मन्ये नगरि ! गरिमा रामभद्रेण सार्द्धं,

यातस्तेऽपि त्वयि यदधुना वीतगीतोत्सवायाम् ।

आरुध्यन्ते ककुभि ककुभि नन्दितान्यङ्गनाना,

आलोक्यन्ते पथि पथि तथा लोकशोकाश्रुपङ्का ॥ ३९ ॥

(पुन कञ्चुकिन प्रति) शिखाचल ! तदिदानीं भवताऽपि गत्वाऽभिधीयतामार्य वामदेवो यथा कुमारभरतसमाकारणाय दूत प्रेषयति ।

(प्रासादमालोक्य च सकरुणम्) शिखाचल ! सम्प्रति शोकव्याकुलेऽत्र राजकुले—

कीराद्ये पञ्जरक्षिप्ते किमेभि केलिपक्षिभि ? ।

तस्मादमी विमुच्यन्तां सम्बध्यन्ता च बन्धुभि ॥ ४० ॥

अहमपि कुमाररामभ[4]द्रमापृच्छ्य समागच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

॥ **तृतीयोऽङ्कः समाप्तः** ॥

भरद्वाजारण्याने भ्रमयति जाने श्रवणयो

र्विवर्ण कर्णोऽभूद्वनि गलितश्रीर्वैरिरिपि ।

अनल्पव्युत्पत्तेस्तव सचिवकल्पद्रुम ! पुरो,

निधत्ते वैदग्धीं न च सुरगुरुर्नाऽसुरगुर ॥ १ ॥

---

१ हा ! हले स्व ।

---

1 निर्वेदय भा० । 2 पुरेऽस्मिन्नवस्थातुमा° भा० । 3 इति जल्पन् द दे० । 4 °भद्र समापृ° दे० ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमानस्थितो गन्धर्वराजः ।)

गन्धर्वराजः—(सौत्सुक्यम्) अद्य मया कनकचूडाभिधानो निजनन्दनश्चिरकालादवलोकनीयः । स हि पूर्वं सङ्गीतकावसरविच्युतो भगवतस्त्रिविष्टपाधीश्वरस्य शापेन महाराजदशरथावसथे क्रीडाशुकतामनुभवन्नासीत् । स च शापो रामभद्रस्य वनप्रवासदिवसावधि मदुपरोधाद् देवेन सुधाशनाधिपतिनाऽप्यनुमेने । तत् 'कथमिदानीमपक्रान्तेऽपि तस्य प्रवासवासरे निजात्मजं न पश्यामि ?' । (इति परिक्रमितकेन दिशोऽवलोकयन्) अये ! सेयमयोध्या नाम नगरी महत्त्वधामनन्तानमानवेश्वराणाम् । (समन्तान्निर्वर्ण्य तां प्रति सखेदम्)

सौन्दर्यं परमं, समृद्धिरधिका, पौराज्यसम्पादितः
पौराणां प्रमदः स कश्चिदमरस्थानेऽपि जाने न यः ।
एवं राघवराजधानि ! शतधा यस्या त्वयि प्रेक्षितं,
दैवात् सम्प्रति सैव देवि ! भवती दीना दशामाश्रिता ॥ १ ॥

तदिहावलोकयामि । (इति तथाकरोति ।)

(ततः प्रविशति कनकचूडः ।)

कनकचूडः—अहो ! दुरुत्यजा सङ्गतिः सत्पुरुषाणाम् । तथाहि—

यद्यप्यद्य व्युपरतमहाशापपाशस्तथापि,
स्मारं स्मारं दशरथकृतं लीलया लालनं तत् ।
सोत्कण्ठोऽपि स्वगुरुनये स्नेहपाशेन बद्ध,
सौधं नैतन्नृपतितनयस्याद्य शक्नोमि मोक्तुम् ॥ २ ॥

(इति मन्दं मन्दं परिक्रमन्नग्रतो विलोक्य) अये ! कथमेते नानाकुसुमाकरपादाः प्रतिदिशं 'मम विलोकनकौतुकेन दृशं दिशन्त इव वर्तन्ते' । तदुपगम्य प्रणमामि । (इति तथाकृत्वा पार्श्वं मुचति ।)

कुमुदाङ्गदः—(दृष्ट्वा ससम्भ्रमं पुत्रमालिङ्ग्य वात्सल्यमुचिततया नाटयन्) निपतन्ती

1 [illegible] मा० । 2 [illegible] मा० । 3 [illegible] मा० । 4 [illegible] मा० ।

चिरकालादनुभूतं शापदुःखमश्रुपातेन प्रकाशयति । अथवा युक्तमिदम् । यतः—

प्रकटयति हृदयदाहं पुरुषः प्रायेण सज्जने मिलिते ।
ग्रावा दग्धः सलिले पतिते पुनरुद्वमत्यग्निम् ॥ ३ ॥

(प्रकाशम्) अयि वत्स कनकचूड ! निरतशापोपताप सम्प्रति कुशली भवान् ? ।

कनकचूडः—(सोद्वेगम्) तात ! किमेकाकिनो मे कुशलेन ? मेदिन्यामकुशलिन्याम् ।

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! सत्यमेवैतत् । रामभद्रे व्यसनार्णवनिमग्ने कुतः कुशलं प्रजानाम् ? ।

कनकचूडः—तात ! सम्प्रति पुनर्विशेषतो रामपितरि पार्थिवप्रद्योतने लोकान्तरमुपगते ।

कुमुदाङ्गदः—कथं प्रस्थित एव त्रिदिवपथे स पृथिवीपुरन्दरः ? ।

कनकचूडः—अथ किम् ? ।

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा [1]महाभाग दशरथ ! त्वया विना विनाथा खल्वियं वसुमती ! निराधारश्च धर्मव्यवहारः, विगतसाहाय्यकः सम्प्रति सुरनायकश्च। (इति शोचति।)

कनकचूडः—तात !

तानेव स्तुमहे महेशमहिता प्रागेव याता पुरी,
यस्मादस्तमिते महात्मनि हहा ! तस्मिन्ननन्याऽऽत्मने ।
स्नाता [2]दुस्तरशोकलोकनयनभ्रष्टैर्जलैर्निम्नगती,
शुभ्रं कीर्त्तिपटं प्रियेण रहिता भूयः दृष्टा न यैः ॥ ४ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! कथमिव दिवस्पतिपत्तनप्रणयी स पार्थिवेन्द्रः संवृत्तः ? ।

कनकचूडः—तात ! अद्यैव राघवमनुनीय समायाते तत्र महामन्त्रिणि [4]सुमन्त्रे तद्वचनाकर्णनोद्गीर्णशोकाश्रुधारे शुद्धान्तपरिवारे प्रवर्त्तमाने च निशीथसमये—

श्रुत्वा [5]सुमन्त्रवचनेन सुतप्रणामं,
शापस्य तस्य च विचिन्त्य विपाकवेलाम् ।

1 °दाहं प्रायः पुरुषोऽपि सज्जने भा० । 2 महाराज दश° भा० । 3 दुस्तरजलै° भा० ।
4 सुमन्त्रे भा० । 5 सुमन्त्रवदनेन भा० ।

हा राघवेति सकृदुच्चरितं नृपेण,
निश्वम्य दीर्घतरमुच्छ्वसितं न भूय ॥ ५ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! युक्तमिदम्—यदेते विशुद्धबुद्धय कर्माणि निर्मूलयितुमुपक्रमन्ते, यत्सम्बन्धादेवविधानामपि पुरुषविशेषाणां[1]मीदृशमसमञ्जसमाविर्भवतीति । तदनन्तरं च किमभूत् ? ।

कनकचूडः—ततश्च देवी कौशल्या पत्यपत्यवियोगद्रोहाज्जीवितमुन्मुञ्चतीमवगम्य भगवता मैत्रावरुणेन निजकलत्रमरुन्धती मूर्त्या वर्त्तमाना तपःसिद्धिरिव तत्प्रतिबोधनाय प्रेषिता । तया च सा महाराजमहिषी बाष्पापनोदपूर्वमेवं बभाषे—अयि वत्से ! केशवाशप्रसविनि ! पतिव्रतापताके ! कृत शोकावेशेन । यत —

विधिरयमविधेयस्तत् त्वया सेयमस्य,
प्रकृतिरिह विषह्या कानिचिद् वासराणि ।
तदनु तनुजसङ्गालोकनि शोकचित्ता,
पुनरनुभवितासि त्व स्नुषाभक्तिहर्षम् ॥ ६ ॥

(इत्यभिधाय गुरुपत्न्यामुपशान्तायामाशातन्तुविलग्नहृदया कोशलेश्वरदुहिता जीवन्मृतप्राया कालयापना कुर्वाणा वर्त्तते ।)

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! कृच्छ्रकृत्येषु प्रभवता मर्त्यहृदयानामाशाभिधानमस्यैव प्रधानमवलम्बनम् । ततस्तत ? ।

कनकचूडः—अथ दशरथविपत्तिदुःखितं परिजन पक्षपाद विमुक्तेन मयाऽपि शापमपापादितं तत् वीरशरीरं सरयूसलिले समुन्मज्ज्य प्राप्तस्वकीयवपुषा निजनिवासगमनोत्सुकेन मीन्रूपधारिण्यौ देवराज-धर्मराजनगर्यावयोध्यामध्यतो निष्क्रामन्त्यौ विलोकिते ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत ? ।

कनकचूडः—तात ! यावदहं तयो परस्पर विश्रम्भभाषितानि शुश्रूषुरुत्कर्णस्मि तावदमरावत्या परेतराजधानी इत्यभिदधे—सखि संयमिनि ! साम्प्रतं मया पतिवियोगविधुरमनसोऽस्या प्रतिबोधयितुं सर्वा अपि देव-नरदेवनगर्य सम्भूय समायाता ददृशिरे । परमत्र नावलोकिता दृष्टा । तत साऽपि तथा इति प्रत्यूचे—देवि ! मया समागच्छन्त्या समाचारितेन साऽपि तत्पुरेश्वरनगरी । परं साम्प्रतमसौ त्रिभुवनविद्राविणो

1 'मीदृशमसमञ्जसमाविर्भवतीति' द० । 2 'दृष्टा परिवा' भा० । 3 'समन्तुमत द० ।

कनकचूडः—तयोरथ देवनगर्योर्निजं निजावास प्रति प्रस्थितयोरहमयोध्यासविधे शत्रुघ्नसहितमविदितवृत्तान्त कुमारभरतमागच्छन्तमालोकितवान् ।

कुमुदाङ्गदः—(ससम्भ्रमम्) कथमविदितवृत्तान्तो भरत समागत ? । (पुन मरणम्) हा महासत्त्व भरत ! किमिहागत श्रोष्यसि वक्ष्यसि वा ? । ततस्तत ? ।

कनकचूडः—तत कुमारभरतेन चिन्ताचान्तचेतसा शत्रुघ्नस्तदेतदभिदधे—वत्स शत्रुघ्न ! साम्प्रतमहं दु स्वप्नदर्शनाद् आर्यमरण रामराज्याभिषेकश्रवणाच्च विष पीयूष योरास्वादनमेककालमनुभवन्नस्मि । तथाहि—

तापयत्यसुखवह्निना मुहु, शर्मवारिणि मुहुश्च मुञ्चति ।
अद्भुतार्थघटनापटु स्फुट, लोहटङ्कमिव मामय विधि ॥ १२ ॥

ततश्च 'कीदृशो दु स्वप्न ?' इति सम्भ्रमवति शत्रुघ्ने पर्यनुयुक्तो भरत पुनरेवमभ्य धत्त—वत्स ! यद्यपि दु स्वप्नोऽयमनाख्येय तथापि तत्प्रतीकारजिज्ञासया कथयामि । अद्य किल स्वप्ने—

पिता दृष्ट श्लिष्ट विकनिकरकान्त्या वनितया,
मुख मातुर्मध्या कलुषरुचि केनापि च कृतम् ।
नदे मग्नोन्मग्नो रघुपतिरभूद् गोमयमये,
तनुस्तैलेनाक्ता जनकतनुजायाश्च, किमिदम् ? ॥ १३ ॥

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत ? ।

कनकचूडः—तात ! तद्वचनमाकर्ण्य शत्रुघ्नोऽपि साशङ्क 'सत्त्वलु दुष्यानिष्ट सूचकोऽय दु स्वप्न इति स्वगत विचिन्त्य च प्रकाश पुनरुवाच—आर्य ! श्रीकण्ठवैकुण्ठ-प्रभृतिदेवताभिधानसङ्कीर्तनेन पवित्रेतिहासश्रवणेन च दु स्वप्नोऽय शुभोदर्क सम्पद्यताम् । तदनन्तर च तावुभावपि निजदर्शनपराङ्मुखमश्रुमुख च पुरीपरिसरलोकमवलोक्य विशेषा दुद्विग्नमानमानसभूताम् ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत ? ।

कनकचूडः—अथैतयो कुलकुशलप्रश्नप्रतिवचने कृतमौनमपि जनमादरेण पर्यनुयुञ्जानयोरेकेन केनापि स निखिलोऽपि राजवृत्तान्त समावेदित ।

---

1 °जनिवास भा० । 2 °रत समाग° भा० । 3 °मघोमुख भा० । 4 °लोकविलो° भा० । 5 तदतयो कुरल भा० ।

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा ! कथमेतयोरपि हृदये समारोपितेयमङ्गारशकटी। तत ऽिमध्यवसित भरतेन ?।

कनकचूडः—तत —

मातुश्च मन्थरायाश्च पितुश्चाऽऽकर्ण्य तत् तथा ।
त्रपा प्रकोप शोकाना भाजन भरतोऽभवत् ॥ १४ ॥

अपरमपि हृदयोद्वेगकरमिदमावेद्यते—

दूरान्निरस्य भरतेन तदाऽऽत्मधैर्य
मन्तोकशोकविकलेन तथा व्यलापि ।
गम्भीरगह्वरगुरुप्रतिशब्ददम्भा
दामिर्यथा प्ररुदित हरिदङ्गनाभि ॥ १५ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) हा सरलस्वभाव भरत ! निरपराधो निगृह्यसे कृतान्त हतकेन ।

कनकचूडः—तत क खलु[2] तस्य निधेरभिप्रायपरिज्ञानप्राज्ञो भवितुमर्हति ?। य किल—

असदतामपि दुर्वचन क्वचिनिदधतामपि साधुपथे पदम् ।
जनयति व्यसन तदसौ विधिर्भवति यन्महतामपि दुस्तर ॥ १६ ॥

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! ऽिमेवसति निहित शत्रुघ्नेन ?।

कनकचूडः—तात ! यत् किल लक्ष्मणानुजेन निर्धीयते । तथापि व्यक्त विज्ञपयामि—

राम प्रव्रजित वने, पितृवने यात च तात नृप,
श्रुत्वा शोकसमाकुलेन मनसा दूरादयोध्या त्यजन् ।
पाणिर्भस्य कृपाणिका गलतलात् पाश पलान्निन्नता,
शत्रुघ्नेन निवारित कथमपि भ्राता स्वघातामहात् ॥ १७ ॥

कुमुदाङ्गदः—साधु सौमित्रे ! साधु निहित भरता, यदय शोकावेशेन स्वघात पातकमाचरन् निनामजन्मा निवारित । ततस्तत ?।

---

1 'नकारिणामद' भा० । 2 'तु विजस्तरयाभिप्रा भा० । 3 मावहिते भा० ।

कनकचूडः—ततस्तावयोध्यायामप्रविश्यैव रामानुगमनार्थं प्रस्थितौ । तदनु च तातपादानहमवलोकितवानस्मि ।

कुमुदाङ्गदः—वत्स ! तदिदानीं पवित्रतीर्थावलोकनेन स्वात्मानं कृतार्थयन्तस्त्वद्दर्शनोत्कण्ठितकुटुम्बजनं निजनगरमेव गच्छाम इति ।

(उभावाकाशे विमानेन परिक्रामतः ।)

कनकचूडः—तात ! प्रणम्यतामियं भगवती साकेतसीमन्तिनीकेलिदीर्घिका सरित् ।

कुमुदाङ्गदः—(तथाकृत्वा पुनः सविनयम्)

नदी मुदे स्तात् सरयूरियं मे, [1]महीभुजां भानुकुलोद्भवानाम् ।
श्रेयः श्रिये यज्जलविप्रुषश्च, भवन्ति मैत्रावरुणाशिषश्च ॥ १८ ॥

कनकचूडः—(पुनरन्यतो विलोक्य) तात ! सेयं महास्रवन्ती तमसा नाम, तदभिवन्द्यताम् ।

कुमुदाङ्गदः—(तां प्रति सप्रश्रयम्)

वन्दे तव प्रवाहं तमसे ! तमसेऽवनीयमशुभवताम् ।
यस्मिन् निमज्ज्य न पुनर्भवप्रवाहे पुमान् पतति ॥ १९ ॥

(पुनरग्रतो गच्छन्नवलोक्य सहर्षम्) वत्स ! सफलीक्रियतामियमास्मनो नयनद्वयी भगवत्या भागीरथ्याः प्रवाहावलोकनेन । (शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा तां प्रति)

मातर्मद्गपातकघातदक्षे !, दक्षारमजावल्लभवैजयन्ति ! ।
अनेकजन्मोपचितैस्तपोभिर्मयाऽद्य मन्दाकिनि ! वन्दिताऽसि ॥ २० ॥

कनकचूडः—(कृताञ्जलिस्तां प्रणम्य सप्रमोदम्)

यातैव पातककथा नरकव्यथाना,
क्षीणः क्षणोऽत्रगणिनाश्च कृतान्तदूताः ।
विध्वस्तदुस्तरपुनर्जननप्रसङ्गे !,
गङ्गे ! गताऽसि यदि दृष्टिपथं कथञ्चित् ॥ २१ ॥

कुमुदाङ्गदः—(निपुणं निरूप्य) वत्स ! योऽयं जह्नुकन्याकूले नेदीयानिङ्गुदीपादपस्तन्मूले नियतमेकरात्रमुषितवतः सीतालक्ष्मणसहितस्य रामभद्रस्य सद्यःप्रवासचिह्नान्यभिव्यज्यन्ते । तथाहि—

---

1 भूमीभुजां भा० ।

प्रत्यग्र तृणसन्तरत्रयमिद, कृत्वाऽनुवृत्तिं जने
यातै यानकुतूहलता पुनरसावार्द्रे करीपोत्कर ।
शोप पोपति नाधुनाऽपि पथिकस्त्रैणाऽश्रुधाराकृत
पङ्कोऽय, विटगा मृगाश्च त इमे तूष्णीं तथैवाऽऽसते ॥ २२ ॥

(पुनरन्यतो दर्शयन्) वत्स ! तदेव निषादाधिपतेर्गुहस्य शृङ्गवेर नाम नगर नयनयो रानन्दमुत्पादयति । (पुन ससम्भ्रमम्) परमत्र क्षत्रियगणा कुतोऽपि कारणात् प्रथम समराय सरम्भ पश्चादुपशान्ततदारम्भा इव विभाव्यन्ते । तथाहि—

कवचनिचय मुञ्चन्त्येके निजाङ्गनिवेशित,
शरधिषु शरान् न्यस्यन्त्यन्ये शरासनसहितान् ।
अयमधिपति पुर्या शौर्यप्रियान् पृतनाजनान्,
उपरतरणोत्साह प्राह प्रयात गृहानिति ॥ २३ ॥

तत कथमेतदवगमिष्याम ? ।

कनकचूडः—(दूरादवलोक्य) तात ! नगरमध्यात् कश्चिदभिमुख पुरुष समागच्छन्नस्ति । तदेतस्मादेव वृत्तान्तमुपलप्स्यामहे । (इति विमानादवतीर्य परिक्रामति ।)

(तत प्रविशति पुरुष ।)

पुरुषः—(सनिर्वेदम्) अहह ! [1]मिथ्याभिशापहुताशनेन दन्दह्यमानमानसस्य कुमारभरतस्य [2]सम्प्रति काऽपि महती दुरवस्था वर्तते । यदसौ रामगमनमार्गपर्यनुयोगेऽपि नगरजन मौनिनमालक्ष्य सविषादमेव जगाद—

स्तुतेरनर्होऽय कृतोऽस्मि मात्रा, मुहुर्मुहुर्व्याहरता जनानाम् ।
विकारवाक्यान्यपि निघ्निनानि, तिष्ठन्त्यमी तन्मयि बद्धमौना ॥ २४ ॥

(इति परिक्रामन्नग्रतो विलोक्य ससम्भ्रमम्) अये ! कोऽय पुरुषविशेषो विमानादवतीर्य मामभ्येति । तदेन प्रणमामि । (इति तथा करोति ।)

कनकचूडः—(उपसृत्य) भद्र ! कथय । कुत कारणादय समरसमारम्भ ? कुतश्च विराम ? इति ।

पुरुषः—महाभाग ! गुहनामा रामभद्रस्य प्रियमित्रमत्र शृङ्गवेरनगरे नरेश्वर ।

1 स्थान । त दे० । 2 °थ्याभिशापद° द० । 3 सम्प्रति महती काऽपि दु स्थावस्था वर्तते । तदसौ भा० । 4 °नर्होऽस्मि कृतोऽस्म मात्रा भा० ।

स च—

कैकेयीतनय सम प्रतनया रामाय वामाशय,
सोऽभ्येतीति भृश बभूव भरतद्रोहे गुह साग्रह ।
पश्चात त च शुचि विचिन्त्य विनयान्नीच निरस्तासिना,
हस्तेनापनिनाय सादरमसौ म्लायन्मुखस्तन्मुखात् ॥ २५ ॥

कनकचूडः—ततस्तत [1]।

पुरुषः—तदनन्तरमसौ कृतप्रावर्णकादिसत्कार पुनरपि भरत प्रत्येत्रमुवाच—

वीर ! न्यधीयत मया हृदय विरुद्ध, शुद्धाशये यदधुना त्वयि रामभक्त्या ।
तन्मृष्य तामिति नमन्तमुनोपगूढ , सेष न्यमुञ्चत निषादपतिर्विषादम् ॥२६॥

कनकचूडः—ततस्तत [2] ।

पुरुषः—ततश्च भरत प्रियसुहृदि गुहे विहितविश्वासस्तामात्मीयहृदयवेदनामुन्मुद्रयन् कैकेयीमुद्दिश्य क्रोधावेशादिदमाचचक्षे—

न स्त्रीच मातृत्वमय स्वभर्तृविनाशनिम्ना मम निघ्नतस्ताम् ।
माताऽमुना मे निहतेति जातरोषात् पुन सैव बिभेमि रामात् ॥ २७ ॥

ततस्तेन निषादाधिपतिना पर्यवस्थापितहृदयस्तदुपनीतामिस्तरीमि सुरतरङ्गिणीमुत्तीर्य भरतो भरद्वाजाश्रमदर्शनपवित्रितश्चित्रकूटकटके कृतकुटीरकरामपादप्रणमनार्थं प्रतस्थे ।

कनकचूडः—भद्र ! तदधुना निष्प्रत्यूह समीहितसिद्धये साधयतु भवान् ।

(पुरुष प्रणम्य निष्क्रान्त ।)

(कनकचूडोऽपि पुनर्विमानमारुह्य जनकार्येममर्थमावेदयन् परिक्रामति ।)

कुमुदाङ्गदः—(पुरो विलोक्य सानन्दम्) वत्स ! सेय कलिन्दशैलसम्भवा शैवलिनी विलोक्यते, तन्नमस्यताम् । (इति तथाकुर्वन् ता प्रति)

कालिन्दि ! यस्त्वयि नभोमणिसम्भवाया,
स्नान करोत्यनिमिषीभवति ध्रुव स ।
तीर्थे त्यजन् सुखमसून् जगदेकमात !,
चत्रात्तनिम . . मिद यदेति ॥ २८ ॥

---

1 'तामिति यदमुनो' मा० । 2 °कार तमर्थ° मा० ।

(सप्रश्रयमञ्जलिं बद्ध्वा)

केलिं कालिन्दि ! य कृष्णे प्रवाहे कुरुते तव ।
स वेगेन हतोद्वेग कृष्ण स्यादिति नाद्भुतम् ॥ २९ ॥

कुमुदाङ्गदः—(दूरतो दर्शयन्) वत्स ! स एष ससारज्वरापहारी पवित्रतैकपात्र प्रयागप्रदेश । यत्र किल—

गाहन्ते त्रितयमिदं महानदीनामग्नीना त्रितयमुपासते च तेऽमी ।
देवाना त्रितयमृषिप्रवा यजन्ते, वेदाना त्रितयमधीयते च नित्यम् ॥३०॥

अपर च भगवता भरद्वाजेन परिगृहीतस्य भूविभागस्य सौभाग्यपरभाग परिभाव्यताम्—

देशोऽय दिशति दृशोर्मम प्रमोद,
होमाग्निप्रसृमरधूमधूसरोऽपि ।
यन्मध्ये मुनिनिवहा प्रवाहनित्ये,
ससारे निहितविरक्तयो वसन्ति ॥ ३१ ॥

कनकचूड.—(दृष्ट्वा) तात ! सत्यमाश्रमपदमेवैतत् । तथाहि—

वृक्षा पुष्पफलोज्ज्वला , मृगकुलान्यत्रासमत्राऽऽसते,
क्रीडन्ते ऋतुकर्ममिश्र शिशव , कीर्णा कुशा काश्यपा ।
यागाभ्यागतनम्भविद्विरदनस्तम्भश्रिय बिभ्रता,
यूपाना पटलेन सङ्कुलतटा सेय श्रयन्ती पुर ॥ ३२ ॥

कुमुदाङ्गदः—(निपुण निरूप्य) वत्स ! सोऽयमपर इव परमेष्ठी नैष्ठिकनिवहश्रेष्ठ कृष्णाजिनोपरि विरचितासन सर्वतो धर्मकथाबुभित्तपोधनैरुपास्यमानो भगवान् भरद्वाज । किन्च—

निर्मल जाह्नवीस्नानमश्वमेध क्रिया विना ।
यस्मिन् नमस्कृतेऽपि स्या महर्षि सप वन्द्यताम् ॥ ३३ ॥

(इति विमानस्थितावेव तथाकृत्वा परिक्रामत ।)

कुमुदाङ्गद.—(पुरो विलोक्य सानन्दम्) वत्स ! सोऽय समीपवर्ती चित्रकूट नामा शिलोच्चयचक्रवर्ती लोचनयोरवलोकनकुतूहलमुत्पादयति । तथाहि—

गानै किन्नरयोषिता फलभराविष्णुभि पादपे,
केषामेष मनासि नापहरति श्रीचित्रकूटाचल ? ।

तदनन्तर यावदसो पूज्यपुरुषै प्रयुज्यमानोऽपि लज्जया रामभद्राय निजमानन दर्शयितु मशक्नुवन्नग्रन परिक्रामति, तावद् भगवता मैत्रावरणेन तदवस्थासूचक श्लोकद्वय समर्प्य रामभद्रसमाकारणाय स्वशिष्य प्रेषित ।

कुमुदाङ्गदः—ततस्तत ? ।

मुनिकुमारकः—ततश्च रामभद्रोऽपि कुलपुरोहितशिष्यसमर्पित श्लोकद्वय सबहुमानमादाय वाचितवान्—

उच्चै पश्यति चेत् तदाऽन्वयगुरुर्देवोऽस्ति तत्रार्यमा,
नीचर्यद्यवलोकते तदवनि, सीता सवित्री पुर ।
चक्षुर्न प्रददाति दिक्षु यदिमा सत्पूरुषै पूरिता,
ह्रीतो राम ! भवन्तमेव भरतश्चित्तस्थमन्विष्यति ॥ ३६ ॥

अपर च—

नाश्नाति किञ्चन, न केन सह ब्रवीति,
निद्राति न क्वचन, किञ्चन वीक्षते न ।
कार्यान्तरादुपरतो भरतो मुहुस्त्वा-
मध्येति नि श्वसति मुञ्चति चाश्रुपूरम् ॥ ३७ ॥

तत् त्वया स्वयमागत्य निरपराधोऽयमगाधे दु खमहोदधौ निमज्जन्नुद्धरणीय । इति वाचयित्वा वशिष्ठवचनप्रतीते स्वकुटुम्बावलोकनोत्कण्ठी सीतासौमित्रिसखो राम स्वयमेव तत्र जगाम ।

कनकचूडः—तदनन्तर च किमभूत् ? ।

मुनिकुमारकः—अथ शोकावस्थोचितमुपविष्टेषु शिष्टवर्गेषु—

निवेदिते पार्थिवपुङ्गवान्ते, वान्ते क्षणाम्भ प्रसरैश्च कैश्चित् ।
हा तात ! हा वल्लभ ! हाऽधिपेति, जाता १क्षितश्रोत्रविरा गिरापा ॥३८॥

कुमुदाङ्गदः—(सखेदम्) अहह ! सोऽयमपरो २रामभद्रस्य कृशानावि-धनप्रक्षेप । ततस्तत ? ।

मुनिकुमारकः—ततश्च विहितापम्नानविवापादिक्रियेषु सीतारामसौमित्रिषु ससाग सारतापक्र३शनै पुराणेतिहासप्रपञ्चनै प्रतिबोध्यत्सु तपोधनप्रधानेषु प्रत्यासन्नोपविष्ट लक्ष्मण प्रति ४भरतेन सखेदमित्थमिदधे—

1 क्षत° भा० । 2 °रामभद्रस्य कृशानाविन्धन° भा० । 3 °शकै पुराणेतिहास वचनै भा० । 4 भरत स° भा० ।

नेत्रे निमील्य, निमील्य[1] पापिन मा
मालोक्य मा त्वमपि लक्ष्मण ! पातकी भूः ।
त्वां प्रेक्ष्य साम्प्रतमहं पुनरार्यपाद-
सेवाप्रवृद्धसुकृतः सुकृती भवामि ॥ ३९ ॥

ततस्तेनापि तं प्रत्येवमूचे—
अनार्यमेतत् त्वयि नाऽऽर्य ! कर्म, सम्भाव्यते पङ्क्तिरथप्रसूतौ ।
(पुनर्वशिष्ठं दर्शयन्)
प्रतीतिरेषेव परा महर्षिर्यदेष ते पुष्यति पक्षपातम् ॥ ४० ॥

कुमुदाङ्गदः—ततस्ततः ?।

मुनिकुमारः—तदनु च रामभद्रो भरतमालिङ्ग्य सस्नेहोपचारमिव व्याजहार—वत्स विशुद्धाशय ! किमेवमधोमुखस्तिष्ठसि ? इति भरतस्य मुखमुन्नमितवान्। ततश्च—
उद्भूतं भरतस्य बन्धुविरहाद् बाष्पं, निरादीननं
दीनं जल्पति चात्र तत्करुणया रामस्य च प्रोद्गतम् ।
गाढोद्गारमुपाचकार सहजस्नेहोत्थितान्तर्व्यथं,
भ्रातृद्वन्द्वदशावलोकनगलन्नेत्रः सुमित्रासुतः ॥ ४१ ॥

कुमुदाङ्गदः—सौम्य ! सदृशमेतत् सहजसौहार्दस्य । ततस्ततः ?।

मुनिकुमारः—ततश्च भरतरामभद्रयोः परस्परमात्माभिप्रायसमर्थनसंवादेन यदभूत् तदाकर्ण्यताम्[2]—
कैर्नाम न प्रमुदितं तदिदं विलोक्य,
वृत्तं तयोर्दशरथात्मजयोस्तदानीम्[3] ।
पादौ विधृत्य च विधृत्य करौ च राज्य-
मेकः समर्पयति नाऽऽद्रियते द्वितीयः ॥ ४२ ॥

तदीदृशे सति तयोः सत्यैकनिरतयोर्मध्यगतेन भास्करान्वयसौमन्तिकेन मिथो व्यवस्था कृता—रामभद्रस्य स्ववचनप्रतिज्ञातश्चतुर्दशवर्षावधिर्वनवासः, भरतस्य च रामचरणशुश्रूषाभिलाषिणो महर्षिशरभङ्गप्रेषितस्य तत्पादुकाद्वितयस्योपासनम्, शत्रुघ्नस्य साकेतपरिरक्षणमिति।

कनकचूडः—ततस्ततः ?।

1 'स तात' मा मामालो' भा० । 2 'चित तद्विधभ्रातृ' भा० । 3 'परिज्ञा' दे० । 4 'वैनप्रवास' दे० ।

मुनिकुमारः—तदनन्तरं भरतोऽपि तत्पादुकाद्वितयमादाय तदिदं प्रतिज्ञातवान्, यद्—मया रामभद्रानुगामिनैवायोध्यायां प्रवेष्टव्यमिति ।

कनकचूडः—ततस्ततः[1] ।

मुनिकुमारः—ततस्तत्कालमेव जटावल्कलधारी नन्दिग्रामगमनार्थमापृच्छमानो [भरतः] जानकीरमणस्य चरणौ प्रणमन्नश्रु[1]प्रवाहेण प्रक्षालितवान् ।

कुमुदाङ्गदः—(सानन्दम्) तदिदं साधु कृतं सुकृतैकरतेन भरतेन । यतः—

मौलौ बभार भरतः किल यज्जटानां,
जूटं तदात्मचरिते मुकुटं बबन्ध ।
रामं नमन्नमुचदश्रुजलं यदासीत्,
तेनास्य वल्कलदपरागपरागशान्तिः ॥ ४३ ॥

ततस्ततः[?] ।

मुनिकुमारः—ततश्च लक्ष्मणपरिरम्भणादनन्तरं वैदेहीं प्रणमति भरते यदभूत् तदाकर्ण्यताम्—

मूर्ध्ना बद्धजटेन वल्कलभृता देहेन [2]पादानतिं,
कुर्वाणे भरते तथाप्ररुदितं तारस्वरं सीतया ।
येनोद्विग्नविहङ्गसङ्कुलतरुर्निःस्पन्दश्वापदः,
शैलेन्द्रोऽपि किलैष भूरिभिरभूत् [3]साश्रुः पयःप्रस्रवैः ॥ ४४ ॥

ततश्च रामभद्रेण नन्दिग्रामगमनाय भरतः, साकेतपरिरक्षणार्थं सैन्यमन्ति शत्रुघ्नश्चानुमेने । तदेव शत्रुघ्नस्यैव सैन्यसमुत्थापितो रेणुः ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(सर्वे ससम्भ्रममाकर्णयन्ति)

कनकचूडः—

एषो मधुरगम्भीरो [4]रौद्रकल्पाशरः परः ।
दूरतो श्रूयते शब्दः सोऽयं सङ्ग्रामरामयोः ॥ ४५ ॥

मुनिकुमारः—महाभाग ! साम्प्रतमत्र मुनिजनोपद्रवाय प्रभूता नक्तञ्चराः सञ्चरन्ति । तत् केनापि सार्द्धं रामभद्रस्य युद्धं सम्भाव्यते ।

---

1 प्रवाहेन भा० । 2 पादौ नति द० । 3 साश्रु पय प्रस्रवै भा० । 4 रौद्ररौद्राशर पर भा० ।

कुमुदाङ्गदः—भवतु, निपुणमाकर्णयाम । पुनस्तत्रैव—

हहो ! वृद्धतपोधनास्तदधुना यात स्वकानाश्रमान्,
अश्रान्तं कुरुत क्रतून्, वितनुत ज्योतिश्च हव्योत्करम् ।
यद् वैदेहनृपात्मजामपहरन्नेकेन रामेषुणा,
नव्यादेष चिराद् विराध इति वः शत्रुः सपत्नाहृतः ॥ ४६ ॥

मुनिकुमारः—(श्रुत्वा सानन्दम्) दिष्ट्या जगदनिष्टकारी तपोधनेषु नित्यकृतापराधो विराधोऽयमधुना विनाशित एव रामभद्रेण । तदिदानीं सत्वरं गत्वा मुनिवृन्दमानन्दयामि । (इति उत्थातुमिच्छन् तौ प्रति) कौ पुनरमानवाकारौ भवन्तौ [1] ।

कुमुदाङ्गदः—आर्य ! कुमुदाङ्गदनामा गन्धर्वाधिपतिरहम् । सोऽयं कनकचूडनामा मदीयः पुत्रः ।

मुनिकुमारः—तद् भवद्भ्यामहमपि भगवतो भरद्वाजस्य प्रियशिष्यः सुयज्ञनामा न विस्मरणीयः । (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

कुमुदाङ्गदः—वत्स कनकचूड ! तदिह प्रत्यासन्नस्य रामरूपधारिणो नारायणस्यावलोकनेन लोकोत्तरं सुकृतमर्जयाम (इत्युत्थाय परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशतः सम्भ्रान्तचित्तौ धनुष्पाणी रामलक्ष्मणौ भयेन वेपमाना सीता कृताञ्जलिर्दिव्यपुरुषश्च ।)

रामः—(सीतामाश्वासयन्)

प्रचलितचकोरनयने ! रौद्राकारान्निशाचरादस्मात् ।
किं दिक्षु दिशसि चक्षुर्मृगीव मृगराजतस्त्रस्ता [2] ॥ ४७ ॥

सीता—(साश्वासमात्मगतम्) एदस्स दुट्ठरक्खसस्स करप्फंसदूसिदमत्ताणअं अज्जउत्तसरीरसङ्गेण पुणो वि पवित्तीकरिस्सामि । (इति रामस्य प्रत्यासन्नतरा भवति ।)

पुरुषः—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा रामं प्रति)

जय जय नयनाभिराममूर्ते !, जय जय शौर्यवतां शिरोमणे ! ।
जय जय भुवनाभिवन्द्यकीर्ते !, जय जय वासवरत्नरत्न ! ॥ ४८ ॥

---

१ एतस्य दुष्टराक्षसस्य करस्पर्शदूषितमात्मानम् आर्यपुत्रशरीरसङ्गेन पुनरपि पवित्रीकरिष्यामि ।

---

1 'भवन्तौ' भा० । 2 चकिता चक्षो' भा० ।

रामः—(सन्धानात् सायकमुपसंहृत्य पुरुषं प्रति) कस्त्वं भो ! क्रव्यादशरीरमुत्सृज्य दिव्यशरीरमाश्रितवानसि [१]।

पुरुषः—(सविनयम्) अयि नवाम्बुवाहश्याम राम ! तुम्बुरनामा गन्धर्वोऽहं वैश्रवणशापेन राक्षसभावमनुभवन्नधुना भवत्कृतनिग्रहानुग्रहेण पुनरप्यात्मस्वरूपं प्रतिपन्नवानस्मि, तन्मर्षणीयमिदमस्मदीयमपराद्धम्।

रामः—(सबहुमानम्) भद्र ! निजशापप्रशमनार्थमेव त्वमस्माकमपकृतवानसि, न पुनः पापबुद्ध्या।

तुम्बरः—(सविनयम्) अहो वीरवरेण्य !

> इयतेव विद्धि शुद्धं यस्मात् स्पृष्टाऽपि नादहद् देवी।
> पापिनमपापिनं वा व्यनक्ति दिव्ये हि वह्निशिखा॥ ४९॥

सीता—(रामं प्रत्ययरार्थं) अज्जउत्त ! संपदि सोम्मदंसणं पि एदं पिक्खतीए मह हिअअं अज्ज वि ण भीदिं परिहरदि।

कुमुदाङ्गदः—(पुरो विलोक्य सानन्दम्) वत्स ! सोऽयमस्मदीयभ्राता तुम्बरश्चिरकालात् काकुत्स्थानुग्रहेण निरस्तराक्षसभावस्य पुरतो वर्तते, तदेनमालिङ्गामि। (इति परिक्रामति।)

(तुम्बरोऽपि तावुपलभ्य सानन्दमभ्येतीति।)

(सर्वे यथोचितमाचरन्ति।)

लक्ष्मणः—(दृष्ट्वा तुम्बरं प्रति) भद्र ! कावेतौ [२]।

तुम्बरः—अयमस्मदीयो ज्येष्ठभ्राता।

कुमुदाङ्गदः—मत्सुतश्च कनकचूडः। तदहमिदानीं रामभद्रदर्शनमासाद्य सङ्घटितकुटुम्बोऽस्मि संवृत्तः।

सीता—(सोत्कण्ठमात्मगतम्) ऐयाणं विय अम्हाण पि कया सजणसंजोओ हविस्सदि [२]।

तुम्बरः—(कुमुदाङ्गदं प्रति) आर्य ! स एष त्रिभुवनैकरक्षामभूतो रामभद्रः।

---

१ आर्यपुत्र ! सम्प्रति सौम्यदर्शनमप्येनं प्रेक्षमाणाया मम हृदयमद्यापि न भीतिं परिहरति।

२ एतेषामिव अस्माकमपि कदा स स्वजनसंयोगो भविष्यति ?।

कुमुदाङ्गदः—(रामं प्रति सविनयम्)

सिञ्चसीव सुधया विलोचने, ज्योत्स्नया स्नपयसीव मानसम् ।
वीक्षितो वितरसीव वाञ्छितं, सस्मृतिं रचयसीव राघव ! ॥ ५० ॥

तुम्बरः—देव दिवाकरकुलैकतिलक ! विश्रम्भा[1]देतदनुयुज्यसे—वनवाससमयकाल-शेषोऽयमिहैवातिवाहयितव्यः[2] स्थानान्तरे वा ?

रामः—गन्धर्वाधिपते ! चिरकालोपभुक्तादितः स्थानात् सम्प्रति दक्षिणां दिशं प्रति [3]प्रस्थातुकामाः स्मः ।

तुम्बरः—समुचितैव दिगियं युष्मादृशामाश्रयकरणाय । यतः—

एषा दिशां चतसृणामपि दक्षिणाऽसौ,
यस्यामनन्यसदृशं द्वयमेतदस्ति ।
श्रीखण्डमण्डिततनुर्मलयो महाद्रि-
रुन्निद्रमौक्तिककरणाऽपि च ताम्रपर्णी ॥ ५१ ॥

कुमुदाङ्गदः—(सप्रश्रयम्) देव ! स्वयमेव कृतार्थीकृतानस्माननुजानातु भवान् निजनगरगमनाय । प्रवृत्ता सम्प्रति सायन्तनी सन्ध्या । तथाहि—

जनयति कनकाधिकेन धाम्ना, दिनगुरुरस्तगिरेः सुमेरुशोभाम् ।
दिशि दिशि नवमेघमेचकानि निचयमयन्तिनभा तमीनभांसि ॥ ५२ ॥

कनकचूडः—इतोऽपि विलोक्यताम्—

अस्त्रं मन्मथस्य, त्रिभुवनवनितामानमीनावकृष्टे
कैवर्तः, कैरवाणां प्रियसुहृदमृतस्रोतसां शैलराजः ।
पान्थस्त्रीणामपथ्यं, रथचरणचमूचक्रवालस्य कालः,
शृङ्गारस्योपकारः, स्फुरति रतिसमार्गौषधीनामधीशः ॥ ५३ ॥

रामः- निरुपद्रवाः सर्वेऽपि सम्प्रति स्वर्गलोकसुखमनुभवन्तु भवन्तः । वयमपि सन्ध्याविधये प्रयतामहे । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

[4]इति श्रीकुमारसूनोः श्रीसोमेश्वरदेवस्य कृतावुल्लाघराघवे छायानाटके
चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

वस्तुपाल ! भवतो भवनान्तर्दीर्घिकाविनिवासिनामि ।
कीर्तिभिर्जगति काचिदगकारामणीयकमनसमुदेति ॥ ५४ ॥

---

1 'स्मातवनम्' भा०। 2 'अतिवाह्य' द०। 3 प्रस्थ' भा०। 4 इतः परं विद्यमानः श्लोकः पाठः भ० ना० स्त ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मारीचः ।)

मारीचः--(सविमर्शम्) अहो ! तपःप्रपन्नानामपि नान्तराया [1]पृष्ठं परित्यजन्ति । ☞ [2]अद्य स्वयमागत्य दशाननः कामो रामचञ्छलनाय मामभ्यर्थितवान् । ☜ कथितश्च ममाश्रमगतेन तेनैव गूढपुरुषमुखादाकर्णितो रामभद्रवृत्तान्तः--यथा चित्रकूटप्रस्थात् प्रस्थितस्य रामभद्रस्याऽत्रिमहर्षिणा सत्कारः कृतः, यथा च तत्पत्न्याऽनसूयया वैदेही शाश्वताङ्गराग[3]वस्त्रादिदानेन सम्भाविता, यथा च भगवता कुम्भसम्भवेन दिव्यायुधानि सम्पादितानि यथा च पञ्चवटीप्रविष्टेन रामभद्रेण शूर्पणखा विलूनमुखावयवा कृता, यथा तेन जनस्थाननिवासिनो नक्तञ्चराश्च यमनगरातिथि[4]तामनुभाविता इति । तदिदानीं राक्षसेन्द्रदाक्षिण्याददीकृतवद्वचनेन मया किं कर्त्तव्यम् ? । यतः--

> त्रिशिर-खरदूषणादयस्ते, दलिता केरलदो नखेन येन ।
> निर्जितेन पुराऽपि राजपुत्रश्छलनीयः स कथं मया बलीयान् ? ॥ १ ॥

(इति चिन्तां नाटयित्वा पुनः सविमर्शम्) अहो ! मन्तामभ्यर्थित्वादपरं न दैन्यनिदानमस्ति । तथाहि--

> तद् बाहुवीर्यमवधीर्य निशाचरेन्द्रो,
> निस्सृत्य च द्रुहिणवंशसमुद्भवः स्वम् ।
> [5]गृध्नुः समावसमना इव रामजाया,
> मायाकृते चटुशतं कृतवान् ममापि ॥ २ ॥

(पुरो विलोक्य) कथमसौ राक्षसराजप्रणिधिर्घोराक्षो मम समीपमागच्छति ? ।

(ततः प्रविशति घोराक्षः ।)

घोराक्षः--(पुरो विलोक्य) एसे अज्जमालीचे, ता इ [6]गच्छम्हि । (इति तथाकृत्वा प्रणम्य च) अज्ज ! [7]समादिसति लक्खतेसले महालाए लावने, जधा-तुमए सयमगीकत-

१ एष आर्यमारीचः, तदहं गच्छामि । आर्य ! समादिशति राक्षसेश्वरः महाराज रावणः, यथा-त्वया स्वयमङ्गीकृतमर्थं कृत्वा वयं उपक्रियामहे ।

---

1 पृष्ठि भा० । 2 इस्तचिह्न-तर्गतोऽयं पाठः भा० नास्ति । 3 'वस्त्रदा' भा० । 4 'विमाननं' भा० । 5 गृध्नु स° भा० । 6 गच्छामि (ति तथा द० । 7 समादिसदि ल° दे० ।

मत्थं कलितून अम्हानमुवकीरतं ।

मारीचः—(विलक्ष स्मित्वा) घोराक्ष [1]

दैवाधीनो रावणस्योपकार, स्वस्यैवेद तूपकर्तु यतिष्ये ।
आसाद्यन्ते ये तपोभिर्न लोका, रामान्मृत्यु प्राप्य गन्ताऽस्मि तेषु ॥ ३ ॥

घोराक्षः—अज्ज [1] किं तुम्हे वि विसातसजुत्त व [1]मन्तेध [2] ।

मारीचः—[2]वत्साऽसाध्ये कर्मणि दशकन्धरेण प्रयुक्तस्य मम कथ न विषाद [2] ।
तथाहि—

देवेन्द्राद् दशकन्धर गतवती, तस्माच्च माहिष्मती-
नाथं प्राप्तवती, ततश्च विजयश्रीराश्रिता भार्गवम् ।
निष्क्रम्याथ ततो गतागतपरिश्रान्तेव तस्थौ स्थिरा
काकुत्स्थेऽत्र, जिजीविषुस्तदमुना सार्द्धं विगृह्णातु क [2] ॥ ४ ॥

घोराक्षः—अज्ज [3]यति तुम्हान पि [4]ईदिसे सदेहे, ता कज्जसिद्धी वि [5]तादिसी सभाविज्जते ।

मारीचः—देवे प्रतिकूले कुत कार्यसिद्धि [2] ।

घोराक्षः—[3]अज्ज दिव्व पतिकूल [6]कथ जानिय्यते [2] ।

मारीचः—वत्स [1] अविमृश्यकारिता प्रतापखण्डनमयतेन्द्रियत्व चेति प्रतिकूलदैव-चिह्नानि । तथाहि—

जामिं सूर्पणखा यदेष विदधे व्यग्रा रघुग्रामणी-
र्दृप्यद्दो परिघान् जघान समिति भ्रातृन् खरादींश्च यत् ।
तत्रैता वहति त्रपा न च रुष पञ्चेषुणा वञ्चित-
श्चित्ते किन्तु तदङ्गना[7]पहरण धत्तेऽधुना रावण ॥ ५ ॥

किञ्च—

मूर्त्तिर्भूमिभुव स्वभावसुभगा दत्त्वाऽङ्गराग पुन-
स्तत्र श्रीरधिका न्यधीयततरामत्रे कलत्रेण यत् ।

---

१ आर्य ! किं यूयमपि विषादसयुक्तमिव मन्त्रयथ ? ।
२ आर्य ! यदि युष्माकमपि ईदृश सन्देह , तत् कार्यसिद्धिरपि तादृशी सम्भाव्यते ।
३ आर्य ! दैव प्रतिकूल कथ ज्ञायते [2] ।

---

1 मण्णेध दे० ।　2 वत्स ! दुरसाधकर्मणि भा० ।　3 जदि दे० ।　4 ईदिसे दे० ।
5 तादिसी सभाविय्यदि दे० ।　6 कथ जानिज्जते भा० ।　7 नाम्नत्न धत्ते भा० ।

काकुत्स्थे स्वयमुग्रधामनि मुनिर्यच्चाऽस्त्रविद्या ददौ,
तत् पौलस्त्यकुलक्षयाय नियतं सोऽयं त्रिलोपक्रमः ॥ ६ ॥

[1]एष इदानीं कार्यतिष्ठते दशकण्ठदेव [2]।

घोराक्षः—अज्ज[1] एतस्स रामनिवेसस्स सन्निहिस्थिदे कददावसलवे अलक्खिदे ज्जेव तुम्हेहिं मायापवञ्चेन करिस्समान रामलक्खनापवरलिसन पतिक्खमाने चिट्ठदि । [3]ता मये निवेदिदावसले आगन्तुन [4]सीनापहरन करिस्सदि ।

मारीचः—(सोद्वेगचिन्तम्) विरुद्धो हि विधिः । न केवल विभूतिं, बुद्धिमप्यपकर्षति । तथाहि—

महाग्निहोत्री द्रुहिण[5]स्य पौत्रो, जिहीर्षतेऽन्यस्य कलत्रमेष ।
[6]तत्रापि वीरस्य रघूद्वहस्य, छलेन तत्रापि न विक्रमेण ॥ ७ ॥

भवतु, यद् भाव्य तदवश्यमेव भविष्यति । तदेहि प्रस्तुतकार्याय प्रयतावहे । (इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रावणः ।)

रावणः—(सवितर्क[7]मनुरागम्) अपि नाम सत्यं स्याद् वैदेहीति[8]पर्येऽस्माभिरपि तमन्यथा ।

तन्वीति चन्द्रवदनेति मृगेक्षणेति,
तुङ्गस्त[9]नीति मधुराऽधरपल्लवेति ।
सीता [10]श्रुताऽथ कथिताऽथ यथा तथैव,
स्यात्ताम[11] तद् विधिरचिन्त्यविधानशक्तिः ॥ ८ ॥

(पुनः सस्पृहोल्लासमात्मानं प्रति)

रम्भाया सुभगत्वमङ्गलनया द्वेधाऽप्यधः कुर्वतीं
द्वेधाऽ[12]प्यकलपराजयोर्जितमुखीमालिङ्गितुं जानकीम् ।

१ आर्य ! एतस्य रामनिवेशस्य सन्निधिस्थितः कृतलापसरूप अलक्षित एव युष्माभिः मायाप्रपञ्चेन करिष्यमाण रामलक्ष्मणापकर्षण प्रतीक्षमाण तिष्ठति । तद् मया निवेदितावसरे आगत्य सीतापहरण करिष्यति ।

1 सदिदानीं भा० । 2 दशता° द० । 3 ततो मय द० । 4 सादाव° दे० । 5 °णस्यपौत्रो भा० । 6 तथापि भा० । 7 °नुरागम् द० । 8 विषयेऽस्माभिरपितमन्यथा वा भा० । 9 °स्तनीति द० । 10 स्तुता च व° भ० । 11 °म यद् विधिरचिन्त्यवि° द० । 12 °प्यधरा° द० ।

तत्र क्षत्रनटौ च सङ्घटयितुं निस्त्रिंशदण्डाशनि,
सज्जा सम्प्रति बाहवो भरत हे ! लङ्कक्षणो रावण ॥ ११ ॥

(इति मुहूर्त्तमिव स्थित्वा काननमवलोक्य) अये ! कथमसौ मधुमासो मम सेनासमयमप्रगम्य [1]स्वचिह्नानि प्रकाशयति ? । तदेतानि मदनानलोद्दीपकानि न मे सम्प्रति सीतासक्तमानसस्य [2]सम्मदमुत्पादयन्ति । (इति निवारयति साक्षेपम्)

किं वाचाल ! करोषि रे कलरव पुंस्कोकिल ! त्वं मृषा ?,
कस्मान्मारुत ! वासि वासितवपुस्त्वं मल्लिकाचम्पकैः ।
पुष्पौघ सहकार ! वारय नव द्रागेव, सेनाक्षणो
युष्माकं भविता तदा जनकजायुक्तो यदा रावण ॥ १२ ॥

कथमद्यापि विलम्बते घोराक्ष ? ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्त)

घोराक्षः—भट्टा ! अवसले संपदि अज्जकज्जस्स ।

रावणः—(सहर्षम्) घोराक्ष ! कच्चिदपकृष्ट एव मारीचेन सीतासमीपत स रामनामा तापसवटुः ।

घोराक्षः—न केवल लामे, लक्खने वि ।

रावणः—साधु महाप्राज्ञ मारीच ! साधु । कथमतिवाहितावेतौ ? ।

घोराक्षः—भट्टा ! अज्जमालीचे कचनहलिनलव कलितून सीताए पुलते सचलिते । [3]तालिसस्स तस्स तसनेन सजाततोदुहल्लाए सीदाए भनिते प्रतिम्सनि तस्स चिय चित्तचम्मसगहनत्थ धनुस सतून गहितून पत्थिते लाहवे ।

रावणः—ततस्तत ? ।

---

१ भर्त्त ! अवसर सम्प्रति आर्यकार्यस्य ।

२ न केवल राम, लक्ष्मणोऽपि ।

३ भर्त्त ! आर्यमारीच काञ्चनहरिणरूप कृत्वा सीताया पुरत सञ्चलित । तादृशस्य तस्य दर्शनेन सञ्जातकुतूहलया सीतया भणित प्रदश्य तस्यैव चित्रचर्मसङ्ग्रहणाय धनुष सतूण गृहीत्वा प्रस्थित राघव ।

---

1 हस्तचिह्नान्तगतोऽय पाठ दे० नास्ति । 2 °यन्तीति निवारयाम । (साक्षेपम्) मा० । 3 कञ्चल पु° मा० । 4 तातिसस्स मा० ।

घोराक्षः—[1]तो दूरपथ गतस्स तस्स घातनत्थ राहवेन सले मुक्के। तो सरप्प हारानतल विरज्जमानेन सपत्तरक्खसरूवेन मारीचेन तारस्सरमेव घोसिद–हा [1]भादुक रक्खन ! कसट कसट, परित्तायस्स परित्तायस्स।

रावणः—ततस्तत [2]।

घोराक्षः—[2]त च राहवसद्द सभावयतीए जानईए साद्ध[3]सवेरमानहियया[3]ये अनिच्छते पि रक्खने तेहिं तेहिं कक्कसवयनेहिं दुगछित्तून रामसयास पसिदे। ता दाणिं एक्क चिय सा रामभारिया चिट्ठदि। अवसले महा[4]रायस्स।

रावणः—(श्रुत्वा सशो[5]कविस्मयहर्षं घोराक्ष प्रति) कथ व्यापादित एव तेन तापसापसदेन मारीच ?। हा मायाचतुर मारीच ! सन्तु ते स्वामिभक्ताना लोका। (इत्यभिधाय घोराक्ष प्रति) घोराक्ष ! दर्शय त्रिभुवनैकाभरणभूता सीताम्।

घोराक्षः—[3]इतो [6]इतो भट्टा ! इति।

(उभौ रामाश्रममभिमुखौ परिक्रामत।)

घोराक्षः—[4]भट्टा[7] ! एशा जानकि (त्ति अङ्गुल्या दर्शयति।)

रावणः—(दृष्ट्वा सस्पृहम्)

सेय, नमो भगवतेऽद्भुत[8]सृष्टिकर्त्रे धात्रे,

(स्वात्मान प्रति)

स्थिरीभव मन ! पुरत प्रियाऽसौ।

(कामबाधा निरूपयन्नाकाशे)

---

१ तत दूरपथ गतस्य तस्य घातनार्थं राघवेण शर मुक्त। तत शरप्रहारानन्तर विपद्यमानेन सम्प्राप्तराक्षसरूपेण मारीचेन तारस्वर एव घोषितम्—हा भ्रातर् लक्ष्मण ! कष्ट कष्टम्, परित्रायस्व परित्रायस्व।

२ त च राघवशब्द सम्भावयन्त्या जानक्या माध्यसवेपमानहृदयया अनिच्छन्नपि लक्ष्मण तैस्तै कर्कशवचनै जुगुप्सित्वा रामसकाश प्रेषित। तद् इदानीं एकाकिन्येव सा राममार्या तिष्ठति। अवसर महाराजस्य।

३ इत इतो भर्त !।   ४ भर्त ! एषा जानकी।

---

1 भाउ भाउ ल° द०। 2 °सविवज्जमान भा०। 3 °हिययकाये अनिच्छन्तहिं पि लक्खनहिं कक्कसवयनेहिं दुब्भिं छत्तून दे०। 4 °रा..स्स भा०। 5 °कविस्मयश्च) व्यापादि त भा०। 6 इतो भाट्टके ! (इति द०। 7 हा ! परय न° भा०। 8 °रूपकर्त्रे भा०।

कन्दर्प ! संहर शरान् शरणं भवान् मे,

(प्राप्त्युपायं चिन्तयन्)

हे भागधेय ! फलितु समयस्तवायम् ॥ १३ ॥

तद् घोराक्ष ! गच्छतु भवान् । [1]वयमिह समीहितं साधयामः ।

घोराक्षः—(प्रणम्यापक्रामन्नात्मगतम्) [1]कधं एसे रक्खसेसले सीतं [2]अवहलिस्सति [2] चि चिट्ठदि मे कोदुहल्लता । ता अलक्खिदे ज्येव हगे पिक्खिस्स । (इति वृक्षान्तरितः पश्यति ।)

(ततः प्रविशति रामस्याऽऽगमनमार्गमवलोकमाना चकितान्तःकरणा सीता ।)

सीता—(सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा) [2]भयवदीओ वणदेवदाओ ! तुम्हाण पमाएणं लक्खणसजुत्तो कुसलेण समागच्छदु अज्जउत्तो ।

रावणः—(उपसृत्य) अयमहम्, भो ! विद्यतेऽत्र कश्चिदतिथिसत्काराय [3] ।

सीता—(श्रुत्वाऽवलोक्य च ससम्भ्रमम्) [3]कधं अदिधी संपत्तो [3] । (इत्युपसृत्य आसनमर्पयति ।)

रावणः—(सविस्मयानुरागमात्मगतम्)

अकुङ्कुमविलेपनाऽप्यनुकरोति रुक्मं [3]तनू-
रनञ्जनमपि प्रियं नयनयोर्द्वयं पक्ष्मलम् ।
अयावकरसोऽप्यसावरुणरोचिरेवाधरो,
धरादुहितुरङ्गकान्यकृतका श्रयन्ति श्रियम् ॥ १४ ॥

सीता—(सविनयम्) [4]भयवं ! कुदो आगच्छीयदि [4] ।

रावणः—सुभगे ! दक्षिणापथात् ।

---

१ कथं एष राक्षसेश्वरः सीतां अपहरिष्यति ? इति तिष्ठति मे कुतूहलता । तद् अलक्षित एव अहं प्रेक्षिष्ये ।

२ भगवत्यो वनदेवताः ! युष्माकं प्रसादेन लक्ष्मणसंयुक्तः कुशलेन समागच्छतु आर्यपुत्रः ।

३ कथं अतिथिः सम्प्राप्तः ? ।

४ भगवन् ! कुत आगम्यते ? ।

---

1 वयमपि स° दे० । 2 अवहिस्सति ?, चि° दे० । 3 तनूर्निरञ्जन° भा० ।

सीता—तो वीसमीयदु मुहुत्तय। (इति पद्मिनीपत्रपुटके कृत्वा पाद्यमुपनयति ।)

घोराक्षः—(सीतां निर्वर्ण्य सशिरःप्रकम्पमात्मगतं संस्कृतमाश्रित्य) अहो ! त्रिभुवनवनितासौन्दर्यमदापहारी विदेहदुहितुरेतस्याः शरीरसन्निवेशः । तथाहि—

वचसः स्थिरता, दृशोश्चलत्वं, कुचयोरुद्धतताऽस्मयोर्नतिश्च ।
उदरस्य दरिद्रता, समृद्धिर्जघनस्य, क्वचनापि नेदृगस्ति ॥ १५ ॥

तन्नैतदसाम्प्रतम् यदसौ प्राणानपि पणीकृत्य कोणपाधिपतिः पतिभावमस्यामभिलषति ।

रावणः—(पत्रपुटपानीयेन पादौ प्रक्षाल्य सानुरागमात्मगतम् ।)

चन्द्रोऽह्नि, पद्मं निशि, कोकिलोक्ति
पौषादिमासेषु न राजते यत् ।
सीतातनौ तन्नियतं तदीय-
सौन्दर्यमर्द्धं निदधे विधाता ॥ १६ ॥

(सीताऽपि तं गतश्रमं विदित्वा फलाहरणार्थमुटजमध्ये प्रविशति ।)

रावणः—(स्वगतमाकाशे) हहो मन्मथ ! मैथिलीमुद्दिश्य प्रहरतापि[1] सम्भ्रमस्त्वस्मासु । तदुपदिशाम[2] किञ्चित् —

परिहर हरिणाक्ष्यां यद् वृषाङ्कप्रपाते-
ऽप्ययमयशसि मग्नं त्वां करोति स्म भुवन ।
मदन ! वदनपद्मेनाऽऽयुधेनाऽमुनाऽपि,
त्रिभुवनमपि वश्यं ते भविष्यत्यवश्यम् ॥ १७ ॥

सीता—(उटजमध्यात् फलान्यादाय तापसं प्रति) भअवं ! इमाइं फलाइं, गिण्हदु भवं ।

रावणः—(सीतां प्रति सानुरागम्) भद्रे[3] ! न खलु वयं फलाभिलाषिणः । किन्तु सत्कारमात्रादनुगृहीताः स्म ।

(सीताऽप्यविदिताभिप्राया सविस्मयं तापसमवलोकयन्ती तिष्ठति ।)

---

१ तद् विश्राम्यतु मुहूर्तम् ।
२ भगवन् ! इमानि फलानि, गृह्णातु भवान् ।

1 'इति भित्वे' म० । 2 'विजमसम' मा० । 3 म । किम्.. दे० ।

रावणः—(तादृशीं तामवलोक्य स्वगतम्) अद्याप्यसौ मुग्धा, न विदग्धवचनाना भावार्थमवगच्छति । तदुन्मुद्रयामि किञ्चिदभिप्रायम् । समागमनसमयश्च तस्य दुरात्मनो नृपतिपोतकस्य । (प्रकाशम्) भद्रे !

देव प्रयत्नातिशयेन शङ्के, व्यधत्त पङ्केरुहकेतनस्त्वाम् ।
स्थाने [1]यदन्ये तु निवेशिताऽसि, तेनाऽवुधेनाऽवकरेऽब्जिनीव ॥ १८ ॥

सीता—(श्रुत्वा सविस्मयेर्ष्यमात्मगतम्) कंध एस तवस्सिजणाणुरूव न जपदि [1]।
(इति किञ्चित् पश्चादपक्रामति ।)

रावणः—(सानुरागम) देवि ! दशाननोऽहं कन्दर्पकदर्थितस्तव शरणमागतोऽस्मि ।
इदमप्यवधार्यताम्—

अनङ्गसञ्जीवनमेतदङ्गमालिङ्गितु नार्हति तापसस्ते ।
अहं पुन पीनपयोधरे ! त्वत्सम्भोगयोग्योचितमूर्तिरस्मि ॥ १९ ॥

अपर च—

मयि वीरवरे सति त्वमन्य, पुरुष नार्हसि [2]बर्हिकेशि ! गन्तुम् ।
त्रपुणि प्रणय करोति कान्ते !, तपनीय व्यपनीय सन्मणि किम् ? ॥२०॥

(इत्यात्मरूप प्रकाशयति ।)

सीता—(दृष्ट्वा सभयोद्वेगम्) हद्धी ! को एस अयालदारुणो मह उवत्थिदो [2]।
(इति फलानि भूमौ प्रक्षिप्य भयेन वेपमाना पश्चादपक्रामन्ती दिशो[3]ऽवलोकयति ।)

रावणः—प्रिये ! किमेवमाकुलीभूताऽसि ? । ननु विचारय चेतसा मम त्रैलोक्य विजयिन प्रीतिपात्रत्वफलम् ।

मम विक्रमभीतभर्तृकाणा, नरदेवोरगदेवसुन्दरीणाम् ।
पतिजीवितभिक्षमिच्छतीना, भव भद्रे ! भजनीयपादपद्मा ॥ २१ ॥

सीता—(पराङ्मुखीभूय सभयरोषम्) [3]रे निशाचराधम ! किं हालाहल कवलिदुकामो सि ? । किं वा कयतवयणप्पवेसमहिलसि ? । ता गच्छ तुवरिय, जाव न लक्खणभाउ समागच्छदि त्ति ।

---

१ कथ एष तपस्विजनानुरूप न जल्पति ? ।

२ हा धिक् !, क एष अकालदारुण मम उपस्थित ? ।

३ रे निशाचराधम ! किं हालाहल कवलयितुकामोऽसि ? किं वा कृतान्तवदनप्रवेशम भिलषसि ? । तद् गच्छ त्वरितम्, यावद् न लक्ष्मणभ्राता समागच्छति इति ।

---

1 जघने मा० । 2 बर्हकेशि मा० । 3 'शो विलो' मा० ।

सकरुणम्) अहह !

अनेन नीयमानाऽसौ जानकी क्रूरकर्मणा ।
श्येनेन वर्तिकेवाऽऽर्ता करुणं क्रन्दति स्वरैः ॥ २३ ॥

(इति पुरोभूय रावणं प्रति)

निशाचराधीश्वर ! मुञ्च सीतां, यतः स्वयं शम्भुकुलोद्भवोऽसि ।
न मन्मथस्येन तदेतदस्त लब्धावकाशस्य निषेधं विद्धि ॥ २४ ॥

अपि च—

वीरश्रीशरणैर्निजप्रहरणैः संख्ये रणप्राङ्गणे,
निर्निग्ये शमनोऽमनोऽपि तदसौ क्रुद्धं निधत्ते त्वयि ।
तत्तत्त्वं रजनीचर ! स्वविभुनासन्तानधर्मच्छिदे,
दुष्कर्माभिधमेतदायुधमहो ! धत्से किमस्मै भवान् ? ॥ २५ ॥

रावणः—(विलोक्योपलक्ष्य च) अये ! वार्द्धकविधुरो जटायुरयमेवं प्रलपति ? । (तं प्रति सावज्ञम्) भो पण्डितम्मन्य जरद्गृध्र ! ममापि त्रैलोक्यविजयिनो रावणस्य पुरतो बिभीषिकागर्भमेवमभिधत्से ? । पश्य—

पराजितपुरन्दर युधि विधूतधूमध्वज,
नितान्तनिहतान्तक शमितपाशपाणिप्रभम् ।
प्रभञ्जनविभञ्जन धनपतिप्रतिष्ठाहरं,
वराक ! दशकन्धर जगति वेत्ति वीरं न कः ? ॥ २६ ॥

तत् किमेतया गतवयसो वयमत्र मदीयशुभाशुभचिन्तया ? । गच्छ निजकार्याय ।

जटायुः—हहो राक्षस ! त्रैलोक्याहित ! किमादिनमपि मामेवमाक्षिपसि ? । तन्निजकार्यसिद्धयेऽहमागत एवास्मि ।

रावणः—(सावेगम्) किं ते निजकार्यम् ? ।

जटायुः—ननु भवद्बन्धनमगत् सीताविमोचनम् ।

सीता—(श्रुत्वा साश्वासमिव) को एस महाभाओ दुव्वदवाणलदद्धं मं वयण

---

१ क एष महाभाग दुःसहदवानलदग्धां मां वचनपीयूषरसेन सिञ्चति ? । हा तात ! परित्रायस्व परित्रायस्व मामस्मादसुखात् । शरणं गताऽस्मि आर्यस्य ।

---

1 मुञ्च न पत भा० । 2 °मर [द०] मदीयशुभा° भा० । 3 महो ! पत हि° द० । 4 कृतान्त° द० । 5 °मोचनम्° भा० ।

पीयूसरसेण सिंचदि [१]। (पुनर्नेत्रे उन्मील्य सकरुण जटायुष प्रति) हा ताद ! परित्ताहि परित्ताहि म मिच्छमुहादो। सरण गद म्हि अज्जम्म। (इति जटायुरभिमुख बाहू प्रसारयति।)

जटायुः—वत्से ! समाश्वस्ता भव। को नाम मयि दशरथमित्रे स्थिते मति तवाप[१]हाराय प्रभविष्णु ?।

घोराक्षः—(जट युष दृष्ट्वा सविस्मयम्) अहो ! राहवस्स सअलभूदवग्गाणुलग्गदा, ज पक्खिनो पि तस्स पक्खपात कुनति।

रावणः—(सरोषाट्टहासम्) अहो ! गृध्रकीटस्यावष्टम्भ, यन्मयाऽपि गृहीता सीतामसौ मोचयितुमिच्छति। (पुनस्त प्रति) रे पङ्गुसूनो पतङ्गापसद ! सीतामोचन व्यपदिश्य तव पुनर्निजकार्यमपरमेव साम्प्रतमह मन्ये। तथाहि—

> जरापराभूततनोस्तवाद्य, गन्तु न तीर्थान्तरमस्ति शक्ति।
> तदत्र पत्रिन् ! मम खड्गधारातीर्थे त्वमाकाङ्क्षसि देहमोक्षम्॥ २७॥

(इति चन्द्रहासमुल्लालयति।)

जटायुः—(सक्रोधम्) रे यातुधानाधम !

> धारातीर्थे मरण शरणयाता कुलाङ्गनामवत।
> श्लाघ्य ममाद्य, न पुनर्भवतस्त्वा मायया हरत॥ २८॥

(इत्युभौ सरम्भ नाटयत।)

सीता—हा ताद विहङ्गपुङ्गव ! रक्ख रक्ख म रक्खसादो [२]। (इति रुदन्ती जटायुषो मुखमवलोकयति।)

जटायुः—(सीता प्रति सावष्टम्भम्)

> सीते ! भीते परिचितिरितश्चेतसो यातु [२]पात,
> यस्त्वा प्राप्त प्रतिभटमिदालम्बतेऽद्य जटायु।

(पुन रावण प्रति साक्षेपम्)

---

१ अहो ! राघवस्य सकलभूतवर्गानुलग्नता, यत् पक्षिणाऽपि तस्य पक्षपात कुर्वन्ति।
२ हा तात विहङ्गपुङ्गव ! रक्ष रक्ष मा राक्षसात्।

---

1 °पहरणाय भा०। 2 पातु द०।

रे रे साध्वीं दशरथवधूं मुञ्च मोहान्ध ! नो चेत्
कर्त्ता क्षोणीमरुणतनय शोणिता शोणितैस्ते ॥ २९ ॥

(रावणाभिमुखं धावति ।)

रावणः—(सक्रोध कृपाणमाकर्षन्) साधु सुभटम्मन्य जटायो ! साधु । तदेहि कलहकेलिसहां महीमवतराव । (इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।)

घोराक्षः—[1]ता पउत्त जुज्झं पक्खिरायरक्खसरायओ, ता इहट्ठिदे ज्जेव हगे पिक्खिस्स । (इति तथाकरोति)

(नेपथ्ये)

पुलस्त्यकुलपांसन !

निर्जितोऽसि निर्जैरेव खैरेभिरजितेन्द्रिय ! ।
नखैर्मे त्वमिदानीं तु रे जघन्य ! निहन्यसे ॥ ३० ॥

अपि च—

रे रक्षः ! प्रतिपक्षता मयि गते गन्ताऽसि तूर्णं पुरीं,
धूमोर्णारमणस्य रावण ! तत पाणौ कृपाणं कुरु ।
मस्तिक्यामिषगार्धिगृध्रपटलत्रोटीकरोटीषु ते,
त्राट्कारं कुरुता भवन्तु च तथाऽसृक्पानपीना शिवा ॥ ३१ ॥

घोराक्षः—(दृष्ट्वा) केध गृद्धलायतिक्खनखकुलिसविदालितसव्वङ्गनीसलन्तलुहिलप्पवाहनिवडतधातुलसपिच्छिले नीलसेले ज्जेव सजादे लक्खसेसले [2] । ता पुणो वि पिक्खिस्स ।

(पुनस्तत्रैव)

रावणः—रे रे मुमूर्षो खगमुखर ! अति हि प्रगल्भसे । पश्य—

अरुणसुत ! मदस्त्रपातजातैर्निजरुधिरैररुणो भवन्निदानीम् ।
पितुरनुगुण एव नन्दन स्यादिति वचनं विदुषां कुरुष्व सत्यम् ॥ ३२ ॥

(पुनस्तत्रैव)

---

१ तत् प्रवृत्तं युद्धं पक्षिराजरक्षोराजयोः, तद् इहस्थित एव अहं प्रेक्षिष्ये ।

२ कथं गृध्रराजतीक्ष्णनखकुलिशविदारितसर्वाङ्गनिस्सरद्रुधिरप्रवाहनिपतद्धातुरसपिच्छिल नीलशैल एव सञ्जातः राक्षसेश्वरः [2] । तत् पुनरपि प्रेक्षिष्ये ।

I पउत्त जुज्झं ताव गयान पक्खिलक्खसनाहान, ता इह° भा० ।

हे चन्द्रहास ! सहसा गमय त्वमेत-
मत्युद्धत पतगमन्तिकमन्तकस्य ।
जेताऽसि वासवमपास्तमहीध्रपक्षं,
मा गृध्रपक्षतियुगक्षितिषु त्रपस्व ॥ ३३ ॥

तदेष न भवसि ।

घोराक्षः—कधं महाराायलावनेन छनपक्खजुगले महीतलं निपतिते ज्येव पतंगलाये[१] ।

(पुनस्तत्रैव)

सीता—हा अज्जउत्त ! हा लक्खन वत्स ! एस तुम्हाण अयारणसज्जणो जटाऊ मह मंदमाइणीए परित्ताण कुणतो वावादीयदि । ता रक्खध एण ।

घोराक्षः—(विलोक्य) एसे 'लक्खसेसले जडायु जीवसेस कलित्तुन पत्थिते ज्येव।

(तत प्रविशति गृहीतधन्वा राम ।)

रामः—(सविस्मयम्) अहो ! विप्रलब्धोऽस्मि विश्वामित्रसत्रपरित्राणाय वायव्या स्त्रनिर्धूतेन मायामृगमयीं मरुमरीचिका दर्शयता मारीचेन । (पुन सविमर्शम्)

चञ्चत्काञ्चनकान्तिमिश्रितमणिश्रेणीभिरेणीभवन् ,
मारीचो रचयाञ्चकार यदिद मद्वञ्चनायैव तत् ।
भ्रातर्लक्ष्मण ! रक्ष मामिति पुनर्यद् व्याहृत रक्षसा,
तेनोच्चैर्मम बाणलूणवपुषा किं नाम तत्कारणम् ? ॥ ३४ ॥

भवतु । तदपि परिज्ञास्यते । (इति परिक्रामति ।)

घोराक्षः—(दृष्ट्वा ससम्भ्रमम्) एसे संपत्ते उजेव लाहवे । ता अनिलिक्खिते ज्येव पच्चादस्तं । (इति पश्चादवलोकयन् द्रुततर निष्क्रान्त ।)

रामः—("चञ्चत्काञ्चन०" इत्यादि पुन पठित्वा पुरो विलोक्य ससम्भ्रमम्) कथमसौ वत्सलक्ष्मण ममागच्छति ? ।

---

१ कथ महाराजरावणेन लूनपक्षयुगल महीतले निपतित एव पतङ्गराज ? ।

२ हा आर्यपुत्र ! हा लक्ष्मण वत्स ! एष युष्माकं अकारणसज्जन जटायु मम मन्द भागिन्या परित्राण कुर्वन् व्यापाद्यते । तद् रक्षत एनम् ।

३ एष राक्षसेश्वर जटायु जीवशेष कृत्वा प्रस्थित एव ।

४ एष सम्प्राप्त एव राघव । तद् अनिरीक्षित एव पश्चाद्गमिष्ये ।

---

१ °लक्खसे भा० ।

(ततः प्रविशति सम्भ्रान्तचित्तो लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—(रामं दृष्ट्वा) आर्य ! लक्ष्मणः[1] प्रणमति । (इति तथा करोति ।)

रामः—वत्स ! किमेकाकिनीं जानकीं समुत्सृज्य समागतोऽसि ? ।

लक्ष्मणः—आर्य ! किं करोमि ? । केनचिदुच्यमानं तत् तादृशं वचनमाकर्ण्य चकितान्तःकरणा देवी यन्मां प्रत्युवाच तदहं न विज्ञपयितुं शक्तः, न चाऽऽर्यः श्रोतुमर्हति ।

रामः—(ससम्भ्रमम्) वत्स ! तथापि किं तत् ? ।

लक्ष्मणः—तदवधार्यतामार्येण—

भ्रातर्जातभयस्य लक्ष्मण ! मम त्राणं कुरु क्षिप्रमि-
त्युच्चैः कश्चिदुवाच वाचमथ तां श्रुत्वा त्वदुक्तिभ्रमात् ।
देवी प्रेषयति त्वदन्तिकमहं नोत्सृज्य गच्छामि तां,
निश्चिक्ये तदसावसाधुमिव मामार्या च मर्तुं स्थिता ॥ ३५ ॥

रामः—(सचमत्कारं नखच्छोटिकां दत्त्वा) नियतमेतदर्थमेव मृत्युमुखमुपसर्पता सता मारीचेन तद्वचनमेवमुदीरितमिति । (पुनर्लक्ष्मणं प्रति) वत्स ! कथमेकयातुधानवधेऽपि मामसमर्थं मन्यसे ? यद् वैदेहीवचनेन मामनु चलितोऽसि ।

लक्ष्मणः—आर्य ! 'एकोदराणामपि द्वैधविधायकानि प्रायेण वनि[2]तावाक्यानि भवन्ति' इति समागतोऽस्मि । किञ्च—

भृत्यापराधं प्रभुरात्मदृष्टं, स्पष्टं विमृश्य क्षमतेऽथ नो वा ।
यस्तु श्रुतं स्त्रीमुखतः परोक्षे, तितिक्ष्यतेऽसौ न तितिक्षुणाऽपि ॥ ३६ ॥

रामः—वत्स ! कोऽयं दुर्विकल्पो यदात्मानमपि त्वमितरजनसामान्यं मन्यसे ? । अपरं च—

सम्भावयतु भयं मयि वैदेही स्नेहतोऽथ कातर्यात् ।
त्वयि पुनरधर्मशङ्का महदनिमित्तं तदेतस्याः ॥ ३७ ॥

(इत्युभौ त्वरिततरं स्वाश्रमाभिमुखं परिक्रामतः ।)

रामः—(दुर्निमित्तं सूचयित्वा सोद्वेगचिन्तम्) वत्स ! सम्प्रति स्फुरता मम वामलोचनेन तेन च त्वद्रूपरूपिणा मारीचवचनेन निश्चितमेवमवगच्छामि, यत् केनापि मायाविना नक्तञ्चरेणापहृता जानकी ।

---

1 'णोऽहं प्रणमामि' इति मा० ।   2 'तावचनानि मा० ।

लक्ष्मणः—(सावष्टम्भम्) आर्य ! केयमाकुलता ?। नन्ववधीयताम्—

तैर्लक्षणे सुचरितेन च तेन देव्या,
सम्भाव्यते न खलु भी पिशिताशनेभ्य ।
[4]स्याद् वा ततस्त्वमसि वीर ! विमुञ्च खेदं,

रामः—(सविलक्ष स्मितया) वत्स ! सरलाशयोऽसि । पश्य—

सर्वं भवत्यपरथैव विधौ विरुद्धे ॥ ३८ ॥

(पुरो विलोक्य च [1]सविषादम्) वत्स लक्ष्मण ! सेयं पर्णशाला दृश्यते, न पुनर्जानकी । पश्य—

अस्मत्समागमनमार्गनिविष्टदृष्टि,
कृत्वा करे च करकं करकोज्ज्वलायम् ।
यन्मैथिली न खलु सम्मुखमेति मे तद्,
नूनं बभूव विफलः सकल प्रयत्न ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः—(समन्तादवलोक्य सविषादमात्मगतम्) कथं नास्त्येव देवी वैदेही ?। (प्रकाशं रामं प्रति) आर्य ! परिहासशीला देवी, तत् कदाचिद् दर्शनपथं परिहृत्य स्थिता भविष्यतीति ।

रामः—वत्स ! सत्यम्, परिहासशीला देवी जानकी, न पुनर्नियति, तद्यावदव लोक्यता क्वाऽपि । (इत्युभौ सर्वतो विलोकयत ।)

रामः—(सविषादम्) हा प्रिये जनकनन्दिनि ! क्वासि ?, प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (इति मूर्च्छित पतति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रामः—(समाश्वस्य) वत्स ! किमलीकमाश्वासयसि ?। दर्शय क्वाऽपि जानकीम् ।

लक्ष्मणः—(समन्तादवलोकयन्नुच्चैः स्वरम्)

रामगेहिनि ! समेहि सत्वरं, देहि मे प्रतिवच क्व तिष्ठसि ?।
भर्तुरर्तिनलधौ निमज्जतो, [5]निर्विलम्बमवलम्बन भव ॥ ४० ॥

कथं प्रतिवचनमपि न ददाति देवी ?। (पुन सविषादमात्मगतम्) हा लक्ष्मणहतक ! स्वय निर्गमितमार्यस्य स्त्रीरत्नन्यासमनिर्यातयन् कथमिव जीवितुमुत्सहसे ?। (प्रकाशमुच्चै

१ [1]सविषादम् भा० । २ वध्वा भा० । ३ स्याच्चत् तत भा० । ४ सखेदम् भा० ।
५ निर्विलम्बमव० द० ।

स्वरम् "रामगेहिनि !" इत्यादि पुनः पठन् सर्वतो विलोकयति ।)

रामः—(सबाष्पम्) हा देवि ! जनकराजात्मजे ! नायं परिहासकालः, तद् देहि दर्शनम्, यावदिदं रामहृदयं न द्वेधा भवति । अपरं च—

दृष्टं वा यदि वा श्रुतं मम किमप्यद्य प्रिये ! विप्रियं
येनादर्शननिग्रहस्य महतः पात्रं कृतोऽस्मि त्वया ।
यद्वा तिष्ठतु साम्प्रतं, किममुना ? शोकाग्निरेतन्मन-
स्त्वद्गेहं हरिणेक्षणे ! दहति तद् द्रागेव निर्वापय ॥ ४१ ॥

(इति [1]मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः—(रामं समाश्वास्य) आर्य ! किमेवमनुद्यमपरैः स्थीयते ?। विलोकयाव क्वचनापि जानकीम् ।

रामः—वत्स ! देवापहृता क्व नाम देवी विलोक्यते ?। पश्य—

हृता वा राक्षसैः सीता संहृता वा विलोकितुम् ।
आशासु याति मे दृष्टिर्निराशा तु निवर्तते ॥ ४२ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! तद[2]प्युत्साहवतामेव कार्यसिद्धिः । तदुत्थीयताम् ।

रामः—(उत्थाय किञ्चित् परिक्रामन् दिशो विलोक्य सकरुणम्)

दृष्टिः स्पष्टं तटगतमपि प्रेक्षते नाश्रुमिश्रा,
दूराह्वाने न हि पटुरयं बाष्पकुण्ठश्च कण्ठः ।
पादद्वन्द्वं प्रचलितुमिदं न क्षमं मुह्यतो मे,
तद् वैदेहीं क्वचिदचिरयन् वत्स ! पश्य त्वमेव ॥ ४३ ॥

लक्ष्मणः—(सविनयम्) एवमस्तु । (इत्यभिधाय पुरः परिक्रामन् पुनः पश्चादवलोकते ।)

रामः—(तथाविधं लक्ष्मणमवलोक्य सनिर्वेदं तं प्रति)

राज्यश्रियं च जननीं च वधूं च मुक्त्वा,
मामन्वितो न सुखमेषि विशेषतोऽद्य ।
सीता न दृश्यत इतीच्छसि वत्स ! यातुं,
स्थातुं च मूर्च्छति मुहुर्मयि मन्दभाग्ये ॥ ४४ ॥

---

1 मूर्छित भा० । 2 °प्युत्साहवतामेव इ० ।

लक्ष्मणः—(निवृत्य) आर्य ! [1]स्मिन्नमुदीर्यते [?] ।

स्वर्गस्थितोऽपि स पिता मम जीवतीव,
तीव्रप्रतापतपने त्वयि विद्यमाने ।
जीवत्यपि त्वरिव सा जननी गताऽद्य,
सत्यं विदेहदुहिता यदि नाथ ! नास्ति ॥ ४५ ॥

रामः—वत्स ! केयमद्यापि सीतासच्छाया कदाशा ? । सर्वथा नास्त्येव जानकी । हा प्रिये ! हा वनवासैकदुःखभागिनि ! हा शिरीषकुसुमसुकुमारे ! कथम्भूताऽसि ? । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

लक्ष्मणः—(सास्रम्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । कोऽयं सन्देहपदे नैराश्यनिश्चयः ? ।

(रामः समाश्वसिति ।)

लक्ष्मणः—आर्य ! यावदहं देवीमवलोक्य समागच्छामि तावद् देवेन धैर्यमवलम्ब्य मानेनैवात्र स्थातव्यम् । (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

रामः—(विलोक्य) कथं प्रस्थित एव देवीविलोकनाय वत्सलक्ष्मणः ? । तदहमपि पर्णशालाभ्यन्तरे निपुणतरमन्वेषयामि । (इति तथाकृत्वा सास्रम्) हा पर्णशाले ! त्वमपि मदीयचित्तवृत्तिरिव शून्याऽसि सम्प्रति सीतया विना । (पुनः प्राङ्गणे बकुलमवलोक्य सखेदम्) हा प्रियतमाप्रवर्द्धित बकुलपादप ! त्वमपि मैथिलीं विना विनाथीभूतो मामनुकरोषि । (पुनराकाशे)

वारं वारं बकुलविटपी म्लानिमेति त्वदीयं,
सोऽयं तोयैः सपदि तदिमं सिञ्च सीते ! समेत्य ।
यत्सम्भूतं प्रथमकुसुमं प्राभृतीकुर्वता ते,
क्रीडाकोपक्षितिरिह मया त्वामनत्वाऽपि चक्रे ॥ ४६ ॥

तदन्यत क्वापि विलोकयामि ? । (इति परिक्रामन्नग्रतो विलोक्य) धिक् कष्टम्, अयमपि देव्याः केलिकुरङ्गकः परित्यक्ताहारो रामहतक इव [2]शून्यमानस इतस्ततः परिभ्राम्यति । (तमालिङ्ग्य) हा पुत्रक ! क सा ते स्वामिनी ? (इति रोदिति । पुनराकाशे)

क्रीडामृगोऽयं मृगशावनेत्रे !, त्वामीक्षितुं भ्राम्यति दिक्षु मूढः ।
सौमित्रिणा यत्र कुतूहलेन, हृते सबाष्पाऽसि हृतात्मजेव ॥ ४७ ॥

---

1 किमदमु° मा० । 2 शून्यमना इत मा० ।

(इत्यभिधाय मूर्च्छितः [1]पतति ।)

[2]लक्ष्मणः—(सहसोपसृत्य साश्रम्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रामः—(समाश्वस्य) अयि वत्स ! दृष्टा जानकी ? ।

(लक्ष्मणः बाष्पमुत्सृजन्नधोमुखस्तूष्णीमास्ते ।)

रामः—(सविमर्शमात्मगतम्) न दृष्टा इत्यर्थतोऽभिहितं भवति । (प्रकाशम्) वत्स ! किमधोमुखस्तिष्ठसि ? । सम्प्रति तावदहं दुर्दैवेन निराशीकृतोऽस्मि सीतावलोकन-विषये । तदेतदेवास्तु—

सप्ताङ्गं मम राज्यं हृतमर्द्धाङ्गं च मैथिली येन ।
अप्येष शेषमङ्गं गृह्णातु विधिः सुखी भवतु ॥ ५३ ॥

तदधुना गच्छतु भवानयोध्यायाम् । अहं पुनरमार्यः (इत्यर्द्धोक्ते मौनमालम्ब्य शिरसि जटाः पाणिना परामृशति ।)

लक्ष्मणः—(साश्रमात्मगतम्) यथाऽयं जटापरामर्शः तथा तन्नूनमार्यः प्रियावियोग दुःखेन जीवितनिरपेक्षया वशीव प्रव्रज्ययाऽऽत्मानमवसादयितुमिच्छति । (प्रकाशम्) आर्य ! कोऽयमसदृशादेशो ममाऽयोध्यागमनाय ? । नन्ववधार्यताम्—

उद्यतस्य वनं गन्तुमनुगन्ता तवाऽभवम् ।
कार्यान्तरोद्य[3]तस्याहमनुगन्ता तवाऽधुना ॥ ५४ ॥

रामः—(स्वगतम्) अयमहमवगताभिप्रायोऽस्मि वत्सेन । भवतु । (प्रकाशं लक्ष्मणं करे गृहीत्वा सगद्गदम्) वत्स ! किमेतदपि दुःखं मया भवत्सहितेनैवानुभवनीयम् ? । तदलमाग्रहेण । [4]सेव्यतु भवानयोध्यायाम् !

लक्ष्मणः—(साश्रुमुच्चैःस्वरम्) हा तात दशरथ ! श्लाघनीया भवतः पूर्वं विपत्तिः । इदानीं हा अम्ब कौशल्ये ! प्रगुणीकुरुष्व हृदयं पुनः कृतान्तवज्रप्रहाराय । हा कैकेयि ! सम्पूर्णास्ते मनोरथाः । (इति मूर्च्छितः [5]पतति ।)

रामः—वत्स ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु त्वदेकालम्बनमिमं जनमुत्थाय किं न समाश्वासयसि ? । (पुनराकाशे) देवि विदेहसम्भवे ! किं वत्सलक्ष्मणेऽपि विस्मृतं तत् तादृशं भवत्या वात्सल्यम् ? । तथाहि—

---

1 पतितः भा० । 2 हस्तचिह्नान्तर्गतोऽयं पाठ दे० नास्ति । 3 °वतश्चाह पुरो गन्ताऽधुना पुन° दे० । 4 साध° दे० । 5 पतित० भा० ।

यस्मिन् कार्यवशाद् बहिश्चरयति त्यक्त्वा ममाप्यन्तिकं,
'पन्थोपान्तगता समाकुलमतिर्मार्गं मुहुर्मार्गसे ।
तस्मिन् नो व्यसनैर्घनाद्रिविषमावर्तप्रपातार्चयो
र्नाभूते ' दिश दर्शनं त्वदहशामूर्च्छापरे देवरे ॥ ५५ ॥

लक्ष्मणः—(समाश्वस्य विमृश्य च) आर्य ' देव्यास्तावन्निश्चयो हरणे, न पुनर्मरणे । तज्जीवता प्रयावृत्तिरपि सम्भाव्यते कदाचित् । तदितो दूरतरमपि गत्वा विलोकयता प्रवृत्तिरपि क्वापि कुतश्चिदुपलभ्यते । न ह्यप्रयतमानानामेवमेव साहसं कर्तुमुचितं भवति ।

रामः—यदत्र साम्प्रतं तद् विधीयतामिति ।

(उभौ दक्षिणाभिमुखं परिक्रामतः ।)

रामः—(कियदप्यन्तरं गत्वा पुरो विलोक्य) अये ' हार इव पतितः पुरो दृश्यते । (गृहीत्वोपलक्ष्य च सास्रम्) वत्स ' निश्चितमसौ देव्याः कृतकण्ठविहारो हारः, तद् भवानप्यवलोकयतु । (इति हारं दर्शयति ।)

लक्ष्मणः—(गृहीत्वा सकरुणम्) हा देवि ' हा रामभद्रदयिते ' विभूषणशेषा वर्तसे । (पुनर्निपुणं निरूप्य) आर्य ' नाहं निश्चितमवगच्छामि । परमनेन तात्कालिकाभिज्ञानेन निश्चिनोमि, यदसौ देव्या इति । तथाहि—

सकज्जलैरश्रुजलप्रवाहैः, कलङ्कितो मौक्तिकहार एषः ।
महीसुताकण्ठवियोगदुःखदुःखं दधातीव मलीमसत्वम् ॥ ५६ ॥

रामः—(हारं हृदये निधाय तं प्रति सकरुणम्)

मम प्रमोदहेतुस्त्वं तस्याः कण्ठमधिष्ठितः ।
हृदि न्यस्तोऽधुना हार ' प्रहार इव बाधसे ॥ ५७ ॥

(इति लक्ष्मणाय समर्प्य) वत्स ' निश्चितं केनापि नीयमानया देव्या निजगमनमार्गाय हारोऽयमिह प्रक्षिप्तः । तदेनया एव दिशा गम्यताम् । (इति तथाकुरुतः ।)

लक्ष्मणः—(दूरादवलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य ' यथाऽयं कश्चिन्महागृध्रो रुधिरार्द्रीकृतगात्रः पृथ्वीमुदितः इव निद्रायमाणः पुरस्तादवलोक्यते तन्नूनमनेन मैथिलीकारीकृता भविष्यति ।

रामः—(दृष्ट्वा) यथाऽऽह भवान् । (पुन सकरुणम्) हा प्रिये वैदेहि ! निस्सन्देहमधुनाऽविज्ञातविपत्तिरसि । (पुनराकाशे)

त्वन्निर्माणपरिश्रम समजनि व्यर्थं पृथुश्रोणि ! म,
सप्तुद्देष्टिरिय च नाम रमतामप्रेक्ष्य वक्त्र तव [1] ।
शून्य भूवलयं बभूव, विलय सर्वे सम सम्पदा
प्राप्ता साम्प्रतमन्तरेण भवतीं जातोऽस्मि जीवन्मृत ॥ ५८ ॥

(इति मूर्च्छित 'पतति ।)

लक्ष्मणः—(वल्कलाञ्चलेन वीजयन्) आर्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्वेतमात्मकोपानले दुष्टविहङ्गममाहुतीकुर्म ।

रामः—(समाश्वस्य) वत्स ! किमनेन तपस्विना निहतेन [2] । निजदुर्दैवस्याऽयमीदृश परिणाम ।

लक्ष्मणः—आर्य ! तथापि नैन जीवन्तमुज्झितुमुत्सहे, तदुत्थीयतामिति ।

(उभौ तदभिमुख परिक्रामत ।)

(तत प्रविशति प्रहारखेदना नाटयन्नुच्छ्वसितावशेषो जटायु ।)

जटायुः—(मन्दाक्षरम्) धिग् माम् , यदसाधितमुद्दिष्टकार्य एव विपद्ये ।

लक्ष्मणः—(ससम्भ्रम धनुषि शरमारोप्य) रे रे गृध्राधम ! तिष्ठ तिष्ठ, सोऽहमिदानीं भवन्तमन्तकनिकेतन प्रापयामि ।

जटायुः—(श्रुत्वा सक्रोधम्) आ पिशाचपासन ! मयि दशरथमित्रे स्थिते रामवधूमपहृत्य प्रयातुमिच्छसि ?, तदेव न भवसि । (इत्युत्तिष्ठन् पुन पतति ।)

रामः—(श्रुत्वा ससम्भ्रमम्) [3]वत्स ! सायक सहर सायक सहर । कोऽप्येष सुहृदिव दशरथरामनामग्रहण कुरुते । तदुपसृत्य निपुण निरूपयाव । (इत्युपसर्पत ।)

लक्ष्मणः—हहो महाभाग ! कस्त्वमेव व्याहरसि ? ।

जटायुः—(नेत्रे समुन्मील्य) भद्र ! सोऽहमरुणसूनुर्जटायुरस्मि ।

लक्ष्मणः—(अपवार्य) आर्य ! स एवाय तातमित्र गृध्रराजो जटायु ।

रामः—(उपसृत्य सविनयम्) तात ! त्वन्मित्रस्य महाराजदशरथस्य प्रथमपुत्र स्त्वामय रामनामा प्रणमति, अय च ममानुजन्मा लक्ष्मण ।

---

1 पतित भा० । 2 °सुकृतकार्य दे० । 3 वत्स ! वत्स । सहर सायक सहर । को भा० ।

जटायुः—(दृष्ट्वा) वत्सौ ! सम्पूर्णमनोरथौ भूयास्ताम् । (पुन सगद्गदम्) अहो ! प्रियमित्रदशरथ[1]शरीरसङ्क्रान्तसादृश्य पुनरद्य मे स्मृतिपथमवतीर्णोऽसि ।

रामः—(सखेदम्) तात ! केन त्वमीदृशीमवस्था नीतोऽसि ? ।

जटायुः—रावणेन ।

रामः—कथमिव ? ।

जटायुः—वत्स ! श्रूयताम् —

कृत्वा तपोधनतनुं दशकन्धरेण,
साध्वी बलादपहृता रुदती स्नुषा मे ।
आक्रन्दितानि करुणानि निशम्य पातु,
तामागतोऽहममुना निहतोऽस्मि निघ्नन् ॥ ५९ ॥

रामः—(सकरुणं लक्ष्मण प्रति) वत्स ! पतङ्गपुङ्गवमेतमेवं[2]विध[2]मवलोक्य पुनर्नवीभूतोऽद्य मे तातदशरथशोक । हा तात जटायो ! हा सूर्यसूतसम्भूत ! हा महासत्त्वशिरोमणे ! हा निष्कारणसज्जन ! केवलमसदर्थे परित्यक्तजीवितोऽसीति ।

(उभौ शोचत ।)

रामः—(स्मृत्वा सचमत्कारम्) वत्स लक्ष्मण ! नूनं प्रथममविदितवृत्तान्तं भवन्तमाक्षिपन्तं प्रहारवेदनाविह्वल पक्षीन्द्रोऽपि राक्षसमान्या 'पिशाचपामन !' [3]इत्याचचक्षे । (पुनर्जटायुषं प्रति सनिर्वेदमञ्जलिं बद्ध्वा)

न मयाऽस्ति सम पापी यत्कृते पुत्रवत्सल. ।
तातश्च तातमित्र च त्वमप्यस्यामिमा गत ॥ ६० ॥

जटायुः—न किञ्चिदुपकृतं मया भवत , त्वस्य तु महदुपकृतमनेन । पश्य—

मयाऽद्य मोचादलकोमलाङ्गी, न मोचिता भ्रातृवधू सा ।
प्राणान्तदर्थे त्यजता मयाऽऽत्मा, विमोचित संसृतिबन्धनात्तु ॥ ६१ ॥

(पुनः प्रहारपीडा नाटयन्नक्षिणी निमीलयति ।)

लक्ष्मणः—(रामं प्रति) आर्य ! परिज्ञातस्तावदार्यापहारी स निशाचरचण्डालः । तदिदानीम्—

---

1 'रघुनन्दनशरीरसङ्क्रान्तसादृश्य ' पुन' दे० । 2 'वं विधे' मा० । 3 इति प्रत्याच' मा० ।

प्रथमं सीताहरणं द्वितीयमधुना पितृव्यसंहरणम् ।
दशवदनक्रदनकारणमुभयममूदावयोस्तदिदम् ॥ ६२ ॥

जटायुः—(पुनर्नेत्रे समुन्मील्य रामं प्रति) वत्स ! सम्प्रति प्रस्थातुकामा इव मे प्राणाः, तत् प्रापय मां गोदावरीतीरम्, यथा तत्र जीर्णशरीरमिदमुत्सृज्य सूर्यरथाधिरूढस्य स्वपितुरुत्सङ्गमारोहामि । (इति रामलक्ष्मणाभ्यां दत्तावष्टम्भो नदीं परिक्रामन्) वत्स रामभद्र ! तत्सन्निकर्षादुन्मिषतीव मे ज्ञानचक्षु, तदेतदाकर्णय सीताप्राप्तिकारणं मदीयमुपदेशवचनम् ।

रामः—(सविनयम्) तात ! अवहितोऽस्मि ।

जटायुः—

पम्पामपास्तदुरिता सरसीमितस्त्वं
गत्वा विलोक्य शबरीं श्रमणां च तत्र ।
शैले ततः प्लवगपुङ्गवमृक्षमूके,
सुग्रीवमेहि स करिष्यति वाञ्छितार्थौ ॥ ६३ ॥

रामः—यदादिशति तात ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ॥ छ ॥

असौ वसन्तकालश्री**र्वस्तुपालः** क्षमातले ।
प्राप्नु[1]वन्त्युदये यस्य वृद्धिं सुमनसः पराम् ॥ ६४ ॥

---

1 °वन्त्यवधौ यस्य भा० ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान् ।)

माल्यवान्—(सचिन्तम्)

> येनैकेन शिलीमुखेन समरव्याल: स वाली हतो,
> यस्यैकेन पदातिनाऽपि कपिना लङ्का सशङ्का कृता ।
> देवेनापि निरस्तनाकपतिना साकं य एकः स्थितः,
> सङ्ग्रामाय न माति मे विमृशतः स क्षत्रपुत्रो हृदि ॥ १ ॥

(पुरो विलोक्य) कथमसौ वत्ससारणः ? ।

सारणः—(प्रविश्य) आर्य ! प्रणमामि । (इति तथाकृत्वोपविशति ।)

माल्यवान्—वत्स ! कुतः समागम्यते ? ।

सारणः—काकुत्स्थकटकात् ।

माल्यवान्—वत्स ! विद्युज्जिह्वेनैव प्रच्छन्नवृत्त्या तत्र सुचिरमुषितेन सुग्रीव-सख्य[1]वालिवधप्रभृति विभीषणसंयोगपर्यन्ता रामप्रवृत्तिरावेदिता । तदतः परमभिधीयताम् ।

सारणः—आर्य ! पृच्छामि किञ्चित् ? ।

माल्यवान्—ब्रूहि ।

सारणः—अपि परिज्ञायते किमपि वालिवधे कारणम् ? ।

माल्यवान्—वत्स ! नहि भवितव्यता कारणमपेक्षते । निपुणं पुनरन्विष्यता व्यक्तमिदमस्त्येव कारणम् । तथाहि—

> सुग्रीवः सूर्यसुतः सूर्यान्वयसम्भवश्च रघुराजः ।
> त्रातः स तेन गोत्री तद्दरितः सोदरादरितः ॥ २ ॥

सारणः—यथाऽऽह मातामहः । आर्य ! किं नाम विज्ञप्तं विद्युज्जिह्वेन हनूमतः समुद्रलङ्घनलीलायितम् ? ।

माल्यवान्—वत्स ! न विज्ञप्तमेव, किन्तु शल्यरूपतया निखातमिदमस्मदीये[2] हृदये । परं वैरिणोऽपि कृताद्भुतकर्माणः स्तुतिभाजनं भवितुमर्हन्ति । पश्य—

---

1 'वालिवधप्र' दे० । 2 'निखातमदीयह' मा० ।

मा रावणावगणित शरणार्थिनं च,
　　काकुत्स्थ ! सुस्थय स एष विभीषणोऽस्मि ॥ ६ ॥

वाचं निशाचरवरस्य निशम्य तस्य,
　　व्योमाङ्गणप्रणयिनोऽथ गणं कपीनाम् ।
सक्रोधमुद्धृतदृषद्द्रुमरौद्रहस्त,
　　सहर्तुमेवमुदतिष्ठदरे कनिष्ठम् ॥ ७ ॥

सारणः—ततस्तत [1] ।

माल्यवान्—ततश्च विभीषणस्तान् वलीमुखमुख्यान् सरम्भमाणानालक्ष्य सलक्ष्मण सुग्रीवमुद्ग्रीवमवलोकयन्त च राम प्रत्येवमुवाच—

लङ्केन्द्रेणाह्रिणाऽहं निहत इति रुषा नैष युष्मानुपेतो,
　　[1]तेनैवाय यतो मे न च रुचिरतर तत्पद प्राप्तुकाम ।
किन्तु ब्रह्मप्रसूतेरनुचितचरित त परित्यज्य राम !,
　　त्वामायातोऽस्मि धर्म्ये यदि वितथमिद पूर्वजेभ्य शपे तत् ॥ ८ ॥

सारणः—ततस्तत [1] ।

माल्यवान्—तदेववादिनि दशकन्धरानुजे 'मायावी कश्चिदस्मदीयच्छिद्रावलोकनार्थं रावणप्रयुक्तो राक्षस क्षुद्रबुद्धिरिहाऽऽयात । तत् [2]सर्वथा मारणीय एवासौ' इत्यभिदधानेषु प्लवगप्रधानेषु राम सामपूर्वमित्यवादीत्–सखे वानराधिराज सुग्रीव ! वत्स लक्ष्मण ! सर्वे च प्लवगपुङ्गवा ! शृणुत यूयम्—

वक्राशयो वा सरलाशयो वा, न नाम वध्य[3] शरणागतोऽसौ ।
न मृत्युमीत शरणागतस्य, सनामि वाम परिपन्थिनोऽपि ॥ ९ ॥

सारणः—ततस्तत [2] ।

माल्यवान्—तदनन्तर सकलवलीमुखसमुदयानुमोदितवचसा राघवेण नियुक्ताभ्या सुग्रीवलक्ष्मणाभ्या सबहुमानमानीय समुद्र[4]सलिलैर्लङ्काधिपत्ये विभीषणोऽभिषिक्त ।

सारणः—कथमभिषिक्त एव ? ।

☞ [5]**माल्यवान्**—अथ किम् ? ।

---

1 नैवे वाय यतो मे न हि रु° भा० । 2 सर्वप्रकारमा° भा० । 3 वध्य स्वयमाग° भा० ।
4 'सलिलैन लङ्का' भा० । 5 हस्तचिह्नान्तर्गतोऽय पाठ द० नास्ति ।

सारणः—अहो ! विधातुरतुलैव बलवत्ता, यस्तादृशस्यापि निशाचरेश्वरस्य प्रतिमल्लपराभवमुद्भावयति ।

माल्यवान्—वत्स ! कृतमतीतवर्णनेन । कथय किमिदानीमध्यवस्यति यातुधानाधिपतिः ।

सारणः—आर्य ! समुत्तीर्णमहार्णवं सुवेलशैलनिकटनिवेशितकटकं राघवमवगम्य महाराजरावणो मां शुकं च शाखामृगसैन्यसङ्ख्यार्थं बुद्धलुब्धमीतावमानितो[1] पजापार्थं च दाशरथिशिबिरे प्रेषयामास । तदनन्तरमावां कृतवानरवेषौ तत्र निभृतं परिभ्रमन्तौ कुमार विभीषणपुरुषैरस्मन्मायावेदिभिर्बद्ध्वा रामसमीपमानीतौ ।

माल्यवान्—ततस्ततः ।

सारणः—ततश्च रामसमीपवर्तिना कुमारविभीषणेनेदमुदीरयाञ्चक्रे—'देव दाशरथे ! रावणमन्त्रिणौ शुकसारणाभिधानौ प्रधानवानरोपजापार्थमिहायातावेतौ वधार्हौ' इति श्रुत्वा रामभद्रेणाऽभिदधे-सखे विभीषण ! शान्तं पापम्, 'न कदाचित् प्रणिधयो वधमर्हन्ति' इति बन्धनादुन्मोच्येतामेतौ वेपमानशरीरौ । पुनरावां प्रत्येवमूचे-भद्रौ ! मा बिभीत, सकलं मध्यमद्बलमवलोक्य चिकीर्षितं कृत्वा निवेदयतं निजस्वामिने ।

माल्यवान्—(सकौतुकम्) अयि ! दृष्टस्त्वया स रामभद्रः ।

सारणः—आर्य ! न केवलं दृष्ट एव, तत्त्वतोऽवगतोऽपि ।

माल्यवान्—कथय, कीदृगसौ ।

सारणः—आर्य ! श्रूयताम्—

> न क्रोधेऽपि वदत्यसावमधुरं, कृत्वाऽपि लोकोत्तरं
> न स्यादुद्धुरकन्धरो, न विधुरोऽप्यालम्बते दीनताम् ।
> किं भूयः कथितेन ? लोचनगथं काकुत्स्थवीरः स चेत्,
> सम्प्राप्त कुरुते रिपोरपि तत श्लाघासु घूर्णं शिरः ॥ १० ॥

माल्यवान्—ततस्ततः ।

सारणः—अथ यावदावामपगतबन्धनाभिशङ्कौ लङ्काभिमुखं प्रस्थितौ तावत् सुग्रीवं दर्शयता लक्ष्मणेन सोल्लुण्ठमभिहितौ—भद्रौ ! भवद्भ्यामिदमस्मदीयं वचनं श्रावयितव्यः स विश्रवसस्तनयः ।

1 °पजपनार्थं मा० । 2 °माविष्कृत° मा० । 3 °च्य ताम् येन वेप° दे० ।

सङ्ग्रामातिथिरेष वानरपतिर्लङ्कापते ! प्राप्तवान्,
अभ्याऽभीप्सितमर्हसि त्वमधुना कर्तुं प्रवीरोऽसि यत् ।
किञ्च स्थाम बभूव यत् तव हृदि श्रीरामरामाहृतौ,
तस्याऽऽविष्करणक्षणोऽयमधुना क्षिप्रं तदुत्सृज्यताम् ॥ ११ ॥

अथाऽऽकर्ण्य तद्वचनं शुको लङ्केशनिकेतनं गतवान् । अहं पुनरिहाऽऽयातः ।

माल्यवान्—(सचिन्तम्) वत्स !

धीराणां दशकन्धरो धुरि सुरैः स्वामीव यः सेव्यते,
मन्ये नाऽन्यजनैः समं तमपि यः सेतुं बबन्धाम्बुधौ ।
तस्मीनापणमेतयोरिह रणं सम्भावयामि ध्रुवं,
तुल्यस्फूर्जितयोर्जयाजयविधौ मुग्धं पुनर्मे मनः ॥ १२ ॥

सारणः—एवमेतत् । कः सन्देहः ! । (पुनः स्मृत्वा) आर्य ! विस्मृतं किञ्चिदस्ति ।

माल्यवान्—किं तत् ? ।

सारणः—ततः शुके प्रस्थितवति काकुत्स्थेन किमपि कर्णे कथयित्वा तमनुअङ्गदः प्रेषित. ।

माल्यवान्—तदेहि तदवगमनाय राजकुलमेव प्रविशावः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति सभामण्डपोपविष्टो रावणः शुको विभवतश्च परिवारः ।)

रावणः—(सरोषं स्मृत्वा) शुक ! किमुदीरितं दुरात्मना तेन वनितापनेन ! ।

शुकः—"सङ्ग्रामातिथिरेष वानरपति." श्लो० ११ (इत्यादि पठति)

रावणः—अयि ! कोऽयमस्थाने काकुत्स्थदिम्भयोरभिमानग्रन्थिः ! । तथाहि—

कुर्वाणः कपिना परेण कलहं वाली छलेनाऽऽहतो,
हेतुः सेतुविनिर्मितौ नलकरस्पर्शप्रभावोऽभवत् ।
तद्वीरोद्धततानिमित्तमियता किं नाम रामस्य ! यत्,
तद्वन्धुर्गुरुगर्वगर्भितमिति स्थानस्थितो जल्पति ॥ १३ ॥

शुकः—देव ! वैदेहीविरहविह्वलयोर्नरयो. प्रजल्पितानि न कर्णे कर्तव्यानि ।

रावणः—(सीता स्मृत्वा ससन्तापमात्मगतम्) देवि ! विदेहराजात्मजे ! केयमयापि निर्दयता ?—

चाटुकोटिघटनापरो पुरः, पादयोः प्रणमति प्रतिक्षणम् ।
दित्सति स्वमपि देवि ! जीवितं, रावणे किमिव[1] न प्रसीदसि ? ॥१४॥

अपि च—

त्वदर्थिनं सम्प्रति मा प्रहर्तुमुभौ स्थितावुद्यतचण्डचापौ ।
साध्यस्तयोस्तन्वि ! ममैष रामः, कामः प्रसादस्य तु तावकस्य ॥ १५ ॥

(पुरो विलोक्य प्रकाशम्) अये ! कोऽयं मद्द्वारप्रविष्टो मर्कट इव मध्येसभमभ्येति ? ।

(ततः प्रविशत्यङ्गदः ।)

अङ्गदः—(अग्रतो दृष्ट्वा) स एवायं दशाननः । (तथाकृत्वा) भो लङ्केश्वर ! वालिसूनुरहमङ्गदः काकुत्स्थादेशेन भवत्सदेशमागतः, तन्निशम्यताम्—

आदिष्टं रघुपुङ्गवेन तदिदं यत् त्वं पुलस्त्याङ्गभूः,
सोढं दुर्ललितं तदेतदभयं प्राणेषु दत्तं तव ।
सीतामर्पय मे बिभीषणमितः प्रीत्या नय स्वान्तिकं,
सुग्रीवस्य रुचं ततः समुदितावावां हरिष्यावहे ॥ १६ ॥

रावणः—(श्रुत्वा सोल्लुण्ठम्) ननु भोः शाखामृग ! कोऽयं रामो योऽस्मानेवमादिशति ? रावणगृहीता च सीतामभिलषति ? ।

अङ्गदः—निशाचरेश्वर ! कर्मणैवायमात्मानं प्रकाशयिष्यति ।

रावणः—किं तत् कर्म ? ।

अङ्गदः—यत् त्वदीयापराधस्य प्रायश्चित्तम् ।

रावणः—(स्वगतम्) अहो ! धृष्टत्वं मर्कटापकृष्टस्य । (पुनः सवितर्कम्)

सोऽहं किं न भवामि ? येन समरान्निर्जितो वासवः,
स्वप्नः किं नु ? मतिभ्रमः किमुत मे ? किं वेन्द्रजालोदयः ?
वाचाटः कपिकीट एष जटिना केनापि[2] यत् प्रेषितः,
स्वैरं व्याहरते निशम्य तदपि क्षाम्यत्यहो ! रावणः ॥ १७ ॥

---

1 किमिति भा० । 2 °नापि च प्रे° दे० ।

अङ्गदः—(सविमर्शमात्मगतम्) कथं किमपि चिन्तयन्निवायमवलोक्यते ? । भवतु, ब्रवीमि तावत् । (प्रकाशम्)

प्रष्टव्योऽसि निशाचरेश्वर ! किमप्यन्याय्यमेतत् त्वया,
कुर्वाणेन किमात्मपूर्वपुरुषः स्रष्टा न चित्ते धृतः ? ।
शौर्ये चौर्यकलङ्क एष निपतन् नालोकित ? किंच किं,
देवोऽसौ खर-दूषण त्रिशिरसां हन्ताऽथवा न श्रुतः ? ॥ १८ ॥

रावणः—(सरोषम्) आः प्लवङ्गमापसद ! वालिव्यापादक[1]पादजीविन् ! निसत्त्व ! मया खलु निखिलदिक्पालशिरःशूलेन शूलपाणिपूजोपहारीकृतनिजमौलिना यथा तथा वा विरचितानां कार्याणां किं ते युक्ताऽयुक्तविचारचापलेन ? ।

अङ्गदः—भो कोणपाधिप ! मा कुप्य । समाकर्णय व्याहरणकारणम्—

एषा पुरी परिजनोऽयमियं समृद्धि-
रुद्धूतधूर्जटिमहीध्रमिदं च देहम् ।
दीनां दशां दशमुख ! द्रुतमेष्यतीति,
त्वच्चिन्तयैव निवरां मुखरीकृतोऽस्मि ॥ १९ ॥

रावणः—(सरोषम्) रे दुर्मुख बलीमुख ! मयि त्रिभुवनविजयिनि प्रभवत्यपि [2]भवच्चिन्तनीया किमेता यातुधा[3]नराजधानीसमृद्धयः ? । को वा मदीयपदातेरपि पराभवाय प्रभविष्णुः ? । तथाहि—

निस्त्रिंशदण्डदलितैः स्वशिरोभिरेभि-
रभ्यर्चितस्त्रिभुवनैकविभुः स येन ।
कस्तस्य वीक्षितुमपि क्षमते प्रकोप-
वक्रभ्रु वक्त्रदशकं दशकन्धरस्य ? ॥ २० ॥

अङ्गदः—

आः पौलस्त्य ! किमेवमुत्पुलकितः स्वस्मै मुहुः श्लाघसे ?,
यत् तोषं गमितः स्वमौलिकमलैः बालेन्दुमौलिर्मया ।
प्राचीनं हि विरञ्चिपञ्चमशिरश्छेदापराधं स्मरन्,
देवोऽदत्त वरं [4]तदातिकृपया कायव्रतं कुर्वतः ॥ २१ ॥

---

1 किन्तु किं भा० । 2 'पादोपजी' भा० । 3 तव चिन्त' भा० । 4 'धानीयराज' भा० । 5 तथापि कृ' दे० ।

रावणः—(चन्द्रहासमुल्लासयन् सक्रोधम्) रे कपिपामन !

न दूत इति वध्यसे व्रज निशानमीशानऽमी
युधे भवन सायुधा यदयमेति लङ्केश्वर ।

अङ्गदः—

निशाचरपते ! शृणु त्वमसि वालिना पालित
स्तत प्रहरतां कथ त्वयि तदङ्गभूरङ्गद [१] ॥ २२ ॥

पर द्रष्टाऽसि यद् विधास्याम । (इत्यभिधाय निष्क्रान्त ।)

(नेपथ्ये कलकलादनन्तरम्)

युद्धावेशविशिष्यमाणवदनच्छायोदयस्याऽऽज्ञया,
श्रीरामस्य वदामि व कपिवरा ! सर्वान् सगर्वानहम् ।
नि सन्धानविधि समागमदसौ वाले सुतस्तद् द्रुत,
स्थूला शैलशिलास्तरूनपि गुरून् पाणौ कुरुध्व युधे ॥ २३ ॥

अपि च—

दधिमुख ! मुखे सेनायास्त्व भव प्लवगव्रजै
र्व्रज गज ! दिश वामा, नील ! त्वमाश्रय दक्षिणाम् ।
बलमखिलमप्येतच्चिन्त्य त्वयाऽऽहितेन यत्,
सुरगुरुरपि स्तोतु शक्ति गवाक्ष ! तवाऽक्षम ॥ २४ ॥

रावणः—(श्रुत्वा सावनम्) शुक ! कोऽयमेव वानरेषु व्याहरति [१] ।

शुक—(प्रत्यभिज्ञाय) देव ! कुमुदस्यैवेदमुदीरितम् ।

रावणः—कस्कोऽत्र भो ! [१] ।

(प्रविश्य)

प्रहस्तः—समादिशतु देव ।

रावण—हे महाप्रधान ! त्वमपि यातुधानसुभटानुत्साहय सन्नाहग्रहणाय । (पुन सानुशयम्) अथवा—

कुम्भकर्णोऽपि निशाचरार समरादेराग यस्य मे,
सुभटादपि महागण महित प्रेताधिपाधिष्ठित ।

---

१ °राद् पुष, गा० ।

यातो वातमृगः शृगालतुलनां श्रुत्वाऽपि सिंहध्वनिं,
सेनासंहननेन मर्त्यहतये सोऽहं वहामि त्रपाम् ॥ २५ ॥

प्रहस्तः—देव निशीथिनीचरनाथ! तथ्यमेवैतत्। कस्तेन भवता सह त्रिभुवनेऽपि वीरतुलामवलम्बते?।

छिन्नेषु मूर्द्धसु पुनश्च भवत्सु यस्य,
प्रालेयपर्वतसुतादयितप्रसादात्।
एकोदरेण शिरसा दशमेन सद्य-
स्तन्मृत्युजन्मजमशौचमवाप्यते स्म ॥ २६ ॥

तथाऽप्यनीकनीतिर्नातिक्रमणीया। (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः।)

रावणः—शुक! समुत्तिष्ठ, यथा प्रासादशिरोऽधिरुह्य[1] दुष्टमनसां वनौकसां विलसितमवलोकयाव.। (पुनः प्रतीहारीं प्रति) कादम्बरि! भवत्याऽपि देवी मन्दोदरी तत्र समानेतव्या।

कादम्बरी—[1]जं देवो आणवेदि। (त्ति निष्कान्ता।)

शुकः—(उत्थाय) इत इतो देव। (इत्युभौ प्रासादाधिरोहणं नाटयत.।)

(ततः प्रविशति मन्दोदरी प्रतीहारी च।)

मन्दोदरी—(सेर्ष्योद्वेगम्) [2]कादंबरि! किण्णाम अण्णासत्तहिययस्स अज्जउत्तस्स समीवगमणेण?, परं ण सक्कीयदि दुण्णयपयट्टस्स पइणो अच्चाहिदट्ठाणमुवक्खिदुं। दिट्ठो तए इक्कस्स हणुमंतस्स परक्कमो। तारिसाणं वाणरसुहडाणं कोडी संघडिया सुणी.ति। अपरं च—रक्खसरज्जमम्मवेइणो बिभीसणस्स वयणेसु दिण्णकण्णो राहवो [2]चिट्ठदि, ता वेवदि [3]मह हिययं। जइ कहं पि सुअ-सारणनिवेदिदसमुद्दलंघणप्पहावाभिसङ्किदो अज्जउत्तो समरादो विरमदि ता सोहणं भोदि।

---

१ यद् देव आज्ञापयति।

२ कादम्बरि! किन्नाम अन्यासक्तहृदयस्य आर्यपुत्रस्य समीपगमनेन?, परं न शक्यते दुर्नयप्रवृत्तस्य पत्युः अत्याहितस्थानमुपेक्षितुम्। दृष्टस्त्वया एकस्य हनूमत पराक्रमः। तादृशानां वानरसुभटानां कोटिः सङ्घटिता श्रूयते। अपरं, च—राक्षसराज्यमर्मवेदिनो विभीषणस्य वचनेषु दत्तकर्णः राघवः तिष्ठति, तद् वेपति मम हृदयम्। यदि कथमपि शुक-सारणनिवेदितसमुद्रलङ्घनप्रभावाभिशङ्कित आर्यपुत्र. समराद् विरमति तत् शोभनं भवति।

---

1 'ख मुप' द०। 2 वहरि मा०। 3 मे दि' मा०।

कादम्बरी—[1]देवि ! किं कइया वि स तिहुअणिक्कवीरो सत्तुसंकाए लङ्कावई समरादो उवरमदि ? । ता एस दढाहंकारो कज्जपज्जंतमपिक्खिय ण णिवत्तिस्सदि ।

मन्दोदरी—(सोद्वेगम्) [2]कादम्बरि ! कज्जपज्जंतो कीरिसो हविस्सदि ? त्ति ण जाणीयदि । भोदु । जं अम्हाणं दिव्वं करिस्सदि तं हविस्सदि त्ति ।

(उभे परिक्रामतः ।)

कादम्बरी—(पुरो विलोक्य) [3]देवि ! एस दहकंठदेवो इदो चिट्ठदि ता उवसप्पीयदु । (इति तथाकुरुतः ।)

रावणः—(मन्दोदरीमवलोक्य) प्रिये ! इदमासनमास्यताम् ।

मन्दोदरी—(तथाकृत्वा उत्तरां दिशमवलोक्य साशङ्कम्) [4]अज्जउत्त ! महंतं खु एदं वाणरसिण्णं ।

रावणः—(सावज्ञं स्मित्वा) प्रिये ! को नाम तृणसमूहदाहे दवदहनस्यायासः ? । (पुनः शुकं प्रति) भो ! चिरपरिशीलितवलीमुखमण्डलो भवान् । अवगमयतु मामेतान् यथार्थकथनेन ।

शुकः—(सविनयम्) स्वामिन् ! समीचीनमवेक्षमाणस्य ममाऽभयप्रदानमस्तु ।

रावणः—अस्त्वेवम् ।

शुकः—(अङ्गुल्या विनिर्दिशन्) अवधार्यताम्—

विश्वविश्रुतबलो नलनामा, विश्वकर्मतनय कपिरेष ।
यत्कृतस्तरणकारणमासीदश्मनामुदधिबन्धविधाने ॥ २७ ॥

रावणः—(सरोषमात्मगतम्) स एष विशेषतोऽस्माकमपकारकारणं संहरणीय एव । (प्रकाशम्) अन्यतो दर्शय ।

---

१ देवि ! किं कदाऽपि स त्रिभुवनैकवीरः शत्रुशङ्कया लङ्कापतिः समराद् उपरमति ? । तद् एष दृढाहङ्कारो कार्यपर्यन्तमप्रेक्ष्य न निवर्त्स्यते ।

२ कादम्बरि ! कार्यपर्यन्तः कीदृशो भविष्यति ? इति न ज्ञायते । भवतु । यद् अस्माकं दैवं करिष्यति तद् भविष्यतीति ।

३ देवि ! एष दशकण्ठदेवः इतः तिष्ठति, तद् उपसर्प्यताम् ।

४ आर्यपुत्र ! महत् खलु एतद् वानरसैन्यम् ।

---

1 'रादो णिवत्तेदि' भा० । 2 3 'उवरज्झ' भा० । 4 अज्झो चि' भा० । 5 उवसुप्पीयदु दे० ।

शुकः—(दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च) देव !

पाता पुलिन्दापयसां गिरेश्च, पाताऽर्बुदाम्यस्य सुतश्च बाले ।
एकोऽपि रक्षामभियोद्धुमिन्द्रत्यखण्डदोर्दण्डमदोऽङ्गदोऽयम् ॥ २८ ॥

रावणः—(सोपहासम्) मोऽय पण्डितम्मन्य, यस्मात् किं वालिवैरनिर्यातनमनिष्यति ।

मन्दोदरी—अज्जउत्त ! एस्स काउरिसाण पढमयुदाहरण ।

रावणः—(विलोक्य) शुक ! कोऽय वानरनिस्थिनीरम्थापयतितस्ततो बहुधा बभ्रमीति ? ।

शुकः—देव ! श्रूयताम् —

प्रयासीत्तति मङ्गरे प्रतिदिश कीनाशतुल्य क्रुधा,
कीशानामयमुन्नदोऽत्र युमुद सैन्यानि विन्यस्यति ।
य सह्योवनशैलमौलिविपिनक्रीडोद्धतां गोमती
सीताम्भ परिरम्भणेन शमयत्यायामतोयन्त्रटाम् ॥ २९ ॥

रावणः—कथाय वानर करकलितशैलशिखर पुरतो विस्फुरति ? ।

शुकः—स्वामिन् ! अवधार्यताम्—

बालव्यजनरीविजालकपिन सोऽयं कपिग्रामणी,
संरम्भेण विजृम्भते रणभरारम्भाय रम्भाह्वय ।
न स्थामोद्धुरकन्धरोऽपि धैर्यस्य प्रशुद्दधु य,
मद्य समसुदर्शनावलवने पाणिप्रहाराशनि ॥ ३० ॥

रावणः—कस्येद कांस्यमाडोरनिव मर्कटकटकमनुगोऽयते ? ।

शुकः—स्वामिन् !

पारियात्रगिरिनिम्नगात्रे, यत्र पवित्रितमिद भिषमोत्र ।
तस्य कोनदन्त निर्मितस्य, विद्धि योद्धृतनय पनसम्य ॥ ३१ ॥

विनतो नाम रामस्य कार्ये कल्पितजीवित ।
कपि कोपोन्नत सोऽय लङ्कामालोकते मुहु ॥ ३२ ॥

किञ्च—

जाम्बवानिति नवाम्बुदप्रभ, सोऽयमृक्षपतिरीक्ष्यतामित ।
य सुरारिसमरे पराक्रम, दर्शयन् वरमवाप वासवात् ॥ ३३ ॥

रावणः—कोऽसौ कासरपीवराकार कपि पुरतो विस्फुरति ? ।

शुकः—देव ! श्रूयताम्—

गन्धर्वकन्याजननीकृशानुरुत्पादको यस्य नमस्यशक्ते ।
द्रोणाद्रिकान्तारविहारशील, स एष नील प्रवणो रणाय ॥ ३४ ॥

(अग्रतोऽपि दर्शयन्) इतोऽपि [1]दृश निवेशयतु देव —

सुषेण सोऽय य किमपि कपिवेषेण जगति,
द्विषद्दर्पाटोपप्रसनपटुतेजा विजयते ।
पिता यस्तारायास्तरणिचरणाराधनधनो,
मनोज्ञेषु क्रीडा चरमगिरि[2]कुञ्जेषु कुरुते ॥ ३५ ॥

एते च प्रसिद्धपराक्रमा प्लवङ्गमा प्रभुणा परिभाव्यन्ताम् —

हर्म्यं यस्य हिरण्मय क्षितिधर सोऽय हरि केसरी,
धुर्योऽसौ बलशालिना शतबलिर्य कामरूपी कपि ।
सिन्दूरद्युतिरन्तिकेऽस्य गवय कृत्तारिवीरस्मय
स्तस्याग्रे बलिसूदनद्विरदनामकन्दी च सम्पादन ॥ ३६ ॥

अपरानप्येतान् शरभवृषभगन्धमादनमैन्दद्विविदप्रभृतिप्लवगयूथपतीनतीतसङ्ख्यान् सङ्ख्याय निबद्धबुद्धीनवधारयतु देव । (इति सर्वान् दर्शयति।)

रावणः—कथाय सरम्भावसरे समाश्रितमौ[3]नमुद्र क्षुद्रवानरो गभीरतागुणभाजन मिवात्मान सम्भावयति ? ।

शुकः—(हनूमन्तमुपलक्ष्य च सोद्वेग[4]मात्मगतम्) हन्त ! (हनुमन्तमुद्दिश्य) दशकन्धरस्याऽयमनुयोग, तत कथमेनमज्ञानतनुजमुद्वेजकचरित स्वामिने निवेदयामि ? । भवतु । (प्रकाशम्)

1 दृशं दिशतु मा० । 2 °कुञ्जेषु द० । 3 °मौन मुद्र° मा० । 4 °मात्मगत ग्रौ) हन्त ! मा० ।

वरानिधिं राक्षसराजधानीमक्षाभिधानं युधि य कुमारम् ।

(इत्यभिधाय तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।)

रावणः—(तादृशं शुकमवलोक्य सविमर्शम्)

अतीयिवान् ज्वालितवान् जघन्वान्,

सोऽस्य हनूमानिति वाक्यशेष ॥ ३७ ॥

मन्दोदरी—(दृष्ट्वा सखेदम्) ऐसो सो हदासो वाणरपसणो जेण लङ्का[1]पुरीए अस्सुदपुव्वो तादिसो पराहवो दसिदो ।

रावण.—(शुकं प्रति साहङ्कारम्) शुक ! किमेवमधोमुखस्तिष्ठसि ? । ननु दुरवलिप्तानामेषा नर वानराणा एककालेन प्रतिकरिष्यति रावणस्य कृपाणदण्ड । (इति च द्रहासमुल्लासयति ।)

शुकः—देव ! को नाम नैव मन्यते ? ।

प्रतीहारी—(शुकं प्रति) अज्ज सुअ ![2]—

णिप्फु[2]रउ ताव गव्वो सव्वाण वाणरप्पवीराण ।

पिक्खइ न हु दहकंठो दिट्ठीए जाव [3]रुद्दाए ॥ ३८ ॥

शुकः—(आत्मगतम्) मनागनुव्रजामि स्वामिनो मनोवृत्तिम् । (प्रकाशम्) देव[4]! निश्चित प्रथममसौ तापस सङ्गराडम्बरमुद्भाव्य पश्चा[5]दनुस्मृतभवदीयभुजप्रभावाभिशङ्कित कृपणीभूय सीता प्रार्थयिष्यते ।

रावणः—शुक !

सहैव हरिसेनया त्रिनयनप्रमालिर्मुहु

र्यदि प्रणिपतत्यसौ तदपि नास्य सीता ददे ।

यत स खर दूषण त्रिशिरसा यथादुत्थितो,

न रामशमन विना विलयमेति कोपानल ॥ ३९ ॥

---

१ एष स हताश वानरपाशन येन लङ्कापुर्या अश्रुतपूर्व तादृश पराभव दर्शित ।

२ आर्य शुक !—निस्फुरतु तावद् गर्व सर्वेषा वानरप्रवीराणाम् ।

प्रेक्षत न खलु दशकण्ठ दृष्ट्या यावद् रुद्रया ॥ ३८ ॥

---

1 लंकाणयरीए भा० । 2 °रइ ताव दे० । 3 रुद्दाए भा० । 4 देव ! न त्वसौ तापस भा० । 5 °दनुसर्पन् भव° भा० ।

(पुनश्च सावष्टम्भम्) किं बहुना ? । श्रूयतामयमस्मदीयनिश्चय —

जीवन् ददे न वैदेही सन्देहमिह मा कृथा ।
युद्धे हि विद्धि विध्वस्त रावण सह बान्धवै ॥ ४० ॥

शुकः—(ससम्भ्रमम्) शान्त पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् । किमिद "राघवम्" इति वक्तव्ये विपरीतमभिहित देवेन ? ।

रावणः— (सवैलक्ष्यम्) शुक ! क्रोधावेशोऽयमस्माने'व स्खलयति । (पुनर्वानर सेनामवलोक्य) कश्चाय कपियूथपै सङ्गरावेशविवशैरपि सविनय'मुपगम्य विज्ञप्यमान प्रभुतामिव प्रकाशयन्नास्ते ? ।

शुक' –(निपुण निरूप्य) स्वामिन् ! समाकर्ण्यताम्—

केपामेष कथयति दशग्रीव ! सुग्रीवनामा,
धामान्याजौ न भुजतरसा तिग्मभानोस्तनूज ? ।
यस्याऽऽदेश शिरसि हृदये रामकार्य च धृत्वा,
कीशा क्लेश नहि बुबुधिरे बध्यमानेऽपि वार्द्धौ ॥ ४१ ॥

तदुपान्यवर्त्ती चाय कुमारविभीषण ।

रावणः—(सक्रोधावज्ञम्) किमनेन दुरात्मना कुलाङ्गारेण ? । दर्शया'ऽन्यत ।

शुक.—(अङ्गुल्या निर्दिशन्) तावेतौ तापसनेपथ्यौ दाशरथी । तदवधारयतु देव —

एतयोर्दशरथप्रसूतयोराकृतिप्रकृतिविक्रमा समा ।
लक्ष्यते जगति लक्ष्मण पुनर्नम्रनैव लघुरेष रामत ॥ ४२ ॥

अपि च—

सङ्ग्रामाय गृहीतधन्वशरधि सोऽय सुमित्रासुत,
पात्र देव ! य एक एव भुवने शौण्डीर्यसौन्दर्ययो ।
ज्येष्ठे भ्रातरि यस्य भक्तिमतुलामालोकयन्सुमना,
सुग्रीवश्च विभीषणश्च भवति क्रीडावनप्रानन ॥ ४३ ॥

तदनन्तरश्च आर्य !

अय राम श्याम कमलदलदीर्घाक्षियुगलो,
गले गृह्णातीव महपति'मटासि स्वमहसा ।

---

1 1 'नव विस्मारयति भा० । 2 'मुपगम्य विकल्प्यमान भा० । 3 'याभि द । 4 भवतो क्रीडावनप्राननौ भा० । 5 'मह स्वन महसा भा० ।

प्रमोदे वा प्राप्ते महति गहने वा विधिवशाद्,
विकारं नाकारः प्रथयति यदीयः कथमपि ॥ ४४ ॥

अपरं च—

निर्मूलिताखिलनृपान्वयनामजाम-
दग्न्योग्रगर्वगरलग्रसनैकशर्वः ।
विश्वत्रयीविदितविक्रमशालिवालि
हृच्चक्रमङ्क्रमितसायक एष रामः ॥ ४५ ॥

रावणः—स एष मुमूर्षुस्तापसापसदः सुखशयितं मृगराजमुज्जागरयति । (इति निपुणं राममन्विष्यति ।)

शुकः—(तादृशं रावणमालोक्य सविमर्शमात्मगतम्) अयमनेकभावभावितान्तःकरणो महाराजरावणः सुचिरं राघवमालोकयन्नास्ते । तथाहि—

सीता चित्तरतेरयं विषय इत्याकुञ्चितामीर्ष्यया,
बध्नाति स्म समुद्रमद्रिभिरिति स्फारीकृता विस्मयात् ।
व्यग्रं सूर्पणखामुखं विरचयामासेति रोषारुणां,
देवो दाशरथौ निशाचरपतिर्धत्ते दृशां विंशतिम् ॥ ४६ ॥

रावणः—(सरोषं निःश्वस्य कृपाणं परामृशन् तं प्रति)

श्रुत्वाऽपि शत्रुरिति तं च निरीक्ष्य साक्षात्,
तत्रापि मानुषममुं पशुभिश्च गुप्तम् ।
हे चन्द्रहास! कलहाय विलम्बमानः,
शीलं कलङ्कयसि किं तदमर्षणीयम्[4] ॥ ४७ ॥

(पुनर्मन्दोदरीं प्रति) देवि! समुत्थीयतां यथैतान् नरवानरान् दुःशिक्षितान् निश्चयाम । शुक! भवताऽपि प्रवलिताया वानरवरूथिन्यामितः समागत्य तत्प्रवृत्तिरस्माकमावेदनीया । (इत्यभिधाय मन्दोदरीप्रतीहारीभ्यां सह निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये कलकलादनन्तरम्)

हे देवान्तक! हनुमन्तमपि त्वं हेलया क्षमः,
क्षेमार्थी समरान्नरान्तक! न कल्लम्[1]युद्धे त्वयि[2] । [3]

1 'कलमवग्' भा० । 2 'वमवचो' भा० । 3 'मुखर' भा० । 4 'मर्षणं मे दे०' ।

सन्धेहि त्वमहो ! महोदर ! शर कोदण्डदण्डेऽधुना,
सम्प्राप्त प्रधनोत्सवाय भवता दिष्टोऽयमिष्टो यत ॥ ४८ ॥

शुकः—(श्रुत्वा सवितर्कम्) कथमसौ महाराजराजणादेशेन प्रहस्त समस्तानपि यातुधानप्रधानसुभटानेवमुत्साहयति ? । (पुनरन्तरतो निरीक्ष्य) अये ! कथमितोऽपि—

बूत्कारैर्बधिरा धरा विदधत क्रोधारुणैराननै-
दिग्दाहभ्रममन्तरिक्षगतय क्षिप्र दिशन्तो द्विषाम् ।
कल्पान्तोद्धतवारिवारिधिचलत्कल्लोललीलाभृत,
सुग्रीवेण समीरिता सरभस धावन्त्यमी वानरा ॥ ४९ ॥

तदिद स्वामिने निवेदयामि । (इति प्रासादादवतरन्नग्रतो विलोक्य) कथमसौ कुमारविभीषणस्य विश्वासपात्रमस्मन्मित्र प्रच्छन्नवृत्तिर्विहङ्गवेग समागच्छति ? । तदेनमाहूय वार्त्तयामि । (इति शब्दायते)

(प्रविश्य)

विहङ्गवेगः—सोऽय शुक समाकारयति माम् । (इत्युपसर्पति ।)

शुकः—सखे ! किमेवमुत्सुकत्या वर्तसे ? ।

विहङ्गवेगः—प्रेषितोऽस्मि देव्या सरमया कुमारविभीषणसमीपम्, यथा सङ्ग्राम कामस्य महाराजरावणस्य प्रयाणकप्रवृत्तिं गत्वा विज्ञपयेति ।

शुकः—क्वेदानीं देवी सरमा ? ।

विहङ्गवेगः—अशोकवनिकाया सीतासन्निधाने ।

शुकः—सखे ! समुचितमेव रामविभीषणभार्ययोरेकत्रावस्थानम् । कथ च सा सम्प्रति वर्त्तते विदेहराजात्मजा ? ।

विहङ्गवेगः—(सकरुणम्) वयस्य ! [1]तदेतदयुत ([2]दनुक्त) मेव श्रेय । यत –

निमीलिताक्षी गलदश्रुमिश्रां, भूपृष्ठशय्यामधिशय्य सीता ।
निरन्तरं ध्यायति राममेव, तन्नामसङ्कीर्तनशुष्ककण्ठी ॥ ५० ॥

केवलं त्रिजटासरमयोराश्वासनवचनैर्जीवित धारयति । (पुन सचमत्कारम्) परम-परमप्येतदाकर्ण्यताम्—

1 'या प्रव' द० । 2 तदेतदेवास्तु । यतं भा० ।

दु स्वामिदूनाऽपि तनुर्मनोज्ञा, रम्याल्केऽप्युज्ज्वलता मुखेन्दौ ।
विधिर्विरुद्धोऽप्यपहर्तुमीशस्तस्या प्रमोद न तु सुन्दरत्वम् ॥ ५१ ॥

शुकः—वयस्य ! यद्येव न स्यात् तत् कथमसो मन्मथगुरुराया निशाचरपति निपतेत् ? । तदिद सञ्चरितवानरवाहिनीवृत्त प्रभवे निवेदयामि । (इति निष्क्रान्त ।)

विहङ्गवेगः—(परिक्रामन्नग्रतो विलोक्य) स एष कुमारविभीषणो रामभद्रेण सह सुवेलशैलशिखरावस्थितो लङ्कामवलोकयन्नास्ते । तदुपसर्पामि । (इति तथाकरोति ।)

(तत प्रविशति रामो विभीषणश्च ।)

रामः—(समन्तादवलोक्य) सखे विभीषण ! यथास्थानमवस्थापितेषु वानरयूथाधिनाथेषु सज्जीकृतैव सुग्रीवलक्ष्मणाभ्या सङ्ग्रामसामग्री । किमिद मत्यादवृन्द लङ्कापुरीगोपुरान्निर्गच्छदिव निरीक्ष्यते ? ।

विभीषणः—देव ! सम्यगवगम्य विज्ञपयामि । (इति अवलोकयति ।)

विहङ्गवेगः—(उभौ प्रणम्य विभीषण प्रति) कुमार ! सोऽय महाराजरावण प्रगुणितसमग्रसैनिकनिकाय समीकाय समभ्येति । (इति दर्शयति ।)

रामः—(सोत्साहम्) कथ लङ्केश्वर स्वयमेव समागच्छति ? ।

विहङ्गवेगः—अथ किम् ? ।

(नेपथ्ये कलकल)

विभीषणः—(श्रुत्वा साश्चर्यम्) विहङ्गवेग ! कोऽयमायोधनभूमिकायामिहायाते सपरिवारेऽपि दशकन्धरे लङ्कायां कल्पान्तपर्जन्यगर्जितानुकारी कोलाहल श्रूयते ? । तदिद विदित्वा सत्वरमिहागच्छ ।

विहङ्गवेगः—आदेश प्रमाणम् । (इति निष्क्रान्त ।)

रामः—(पुरो विलोक्य) अहो ! विपुलता पौलस्त्यसैन्यस्य ।

विभीषणः—देव ! न केवल विपुलतैव, सङ्ग्रामैकामताऽप्यस्य परिभाव्यताम् । तथा च—केऽपि कौन्तिका, केऽपि पारश्वधिका, केऽपि नैस्त्रिंशिका, केऽपि शाक्तीका, केऽपि धानुष्का, केऽपि हस्त्यश्वरथारूढा, केऽपि पदयो यातुधाना पुरत समुन्नहन्ते ।

---

१ 'वृत्त प्रभवे' इ' भा० ।

(प्रविश्य)

विद्द्वेगः—(विभीषण प्रति) कुमार ! प्रथम तावद् दशकन्धरदुरवलेपदलनार्थं तदसिद्धो च विरोधिनिधनार्थं देव्या मन्दोदर्या प्रबोध्यमाने कुम्भकर्णे कर्णावस्कन्दी स एष कोलाहल ।

विभीषणः—अथ प्रबुद्ध कुम्भकर्ण ? । किमभिहित च तेन निरस्तनिद्रेण ? ।

विद्द्वेगः—कुमार ! प्रबुद्धवता कुम्भकर्णेन प्रबोधकेभ्य सीतापहारप्रभृति सैन्यसमागमनपर्यन्त रामरावणयोर्वृत्तान्तमवगम्य सविमर्शमित्यभिदधे राक्षसराज —

धर्मोऽसौ रक्षसा यत् परधरणिधनाऽगारदाराऽपहार ,
कार्योऽय शौर्यवृत्त्या, न पुनरुपधिना, सोऽथ चक्रे तथैव ? ।
चिन्त्य कालानुकूल्य तदपि न विदधे,

इत्यभिधाय पुन सानुशयारम्भमात्मान प्रत्येवमूचे—

को व्यतीते वितर्क-

स्तत् तूर्णं कुम्भकर्ण ! व्रज समरधरामुद्धर भ्रातृशल्यम् ॥५२॥

इत्युक्त्वा पराक्रमितुमुपक्रान्तवान् ।

रामः—(सविमर्शम्) अहो ! नीतिशक्तिसम्पृक्ता कुम्भकर्णस्य भणिति ।

विभीषणः—देव ! भणितेरनुरूप सम्प्रहारस्यप्रकारोऽप्यस्य चिन्तनीय ।

रामः—किमुच्यते दशकन्धरानुजस्य कुम्भकर्णस्य ? । (पुरतोऽवलोक्य पश्यन्) सखे विभीषण ! द्वन्द्वयुद्धविधानेनिबद्धबुद्धय इमेते यातुधानसैनिका सलक्ष्यन्ते तदवरोधयतु मामेतान् ।

विभीषणः—(विलोक्य सप्रत्यभिज्ञम्) देव !

प्रेतराजस्य सहाय्यापारप्रतिहस्तक ।
प्रहस्तोऽयमुदस्तोच्चैर्दण्डहस्तो विजृम्भते ॥ ५३ ॥

इतोऽपि—

महोदर पुर पश्य दशग्रीवमहोदरम् ।
गिरितुल्यगदादण्डमुद्दण्डकार्मुकम् ॥ ५४ ॥

रामः—याविमौ नीलेन सह कलहकेलिमनुभवितुमिच्छत ? ।

---

1 °मारचनपर्यन्त रामरावणयो भा० । 2 सविमर्शम्य भा० ।

विभीषणः—एवम् । तदनन्तरश्चायम्—

जगराजिनि वाजिनि स्थितस्तरुणाऽहस्करका[1]न्तिमिश्रित ।
दिशते द्दशमङ्गदे मुहुर्विहितातङ्कभरा नरान्तक ॥ ५५ ॥

रामः—सखे ! कोऽसौ नैकसैयसेनायामनायासविनिर्जितत्रिभुवनवीराहङ्कार इव पुरतं परिभाव्यते ? ।

विभीषणः—देव !

रथे स्थितोऽय मृगराजकेतने, निकेतन दु प्रसहस्य तेजस ।
सम सुमित्रातनयेन सङ्गर, समीहते रावणसूनुरिन्द्रजित् ॥ ५६ ॥

रामः –य किल मेघनादापरनामा मन्दोदरीनन्दन श्रूयते ? ।

विभीषणः—अथ किम् ? ।

रामः—कतर पुनरय सुरचक्रवर्तिजित समीपवर्ती विलोक्यते ? ।

विभीषणः—

लङ्केश्वरादजनि य, स्थितवन्ति यत्र
दिव्यायुधानि च विरञ्चि[2]परेण वीरे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितकायतयाऽतिकाय,
सोऽय समित्यनुकरोति कदम्बपुष्पम् ॥ ५७ ॥

रामः—नन्वस्यापि वत्सलक्ष्मणाभिमुख एव कटाक्षनिक्षेप ।

विहङ्गवेगः—देव ! समुत्कृष्टतेजसेऽभ्यसूयन्ति खलु मनस्विना मानसानि ।

विभीषणः—साधूक्त विहङ्गवेगेन । यदेतेऽपि समकालमहम्प्रथमिकया हनूमन्तमेव हन्तुकामा पुरतोऽवतिष्ठन्ते । (इति दर्शयति ।)

रामः—किमभिधाना पुनरमी यातुधाना ? ।

विभीषणः—देव ! प्रथमन्तावत्—

बालार्कबिम्बारुणचक्रकान्तिर्दन्तावलस्कन्धमधिष्ठितोऽयम् ।
उदायुध कस्य मन सकम्प, प्रकम्पन सयति नाऽऽतनोति ? ॥ ५८ ॥

अपरश्च—

---

1 °वान्ततस्कर भा० । 2 °विनरेण भा० ।

घोर दधान परिघाभिधानमस्त्रं महाशस्त्रभृता कृतान्तः ।
देवान्तकः सैष नरान्तकस्य, भ्राता प्रघातार्थमिहोज्जिहीते ॥ ५९ ॥

तदन्तिके च —

दशशिरस्तनयस्त्रिशिरा शरासनमयं नमयन्नवधार्यताम् ।
प्रधनमूर्द्धनि यः प्रदरान् किरन्, गजगतो जगतोऽपि भयङ्करः ॥ ६० ॥

रामः—(साक्षम्) किमेभिः प्रभूतैरप्यञ्जना[1]तनूजस्य ?।

विभीषणः—देव !

खरात्मजोऽयं मकराक्षनामा, दिव्यास्त्रयोधी वरसिन्धुरस्थः ।
तत्पैतृकं वैरमनुस्मरन् यस्त्वय्येव दुष्टां निदधाति दृष्टिम् ॥ ६१ ॥

रामः—(स्मित्वा) भवतु । बहवः खल्वमी तमीचराः । तत्सङ्क्षेपतः समाचक्ष्व ।

विभीषणः—(सर्वानङ्गुल्या [2]निर्दिशन्) देव ! सोऽयमृषभेण महापार्श्वः, गजेन प्रतपनः, जाम्बुवता विरूपाक्षः, शतबलिना विद्युज्जिह्वः, [3]बलेन तपनः, गन्धमादनेन विद्युन्माली, गवाक्षेण घोराक्षः, गवयेन मायामयः, केसरिणा कील्कर्णः, द्विविदेन दीर्घदंष्ट्रः, मैन्देन [4]वज्रमुष्टिरिति परस्परमपरैरपरैऽप्यायोधनविधित्सया पुरतः सरभन्ते ।

रामः—(पुनरवलोक्य) कश्चासौ गगनमण्डलमण्डपावष्टम्भस्तम्भानुकारी महाराक्षसो दृश्यते ? ।

विभीषणः—देव !

लङ्कापुरीपरिभवे सति मय्यपीति,
व्रीडाविवर्णमवलोक्य कुम्भकर्णम् ।
देयं यदिष्टमिति वासनया परेषा,
निद्रारतिर्दिशति यः किल दीर्घनिद्राम् ॥ ६२ ॥

रामः—(कुम्भकर्णं निर्णीय साश्चर्यम्)

आरोप्यते गिरिशिरस्यपरो गिरिश्चेत्,
तद्वद्वन्द्वमञ्जनजलेन विलिप्यते च ।
अत्युच्चमेचकमनुस्तनुते तदैव,
तत्तुल्यतामवरजो दशकन्धरस्य ॥ ६३ ॥

---

1 [1]तनयस्य भा० । 2 निदशयन् भा० । 3 नलेन भा० । 4 वक्रमु° भा० ।

विभीषणः—देव ! विलोक्यताम् । स एष त्रिभुवनविजयी लङ्केश्वरः ।

स्मृत्वाऽद्यापि यदीयबाहुपरिघप्रेङ्खोल्लनानामसौ,
कैलाशः पवनावधूतविटपि[1]व्रातच्छलाद् वेपते ।
शक्रातिक्रमकृच्च यस्य चरितं गायन्ति नाकाङ्गना,
साकाङ्क्षं समराय राक्षसपतिः सोऽयं पुरः प्रेक्ष्यताम् ॥ ६४ ॥

रामः—सखे ! त्रिभुवनाभिभावुकेन तेजसा दशभिः शिरोभिर्विंशत्या भुजैरज्ञापितोऽपि विज्ञायत एवायं निशाचरचक्रवर्त्ती । (इति रावणं निपुणमन्विष्य पुनः सश्लाघम्) सखे विभीषण ! शृणु समीचीनमस्मदीयं वचः—

उत्पत्तिर्विमले विरिञ्चिनि कुले दुर्वारवीररसमया-
ऽपस्मारप्रतिकारभेषजभुजोद्भूतप्रतापं वपुः ।
वक्तुं यस्य च साहसं यदि स दिग्वासाः शिरःपूजितो,
जानीते तदयं स्वयं समजनि स्तुत्यः पुलस्त्योद्भवः ॥ ६५ ॥

अपरं च—

देशे देशे ककुभि ककुभि क्ष्माधरे क्ष्माधरे च,
ग्रामे ग्रामे पुरि पुरि चिरं यस्य जागर्त्ति कीर्त्तिः ।
दृष्टः स्वामी स पिशितभुजां यद्यसौ हन्त ! मह्यं,
दृष्टेनैव तदिदं विहरेचक्षुरक्षुद्रमेव ॥ ६६ ॥

विभीषणः—देव ! न सर्वकालं सदृशान्येव शरीरभाजां भागधेयानि भवन्ति ।

रामः—(तुमुलमाकर्ण्यावलोक्य च) कथमेभिर्वानरनक्तञ्चरैरन्योन्यमुपक्रान्तेव रणप्रकरणप्रस्तावना । तथाहि—

उद्गर्जन्तूर्ध्व[2]वरोपितरोमराजयः,
शस्त्रोद्यमानि त इमे समराय राक्षसाः ।
लङ्कापुरीपरिसरे प्रसरन्ति सत्वरं,
शाखामृगाश्च मृगराजसमानविक्रमाः ॥ ६७ ॥

---

1 विपिनव्रातच्छ° भा० । 2 °वरोपित° भा० ।

सखे निभीषण ! तदिदानीं प्रत्युत्थानीय एवायं समरातिथिर्निशीथिनीचरनाथ । (¹इत्यभिधाय सर्वे निष्क्रान्ता ।)

॥ इति षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥

जीमूतवाहनेन च² शैलेनेर च समुन्नतिं दधत ।
स्यादश्वराजसूनोरहिमवता हिमवता समता ॥ ६८ ॥

---

1 इत्युपाय सर्वे भा० । 2 च शैलेन समं समु' भा० ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति [1]चारपुरुषः ।)

[1]**चारपुरुषः**—समादिष्टोऽस्मि मथुराधिनाथेन महाराजलवणेन रामरावणयो रणवृत्तान्तपरिज्ञानार्थं लङ्कागमनाय । यदसौ प्रियसुहृद् दशकन्धरमनुरुध्यमानो मान्धातृ वधविरोधितेषु रघुवंशसम्भवभूपालेषु विशेषतो वैरायते । तदिदानीमस्मत्प्रभु प्रहस्तधूम्राक्ष महोदरप्रभृतिप्रधानयातुधानवधादुत्कर्षेण रामपक्षमाकर्ण्य विवर्णवदन किञ्चित् कुम्भकर्ण पराक्रमश्रवणेन समाश्वास्यमानमानसो म्रियते ।

क्षिप्त्वा कक्षाभ्यन्तरे वानरेन्द्रं, लङ्कामध्ये कुम्भकर्णे प्रविष्टे ।
तेनोदन्तेनामृतेनेव सिक्तः, स्वामिस्वान्तं शान्तसन्तापमास्ते ॥ १ ॥

(इति परिक्रामन् पुनः सविमर्शम्) सुष्ठुतरं च तेनैतदनुष्ठितं वीरवरिष्ठेन वज्र ज्वालावल्लभेन । यतः—

वालिविरचितं कक्षानिक्षेपं रावणस्य सम्स्मृत्य ।
तदवरजं तदवरजः क्रुधा न्यधत्त स ति ॥ २ ॥

(पुरो विलोक्य च) सोऽयं लङ्कापुरीपरिसरः । तदिह वृद्धतरविक्रमनिधानवानरयातु धानप्रधानसमाकुलितसकललोके स्वामिना रावणेन कुम्भकर्णस्य प्रवृत्तिपरिज्ञानार्थं प्रथमप्रहितं गृध्रमुखं क्वाऽपि शब्दयामि । (इति तथा करोति ।)

(प्रविश्य)

गृध्रमुखः—(पुरः पश्यन्) अये ! स एष प्रियसखः कार्पटिकः । वयस्य ! किमिति मामुद्दिश्य शब्दायसे ?

कार्पटिकः—कथं विस्मरसि ? इति ।

गृध्रमुखः—क्रमपरिज्ञातकार्यप्रयोजनार्थं स्वामिनमुपतिष्ठामि ? ।

कार्पटिकः—तदावेदय मुद्गरप्रहारमूर्च्छितं सुग्रीवमादाय लङ्कान्तः प्रविष्टस्य कुम्भकर्णस्य वृत्तान्तम् ।

---

[1] 2 चर' मा० ।

वृकमुखः—(सोद्वेगम्) सखे ! किं पृष्टेन कथितेन वा दुर्दैवविफलीकृतपराक्रमोपक्रमाणामुदन्तेन ? । तथापि यथावृत्तान्तं कथयामि—ततः सङ्घटितचेतन्यः स प्लवङ्गमपुङ्गवः सकलपौरजनस्तवनामृतसपूर्यमाणकर्णस्य कुम्भकर्णस्य कर्णनाशिकाविनाशं विधाय सत्वरमुत्प्लवमानः पुनरेव रामनिकटं जगाम ।

कार्पटिकः—ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—अथासावपि तथैव व्यावृत्य

व्यङ्गत्वं गमितः प्लवङ्गपतिना लङ्काधिराजानुजः,
क्षीनो राघवमार्गणव्रणगलद्रक्तासवेनाश्मनः ।
कीशांश्च क्षणदाचरांश्च गणशः कुर्वन्नुपान्तस्थितान्,
काकुत्स्थं प्रसितुं प्रसारितमुखः सख्ये सरोपोऽभ्यगात् ॥ ३ ॥

कार्पटिकः—(सश्लाघम्) अहो ! दर्पकोपातिशयः कोऽपि कुम्भकर्णस्य । ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च ।

यावन्न राघवमसौ ग्रसते सशङ्कै-
स्तन्मूर्ध्नि मोक्तुममरैः प्रगुणीकृतो यः ।
पुष्पाञ्जलिस्तदनु सद्रतकुम्भकर्णे,
काकुत्स्थं एव मुदितैर्मुमुचे स तावत् ॥ ४ ॥

कार्पटिकः—(सखेदम्) हा त्रिभुवनैकसुभट कुम्भकर्ण ! भवदवसानमाकर्ण्य सोऽस्मत्स्वामी महाराजरावणो रावणाभ्युदयविषये निराशीभविष्यति । निश्चितं महाराजरावणोऽधुना—

सीतां रामं कुम्भकर्णं च शङ्के,
लङ्केशानः संस्मरन्नेककालम् ।
चित्ते कामक्रोधशोकानलाना-
मन्यां त्रेतामादधे स्वात्महव्यम् ॥ ५ ॥

ततस्ततः ? ।

---

1 'स्थितान्। कीशेशान् क्षण' मा० । 2 एव मुमुचे मुदितैः स मा० । 3 'मी लवणमहाराजो राव' मा० । 4 'वणोऽपि सम्प्रति—सीतां मा० ।

वृकमुखः—ततश्च कुम्भकर्णवधामर्षित शक्रजिदभिचारहोमेन दिव्यमजेयं रथमुत्पादयितुकामो निकुम्भि'रां प्रति प्रतिष्ठमानोऽर्द्धपथ एव लक्ष्मणेन धनुर्ज्यारावराजाज्ञया प्रतिषिद्ध ।

कार्पटिकः—ततस्तत [1]।

वृकमुखः—ततश्च स मन्दोदरीनन्दन कोपकम्पिताधरोष्ठपल्लवो लक्ष्मणसमीपे विभीष'णमवलोक्य नियतमेवास्मदीय रहस्यमिदमावेदितमनेनेति तावुभावपि प्रति अभियोद्धुमारेभे—

त्व मे तात इवासि तत् कथमिदं शत्रो पुर प्रोक्तवा
नस्मन्मर्म [2] न धर्म एष महता किं प्रश्रयेणाथवा [3]।
आ ! तिष्ठेति विभीषणे च परुषा वाच विमुञ्चन्नसौ,
बाणालीमितरत्र च प्रणिहित सौमित्रिणा रावणि ॥ ६ ॥

कार्पटिकः—(सखेदम्) सखे ! तदेतदपि प्रत्यर्थिमथनैकमनोरथस्थानमात्मनो दुर्दैवेन भग्नमवगम्य किमनुष्ठितं दशकन्धरेण [2]।

वृकमुखः—तेन च प्रियपुत्रविपत्तिवार्तानिर्वर्तितमूर्च्छावसाने भूयस्तरामिति निवेदितम्—

वत्स ! त्वयाऽस्मि विजयी द्विभुजैकमूर्ध्ना,
मौलीन् वहन्नपि दश द्विगुणाश्च बाहून् ।
तत् किं प्रयातकुतुकावसर विहाय,
निद्रा भजाननुभवत्यपुन प्रबोधाम् [?] ॥ ७ ॥

कार्पटिकः—ततस्तत [?]।

वृकमुखः—तदनन्तरमुद्वेलशौर्यसागरात्ययावाहितशैवलिनीप्रवाहो बहुतराणि वानरनिकुरम्बकाणि सहरन्नुत्त्रासयन्नगणयश्च रणाङ्गणप्रणयिनं लक्ष्मणं शक्तिप्रहारविदारितवक्षःस्थलं क्षितिमण्डले निक्षिप्य राक्षसाधिपतिर्जितकाशी पुनरेव निजनगरीं प्राविक्षत् ।

कार्पटिकः—ततस्तत [1]।

वृकमुखः—ततश्च 'जितं जितम्' इति सानन्देषु क्रव्यादवृन्देषु 'हा ! धिक् कष्टम्' इति सशोकेषु वैमानिकलोकेषु 'भग्नं भग्नम्' इति सञ्जातदरेषु वानरनिकरेषु व्याहरत्सु—

---

1 °रां प्रविशमानोऽर्धमे मृत एव दे० । 2 °णमालो° भा० ।

तदेतदीयमार्गमवलोकयामि। (इति निष्क्रान्तः।)

रामः—(लक्ष्मणं निरीक्ष्य सनिःश्वासं सुग्रीवं प्रति) वयस्य किष्किन्धाधिपते!

अमुना सह बन्धुनाऽधुना, विरतोऽस्मि न हि सर्वथा व्यथा।
न मया नृपतिर्विभीषणः, कृत इत्येतदरुन्तुदं तु मे॥ १५॥

विभीषणः—(रामं प्रति)

विश्वालङ्कार! किं लङ्काराज्यसिंहासनेन मे?।
यदुन्नततरे प्राप्ता तव चित्तासने स्थितिः॥ १६॥

सुग्रीवः—(रामं प्रति)

हे प्रतीक्ष! प्रतीक्षस्व मारुतेरागतिं ततः।
जीवितं लक्ष्मणे सीता त्वयि लङ्का विभीषणे॥ १७॥

रामः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) सखे शाखामृगेश्वर! दुर्लभा सम्प्रति विदेहराजात्मजा। (इत्यधोमुखस्तिष्ठति।)

सुग्रीवः—(सावष्टम्भम्) पृथग्जन इव धीरतामपाकरोषि—

किष्किन्धां व्रज निजबान्धवेन सार्द्धं,
चिन्तावान् किमसि? पुरं हि तत् तवैव।
हत्वाऽरिं यदि न ददामि देव! तुभ्यं,
वैदेहीं तदहमहर्पतेर्न पुत्रः॥ १८॥

(नेपथ्ये)

भो भोः प्लवङ्गमवराः! प्रमोदध्वं प्रमोदध्वम्, यदायातः कृतकार्योऽयमञ्जनाशुक्तिमौक्तिकं संसारसागरोत्तरणमहायोगी लङ्काकुलक्लेशप्रवेशद्वारं मारुतिः। तदिदानीम्—

सीतापतिर्विजयतां मर्कटभूमिपतिर्नन्दयतु।
सरमापतिश्च नन्दतु रमापतिर्जयतामनृणः॥ १९॥

(इति श्रुत्वा सर्वेऽपि हर्षं नाटयन्ति।)

रामः—(सानन्दम्) कथमयमनार्यजाम्बवानाञ्जनेयागमननिवेदनामृतेन पुनरस्मानुज्जीवयति!। (इति वाचयित्वा) सखे! किमेतावदेवात्र निमित्तम्? (इति पटमर्पयति।)

वृकमुखः—(पट्टं गृहीत्वा) वयस्य ! अतः परमतिहृदयोद्वेगजनकमिति न लिखितम् ।

कार्पटिकः—(सविमर्शम्) नूनमञ्जनातनयेनोज्जीवितः सुमित्रासुतः । तदनन्तरं च किमभूत् ? ।

वृकमुखः—

[,

] तत्पौरुषं व्याहरन् ।

यत् तस्याप्यरतिप्रदं न च मदस्पर्शेन यद् दूष्यते,
तेजस्तद् दधदिङ्गितैरनुमितं रामस्य रङ्गे स्थितम् ॥ २० ॥

कार्पटिकः—ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च कृतपर्यङ्कबन्धं पक्षद्वयोपविष्टेषु वानरराक्षससुभटेषु, समराव लोकनकुतूहलोत्तानितलोचनेषु वैमानिकजनेषु, 'किं भविष्यति ?' इत्याकुलस्विन्नभालेषु दिक्पालेषु, स्वस्त्ययनसूक्तजपनिपुणे देवमुनिगणे, मन्दीकृतस्पन्दनप्रसरे भगवति भास्करे, दुर्विनीतनिजप्रपौत्रवधप्रतिविधातरि देवे विधातरि, शिथिलितसमाधिमुद्रे स्वामिनि रुद्रे च, परस्परमेकसुरभिसम्भोगाभिलाषयोरिव वृषभयोरिव, एकानोकहच्छायाश्रयणगजयोर्मत्तमतङ्गजयोरिव, एकगुहासङ्ग्रहणबद्धाग्रहयोर्दृप्तसिंहयोरिव रामरावणयोरेकस्त्रीकारणा रणप्रवृत्तिरासीत् ।

कार्पटिकः—सखे ! धन्योऽसि येन तव तादृशं समरकौतूहलमवलोकितम् । ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च

हुङ्कारैः प्रतिपर्वतप्रतिरवस्फारैर्दशानां दिशां
माशङ्कातिशयं दिशन् दशमुखः कोपेन रज्यन्मुखः ।
रामं वामकरावलम्बितधनुर्मौर्वीगुणास्फालन
क्रीडद्दक्षिणपाणिपद्ममभिनन्निश्छद्मशूरः शरैः ॥ २१ ॥

कार्पटिकः—ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च—

पश्चात्पतत्सु निशिखाहतिभिः शिरस्सु,
दर्पोदयेन तु पदेषु पुरःसरत्सु ।

---

१ 'मुर्दण्डद्रुणाक' द० ।

निर्व्याजविक्रमनमस्यनमस्य तस्य,

रामश्चकार निधनं प्रधनाभिगमे ॥ २२ ॥

कार्पटिकः—(श्रुत्वा सखेदम्) हा लोकत्रयैकवीर ! हा रणाङ्गणाभगणितसुनासीर ! हा विजयलक्ष्मीविलासावास ! हा दिग्दन्तिदन्तदलनोज्ज्वलीकृतचन्द्रहास ! हा निरहङ्कारीकृतसकलनिर्जरसमाज ! हा लङ्काधिराज ! तथापि मनुष्यकृतमवसानं श्रूयते ? । (इति शोचति ।)

वृकमुखः—सखे ! यथार्थमपि मरणधर्मिणि मर्त्यलोके किमयमेवमनवद्यविक्रमः शोच्यते ? यस्य तदानीमपि—

तद् दूरेऽस्तु यदस्य राक्षसपतेर्वीर्येदमत्यद्भुतं,

युद्धं वज्रधरः परजयमथो तत्याज लज्जां निजाम् ।

दृष्ट्वा यस्य च दुर्दमस्य दलनं सोऽपि त्रिलोकीभट-

श्रेणीमौलिमणिर्घुणाक्षरसमं मेने रघूणां पतिः ॥ २३ ॥

कार्पटिकः—भवतु । ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च तथाविपन्नस्य राक्षसपतेरग्निसंस्कारं प्रति मन्दायमानं विभीषणं दाशरथिरित्यवादीत्—सखे ! न खलु कुलाचारः परिहर्त्तव्यः । तदस्य ज्येष्ठभ्रातुर्दशकण्ठस्य समयसदृशमनुष्ठीयताम् । यतः—

प्राणापहारान्तमुशन्ति वैरं, नियातितं तत्सुहृदा त्वयेव ।

तत्साम्प्रतं ते स यथा तथा मे, कालोचितं तत् क्रियतां तदस्य ॥ २४ ॥

(अथ विहितराजर्णाद् वैदेहिकेन विभीषणेन हनूमता च रामाज्ञया प्रसाधितशरीरा सीता तत्समीपमानीता ।)

कार्पटिकः—ततस्ततः ? ।

वृकमुखः—ततश्च—

दृष्ट्वा चिराद् उचितमस्तसमस्तखेदा,

मत्वाऽन्यथा तमथ भीतिमती च सीता ।

स्वेनैव राक्षसगृहस्थितिदोषशङ्का

शान्त्यर्थमर्थयति वह्निनिवेशदिव्यम् ॥ २५ ॥

---

1 °र ! हा रावण त° दे० । 2 °था वा म° भा० । 3° स्य दृष्ट्वा° द० । 4 दुमदस्य भा० । 5 °स्य यातुधानाधिप° भा० । 6 °ष्ठस्य भ्रा भा० । 7 °णस्याध्व° भा० ।

तदनन्तर रामभ्रूसंज्ञाप्रेरिते प्लवगवृन्देरानीयमानेषु दारुनिकरेषु भवदाह्वानमाकर्ण्य सोऽग्निमिहाऽऽयातवान् ।

(नेपथ्ये)

भो भोस्त्रिभुवननिवासिन पुरुषा ! सेयं लज्जावती जनकराजात्मजा लक्ष्मणमुखेने दमभिधत्ते--

मातर्मेदिनि ! देव दीधितिपते ! सर्वेऽप्यधीशा ! दिशाम्,
एषा विज्ञपयामि च शृणुत हे विज्ञा ! प्रतिज्ञामिमाम् ।
कौशल्यासुतमन्तरेण मम यद्यन्योऽपि कश्चित् पुमा
श्चित्ते कर्मणि वाचि नाऽस्ति तदयं वह्निर्दहत्वाशु माम् ॥ २६ ॥

वृकमुखः—(श्रुत्वा) कदाचिदिय प्रविशति हुताशने सीता ।

कार्पटिकः—(नेपथ्याभिमुख दर्शयन्) ननु प्रविष्टैव । तथाहि—

हाहाकारगर्भितमुखेषु वलीमुखेषु
वैमानिकेषु नयनोदकमुत्सृजत्सु ।
व्योमाङ्गणाक्रमणकातुरदत्तफाल,
ज्वालाकलापमवलोक्य पावकस्य ॥ २७ ॥

वृकमुखः—अतिहिंसारणमिदमाचरित रामभद्रेण । (पुनराकाशे)

दिष्ट्या मुञ्चत पुष्पवृष्टिममराम्भोधरपथेऽमार्यिन ,
प्रीतिं पुष्यतु दिव्यदुन्दुभिरवस्तूर्णं च कर्णद्वये ।
पुष्पाणामपि ताडन न सहते मृद्वी यदीया तनु
र्वैदेही दहनेऽपि साऽद्य निहिता शुद्धा न दग्धा यत ॥ २८ ॥

अपर च—

श्लाघ्य स राघवयुवा प्रतभूव यस्य,
न न्यायनिष्ठुरतरे हृदि पुष्पचाप ।
धन्या च सा जनकभूजलजप्रवेश-
भीतिं निगाय निजशीलबलेन याऽस्मौ ॥ २९ ॥

---

1 'सहसा प्रे' भा० । 2 'नकमता ल' भा० । 3 भिन्धे मात' भा० । 4 दहन प्रावक निरगाच्छुद्धा भा० ।

कार्पटिकः—(श्रुत्वा) सखे ! [1]शुद्धेव तावदवनिसुतेयम् । तदिदानीं किमपरेण [2] ।
गच्छतु भवान् मथुरायाम् । अह पुनरग्निविशुद्धा वैदेहीमवलोकयामि । (इति परिक्रामति ।)

(वृन्मुखो निष्क्रान्त ।)

(तत प्रविशति कृतनीराजिका चरणाङ्गुष्ठनिविष्टदृष्टिं सीतामुत्सङ्गे वहन् वैश्वानरो विभीषणसुग्रीवसहितौ रामलक्ष्मणौ हनुमांश्च ।)

वैश्वानरः—(राम प्रति)

इयं मूर्त्यन्तरेण श्रीरिय तीर्थं हि [3]जङ्गमम् ।
भूयोऽपि वत्स ! वैदेही देहार्द्धे तदिमा कुरु ॥ ३० ॥

(इति सीतामर्पयति ।)

रामः—(सप्रमोदप्रश्रयमञ्जलिं बद्ध्वा मौलिकमले विनिवेशयन्) यदादिष्ट निष्टपैक गुरुणा तत् तथा समर्थितमेव ।

(सर्वेऽपि रामसमीपस्थिता सीतामवलोक्य हर्षं नाटयन्ति ।)

कार्पटिकः—(सीता निर्वर्ण्य) अहो ! काऽपि कमनीयता विदेहदुहितु । तथाहि—

मन्ये महानन्दपद तदेतद्वितन्वतिन्व शशिनिभमुख्या ।
यस्मिन्नवस्थाय तथाहि सुस्थैर्नेत्रे पुनर्नाऽऽवृते नराणाम् ॥ ३१ ॥

(पुन सेर्ष्यम्) तदहमयोध्यामपि गत्वा निजनायकाभिप्रायवेदी यथा तथा वा दाशरथीनामपकर्तुं प्रयतिष्ये । (इति निष्क्रान्त ।)

हनूमान्—(सीतामुद्दिश्य दैव प्रति सोपालम्भम्)

यस्या सच्चरित त्रयेऽपि जगता जागर्त्ति भव्याऽयम
प्यस्थानस्खलिताभिशङ्कितहृदय प्रत्येति [4]या सर्वदा ।
साक्षात् साक्षिणि सव्यसोरपनिशावृत्तान्तविज्ञे स्थिते,
साऽप्यस्मावितराङ्गनेव निदधे दुर्वेधसा शुद्धये ॥ ३२ ॥

सुग्रीवः—अयि पवननन्दन ! स्थाने भवान् दैवमुपालब्धवानसि ।

(आकाशे)

---

1 शुद्धा तावदवनिसुता । स' मा० । 2 'नरपि विशु' मा० । 3 'करिष्यामि मा० ।
4 जीवनपद् मा० । 5 यस्या सत्य द ।

वत्स दशकन्धरवधोन्मूलितत्रिलोकीहृदयशल्य ! कौशल्यासरसीसरोरुह ! यदिदं वत्सायाः विदेहदुहितुः सच्चरितं त्रिभुवनाभ्यन्तरवर्त्तिना धूमध्वजेनाभिहितं तत्[1] तथैव मन्यताम् ।

(सर्वे श्रुत्वा सविस्म[2]यमालोकयन्ति ।)

रामः—कथमयं भगवान्[3] त्रिभुवनचक्रवर्ती सङ्क्रन्दनो मदनुग्रहाय तातदशरथेन सम द्वित्राभिश्चामरहस्ताभिरप्सरोभिर्वीज्यमानो विमानस्थित इत एवाभिवर्त्तते[4] ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो वासवो राजा दशरथश्च ।)

रामः—(वासवं प्रति सप्रश्रयम्) देवदेवाधिदेव[4] ! पौलोमीपते ! दशरथसूनुरयं रामभद्रोऽभिवादयति । (इति वासवं प्रणम्य दशरथं प्रणमति ।)

☞ [5](सर्वे वासवं प्रणमन्ति ।)

(सीता उभौ प्रणम्य लज्जावती रामान्तरिता तिष्ठति ।)

दशरथः—(रामं प्रति) ←

एषा वधूर्वत्स ! कलङ्कपङ्कं नवेन्दुलेखेव न जातु धत्ते ।
शक्रप्रसादाच्च भविष्यतीयमपत्यमुक्ताफलताम्रपर्णी ॥ ३३ ॥

रामः—(सहर्षम्) महान् प्रसादः । (इति शिरस्य[6]ञ्जलिमारोपयति ।)

वासवः—(रामं प्रति) वत्स दाशरथे ! श्रूयतामपरमपि एतस्याः क्षितिदुहितुर्विषमतरमवस्थान्तरम्—

भवद्भीता सीता[7] हुतभविशदग्नावथ परं,
पुमान् सम्पृष्टोऽसाविति चकितचित्ता भृशमभूत् ।
त्यज त्रासं वत्से ! गुरुरिव त[8]वायं च भगवा-
निति व्याहारात्[8] पुनरभव[9]दाश्वस्तहृदया ॥ ३४ ॥

अपरमप्याकर्णय व्याहरणकारणम् ।

रामः—(सप्रश्रयम्) समादिशतु देवः ।

वासवः—ककुत्स्थकुलतिलक !

---

1 तथेति म° भा० । 2 °यमवलो° भा० । 3 °न् त्रिभुवनचक्र° भा० । 4 देवाधिदेव ! दे० । 5 हस्तचिह्नान्तर्गतोऽयं पाठः दे० नास्ति । 6 °धात्मर्पयति भा० । 7 °ता हुत° दे० । 8 °वाऽऽयाहि भ° भा० । 9 °दाश्वस्तहृद° दे० ।

वैदेहेन ममाधिराधिनपुनर्दर्हग्रहेणाऽऽग्रह ,
सरम्भेन निरस्त आत्मदुहितु स्नेहानुबन्ध विना ।
तामात्मीयकृना पिशाचपतिना जातोऽस्मि जीवन्मृत ,
श्रुत्वाऽग्नौ निहिता सतीमपि तत प्राणानमा हास्यति ॥ ३५ ॥

वैश्वानरः—(राम प्रति) वत्स राम ! श्रुत यदादिष्ट त्रिविष्टपाधिपेन [2] । तद-विलम्बितमेव कोऽपि निपुणमतिस्त्वरितगतिश्च मिथिलाधिनाथप्रतिबोधनाय प्रेष्यताम् ।

सीता—(श्रुत्वा मन्दाक्षरम्) हा ताद ! अज्ज वि अहं ज्जेव जीविदसंदेहदाइणी संवुत्त म्हि [१] । (इति रुदन्ती हनुमन्मुखमवलोकयति ।)

हनूमान्—(सीताभिप्रायमवगम्य) देवि ! कृतमनिर्वृत्या । द्रुततरमहमेव गत्वा जनकमहाराजमानन्दयिष्यामि । (इति निष्क्रान्त ।)

लक्ष्मणः—(हनूमन्त गच्छन्तमवलोक्य सशिर प्रकम्पमात्मगते)

मन्ये रामाय निमाय सृष्ट ! कष्टगत त्वया ।
अनुशय्य कृतोऽद्य तत्प्रतिकाराय मारुति ॥ ३६ ॥

वासवः—वत्स रामभद्र ! तदेतदप्यस्तु—

ये वानरा सयति तावकीना , कीनाशवेश्मातिथयो बभूवु ।
जीवन्तु ते रोगजरानिमुक्ता , युक्ता श्रिया सन्तु च मत्प्रसादात् ॥ ३७ ॥

(इत्यभिधाय दशरथेन सह तिरोदधे ।)

रामः—(विलोक्य) कथमयमस्मासु मनोरथादप्यधिकतर प्रसादफलमारोपयन्नप्रत्यक्ष संवृत्तो भगवान् सहस्राक्ष ! ।

वैश्वानरः—(राम प्रति)

दशवदनविनाशाद् दिक्पतीना दशाना,
दशरथसुत ! चक्रे दुर्दशान्तस्त्वया तत् ।
दशशतकरचक्षु श्रीप्रदजाशिषस्ते,
दश तु भुजभुजङ्ग सङ्गरस्थानरातीन् ॥ ३८ ॥

(इत्युक्त्वा निष्क्रान्त ।)

---

१ हा तात ! अद्यापि अहमेव जनितसन्देहदायिनी संवृत्ताऽस्मि ? ।

1 °नार्थं प्र भा० । 2 °रोधन भा० ।

विभीषणः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथमयमवन्ध्यनामा वृद्धामात्यः सत्वरमिहागच्छति[1] ।

(ततः प्रविशत्यवन्ध्यः ।)

अवन्ध्यः—(रामं प्रणम्य सविनयम्) देव ! विज्ञपयन्ति प्रकृतिपुरुषाः—प्रगुणीकृता खल्वसौ लङ्काधिराज्यसिंहासनाध्यासनसामग्री, तदनुजानातु देवः कुमारविभीषणमभिषेकग्रहणाय ।

रामः—(विभीषणं प्रति) सखे ! सफलीक्रियतामियं कुलपुरुषप्रार्थना ।

विभीषणः—(पाणी सम्पुटीकृत्य) स तावदतिवाहितो दशरथादिष्टो वनवासव्रतावधिः । तदिदानीमेव तत्रभवति देवे स्वीकृते साकेतसाम्राज्याभिषेके पश्चान्ममापि लङ्काधिपत्यप्रतिष्ठा समुचिता भवति ।

रामः—सखे राक्षसराज ! नेदमयुक्तम् । तथापि पश्यतु भवान्—

धत्तेऽधुनाऽपि भरतः पटलं जटानां
मश्रुच्छटाच्छुरितनेत्रपुटः सविन्य ।
नास्मद्गुरुश्च मुनिरत्र तदेष पात्रं,
राज्यश्रियः प्रथमतोऽपि कथं भवामि ? ॥ ३९ ॥

विभीषणः—देव ! तर्हि कपीश्वरसुग्रीवकुमारलक्ष्मणयोर्मया मम लङ्काग[2]मनानुग्रहप्रसादोऽस्तु । अपरेऽप्यङ्गदनामवनदादयो वनभवनमुख्याः मदीयसत्कारग्रहणार्थं समादिश्यताम् ।

रामः—भवत्वेवम् ।

सुग्रीवः—(रामं प्रति) देव ! लङ्केश्वरसत्कारग्रहणादनन्तरं सर्वेषामपि वानराच्छभल्लानां निजनिजदेशं प्रति प्रस्थापनादेशो भवतु ।

रामः—(क्षणं विचिन्त्य) सखे सुग्रीव सूर्यसम्भव ! ते खलु स्वस्थानगमनोत्सुकाः शाम्बामगा मद्वचनैव सम्भाष्याः —

युष्माभिर्यदुपकृतं न तस्य पश्यामि निष्क्रयं क्वापि ।
तदहो वानरवीराः ! बहुमन्तव्यो मम स्नेहः ॥ ४० ॥

सुग्रीवः—यदादिशति देवः । (इति रामानुमतलक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां सह विभीषणो निष्क्रान्तः ।)

---

1 दसोऽस्वाकृतिमात्रा° भा० । 2 °गमानु° भा० ।

रामः—(सीता करे गृहीत्वा) प्रिये ! मयैवं दुर्विकल्पवता भृशं क्लेशिता भवती।

सीता—ण खु अज्जउत्तेण, अत्तणो दिव्वेण। (इति रोदिति।)

रामः—(सीतावाष्पमुन्मृज्य)

विप्रयोगेण शुष्काऽपि स्नेहेनोपचिताऽपि मे।
नोपर्बुधेन दग्धाऽसि भृशं मन्दकृपया प्रिये ! ॥ ४१ ॥

अपि च—

म्लानं प्रिये ! माल्यमपि त्वदीयं, न वह्नितापेन सुदुःसहेन।
पतिव्रतामप्यपजाननम्रा, मनोऽनुतापेन तु तप्यते मे ॥ ४२ ॥

सीता—(संस्कृतमाश्रित्य)

निष्कारणं विरागिणा किमिदं मयेति,
मा भूर्विषादभरनं मुवनैकवीर !।
दैवेन केनचिदहं दहने यदस्ता,
निस्तारिता तु भवतैव हृदि स्थितेन ॥ ४३ ॥

रामः—देवि ! मदृशमिदं क्षमामभ्यस्यस्य। [1]अपि च—

अप्येकं दधदानन्दं भवत्संयोगसम्भवम्।
अद्य वेद्मि स्वमुत्कृष्टं शतानन्दादपि प्रिये ! ॥ ४४ ॥

(नेपथ्ये)

देव दिवाकरकुलैकललाम राम ! तदिदं पुष्पकाभिधानं विमानमधिरुह्यतामयोध्यागमनाय।

रामः—(श्रुत्वा) कथमसौ विभीषणो व्याहरति ?। देवि ! तदेनमभिनवभूपाल-मभ्युत्थानेन सम्भावयामि।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ॥

धात्री प्रभूतधान्या यद्यपि वसुमानसौ च सविताऽस्मि।
पालयति वस्तुपालः प्रजा क्षुधा बाधितास्तदपि ॥ ४५ ॥

---

१ न खलु आर्यपुत्रेण, आत्मनो दैवेन।

---

1 °ण युक्ताऽपि दे०। 2 अपरं च भा०। 3 दे० आदर्श नास्त्ययं श्लोकः।

अष्टमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

जयतु जयतु रामः क्षेमकृद् विष्टपाना-
मनिशमयमभीष्टां लक्ष्मणोऽप्येतु लक्ष्मीम् ।
भवतु च भुवि सीता स्फीतकीर्तिः शुभाना
भवनमपि कपीन्द्रः कोणपेन्द्रश्च भूयात् ॥ १ ॥

देव दाशरथे ! सोऽयं दिव्यचारणगणस्त्वदीयदर्शनेन कृतार्थीकृतः सम्प्रति निजनिजस्थानगमनाय भवन्तमापृच्छते । यतः —

लोचनेन तव चारुपक्ष्मणा, लक्ष्मणाग्रज ! निरीक्षितोऽद्य यः ।
सम्मदेन महता स्वमुत्तमं, मन्यते स्म शतमन्युतोऽपि सः ॥ २ ॥

(ततः प्रविशति विमानस्थितो रामः सीतालक्ष्मणविभीषणसुग्रीवाश्च ।)

विभीषणः—(पुष्पकं प्रति)

हे विमान ! पवमानमपि त्वं, पटुतां गमयदात्मजवेन ।
भास्कराभिजनसम्भवभूपायत्तपत्तनसमीपमुपेहि ॥ ३ ॥

(इति सर्वे विमानोद्गतिं नाटयन्ति ।)

रामः—देवि ! जनकराजात्मजे !

विमानं व्योमाग्रे व्रजति निजमाणिक्यनिकर-
प्रभापातप्रद्योतनकरसरजाभूनमिव ।
इहस्था पश्यामः सुमुखि ! नगलक्ष्यानुत्तुङ्गगणान्,
गिरीन् मुष्टिग्राह्यान्, सरनिर्गमियांश्च जलधीन् ॥ ४ ॥

(उत्थितस्गौरवं च) अमुं विमानानामन्तरं भगवन्तमुड्डामितत्रिभुवनालोकमुपश्लोकयामि । (अञ्जलिं बद्ध्वा)

१ दिव्यचारण० आ० । २ सावशिष्टानुत्तरिप दे० । ३ *नरांगम आ० ।

पुष्णातु प्रमदं प्रभुः स भवतामुष्णद्युतिर्यत्कृपा-
दृक्पातामृतसारणिप्रणयिनि क्ष्मालोकलीलावने ।
आविर्भूतनवाङ्कुलीक्षिशल्या सुच्छायता बिभ्रतः,
शोभन्ते मनुचन्द्रमाः द्रुतरं रोगाग्निरुग्णा अपि ॥ ५ ॥

सीता—(सूर्यं प्रणम्य रामं प्रति) अज्जउत्त ! कहिं स वाणररक्खसाण पाणावसाणअरो संगरो संवुत्तो [1] ।

रामः—(अङ्गुल्या निदर्शयन्)
तामेतां विद्धि युद्धावनिमवनिसुते ! [1]यत्र नक्तञ्चराणां
सक्षीणे शोणितौघैरयमवनि महानष्टम स्पष्टमब्धिः ।
यन्मध्ये स्वल्पमध्ये ! कपिकुलदलितानन्तदन्तीन्द्रदम्भा
जम्भारातेर्भयेन स्थित इव निवहः सर्वतः पर्वतानाम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—(सीतां प्रति) देवि दशरथस्नुषे ! परिभाव्यतामितः—
उज्जीवितगतवानररिक्तार्द्धोऽयं समित्महीमूर्द्धा ।
कचमेचकमृतराक्षसखचितार्द्धो भाति खल्वतिरिव ॥ ७ ॥
(सीता दृष्ट्वा स्मयते)

सुग्रीवः—(रामं प्रति) स्मरति देवो यदत्र तेदारुणात्मभिराचरितम् [2] ।

रामः—सखे ! कृतममुना वृत्तान्तेन ।

सीता—[3]अज्जउत्त ! केण कारणेण एस वाणरेसरो जपतो णिवारीयदि [2] ।

रामः—(सवैलक्ष्यम्) प्रिये ! श्रूयताम् । इह हि—
मायाकृतामपि मृगाक्षि ! मूर्तिं त्वदीयां,
सख्या विदन् न सहसैव मृतोऽस्मि यस्मात् ।
व्रीडावनम्रस्तदहमेष मृषानुरक्तः,
शक्तो न दर्शयितुमात्ममुखं पुरस्ते ॥ ८ ॥

---

१ आर्यपुत्र ! कुत्र स वानरराक्षसानां प्राणावसानकरः सङ्गरः संवृत्तः ? ।
२ आर्यपुत्र ! केन कारणेन एष वानरेश्वरः जल्पन् निवार्यते ? ।

---

1 यत्र राक्ष° भा० । 2 °नवानरैरिह रिक्तार्द्ध द० । 3 °करा स्माभी राचरिताः पा° । द० । 4 °सरो वज्जरेन णि° भा० ।

सीता—अज्जउत्त ! एसो वि जणो एत्थ समाणावराहो ज्जेव ।

रामः—(विमृश्य) प्रिये ! कदाचिदस्मदीयमपि कृतविलम्बं शिरस्तत्राग्रे तैर्दुरात्मभिर्दर्शितं भविष्यति ।

सीता—(सगद्गदम्) अज्जउत्त ! किं तुम्हं तुम्हाण पुरओ पिचरिमि ? । (शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा) णमो पियसहीए तिजडाए, जीए तया तेहिं तेहिं पच्चायणावयणेहिं समस्सासिय समस्सासिय पुणो वि अ अज्जउत्तमुहचंददसणचरी कद म्हि ।

रामः—(अन्यतो दर्शयन्)

अस्मिन्निन्दुमुखि ! स्थले छलविदा पुत्रेण लङ्कापते
रसङ्घनघनिरन्धनानि फणिनः फूत्कारिणः प्रेषिताः ।
ध्यातायातपतङ्गपुङ्गवभयाद्वेगुर्निगूढं च ते,
निन्दन्तो निजमौलिमण्डनमणिश्रेणीप्रकाशं निशि ॥ ९ ॥

(पुनरन्यतो दर्शयन्) प्रिये ! शृणु वाचान्तरम् । इह हि—

दैवात् तत्र जगत्त्रयैकसुभटे दर्पोत्कटेन्द्रद्विप-
क्षोदोन्मादसमेतचेतसि गते मोक्षाय रक्षःपतौ ।
बाष्पैर्बन्धुविपत्तिशोकगलितैः शान्तप्रकोपानलः,
क्रन्दत्येष विभीषणः सकरुणः सार्धं व्यधान्मामपि ॥ १० ॥

लक्ष्मणः—(राम प्रति) देव !

कारणविकृतोऽपि पुनः प्रकृतिं प्रतिपद्यते जनः स्निग्धः ।
सलिलं वह्नेस्तापात् तप्तं पुनरेति शीतत्वम् ॥ ११ ॥

रामः—(दूरतो दर्शयन्) देवि ! वसुन्धरासम्भवे ! दृश्यतामिदमस्मदीयपूर्वपुरुषस्य सगरचक्रवर्तिनः पूर्तधर्मनिर्माणम् ।

अम्भोधिर्भगवानयं जयति यः कल्पान्ततल्पं हरे
र्यन्छेषापुसुमोपमं पशुपतिर्धत्ते विधुं मूर्द्धनि ।

१ आर्यपुत्र ! एषोऽपि जनः अत्र समानापराध एव ।

२ आर्यपुत्र ! किं युष्मान् युष्माकं पुरतः कथयामि ? (?)। नमः प्रियसख्यै त्रिजटायै, यया तदा तैस्तैः प्रलापवचनैः समाश्वास्य समाश्वास्य पुनरपि आर्यपुत्रमुखचन्द्रदर्शनचरी कृताऽस्मि।

1 °एसोऽतिक भा० । 2 यत मुधा पिन° भा० । 3 °स्तापादपास्तमन्यात भा० । 4 वसुधासम्भ° भा० ।

यद्वृत्तामृतहन्तकारस्त्रलोन्मत्त पति म्वर्गिणा,
यज्जातद्रुमतानने विहरति स्त्रैणेन यज्जन्मना ॥ १२ ॥

तत् प्रणम्यतामम्मो ।

(सीता तथा करोति ।)

विभीषणः—(राम प्रति) देव ! परिभाव्यताम्—

वृद्धस्य वारिधेरस्य पोतैश्च प्रतारितैः ।
जनो गृह्णाति धूर्तोऽयमप्यन्त स्थगित वसु । १३ ॥

रामः—(स्मृत्वा) सखे कौणपाधिप ! क्वचिदमर्त्यभावेऽपि मर्त्यधर्मव्यवहारो दृश्यते । तथाहि—

गङ्गा समुद्रदयिता धृता हरेणाऽस्य सोऽप्यधत्त विषम् ।
इत्याततायिभाव परम्परेणोभयोरभवत् ॥ १४ ॥

(समन्तादवलोक्य सीता प्रति)

जम्बूद्वीपस्याभितो वर्तमानश्चक्राकार सागरोऽय चकास्ति ।
यत्सम्पृक्ता वाहिनीना प्रवाहा, शोभामन्त सुभ्रु ! निम्नगाणाम् ॥ १५ ॥

सीता—(पुरो विलोक्य) अज्जउत्त ! किं णेद सागरसिरीए सीमतमरिच्छ पिक्खीयदि [१] ।

रामः—(दृष्ट्वा)

रक्षोराजस्यायमुत्पातकेतु,
कीर्तिस्थान शाश्वत कीर्तनेतु ।
त्वद्वक्त्रेन्दुप्रेक्षणानन्दहेतु,
सीते ! साक्षाद् दृश्यते सिन्धुसेतु ॥ १६ ॥

(सीता सेतु प्रणमति ।)

रामः—देवि ! सम्पादनसमयमुद्भूतसम्भ्रमस्य तस्य तुषारशिखरिसूनोरवस्थाविशेष-मेव सम्भावयामि—

---

१ आर्यपुत्र ! किमिद सागरश्रिया सीम तसदृश प्रेक्ष्यते ।

---

१ दृश्यत भा० ।

सीता—(स्मृत्वा सगद्गदम्) एसो तस्स महाभायस्स दहरहमरिरठस्स जाणय-
सरिन्तस्स वा ।

लक्ष्मणः—(राम प्रति) परिभाव्यतामित —

किष्किन्ध इत्यभिधया धरणीधरोऽयं,
यस्मिन् स वासविरवास कपिप्रवीर ।
सा चण्डभानुतनुजस्य वगप्रकाण्ड-
शक्तिर्यदीयभुजदण्डबलानुकम्पा ॥ २२ ॥

रामः—(सशिर प्रकम्पम) वत्स ! वचनागोचरस्तस्य वालिन सङ्क्रन्दननन्दनस्य
पौरुषप्रकर्ष । तथाहि—

निबिडनिर्पान्तनिगडितमुखनाशाश्वासदुःस्थित तस्था ।
स जगत्त्रयी नृचथा चक्षाकुन्रे हरेर्यस्य ॥ २३ ॥

सुग्रीवः—(राम प्रति सविनयम्) देव ! सेय प्रयामता भवदीयप्रसादसम्पादिता
मदीयराजधानी । तदियमिदानीमानीयता प्रमोदातिशय प्राघूर्णकग्रहणव्यपदेशागतस्य देवस्य
दर्शनेन ।

रामः—(सीता दर्शयन्) सखे ! किमस्मात्मियताऽपि प्राघूर्णकेन कृतेन न
सन्तुष्यति प्रियवयस्य ? ।

(सुग्रीवो लज्जा नाटयति ।)

रामः—वयस्य ! किमपि प्रार्थनीयमस्ति ।

सुग्रीवः—देव ! नियोजनीये जने का नाम प्रार्थना ? । समादिश्यताम् । ←

रामः—वयस्य प्लवगपते ! मम मान्त्रिसापादनवाच्यताऽपनोदार्थं तत्सुनुरङ्गदोऽयं
युवराजपदेऽभिषेक्तव्य ।

सुग्रीवः—देव ! मया भवदभिप्रायमवगच्छता प्रथमतोऽपि समर्थित एवायमर्थ ।

लक्ष्मणः—(सीता प्रति) देवि विदेहराजात्मजे ! सोऽय सुरसुन्दरीसम्भोगसम्मद-
सम्पादनकल्पो माल्यवान् नाम पर्वत प्रेक्ष्यते । यत्र पयोदागमसमयरमणीयतमे भवद्विरह-
विधुरेण देवेन दाशरथिना किं नाम नाऽऽचरितम ? । तथाहि—

१ नास्त्यस्य महाभागाय दशायमदशाय जनस्मदशाय वा ।

1 किमस्त सगद्द भा० । 2 स्तवना पत्रे १५ टिप्पणी २ । 3 निराज्य जन भा० ।

आर्येण मोचादलकोमलेन, विमुञ्चता नाप्पजल सशब्दम् ।
नवाम्बुवाहाऽनुकृति कृताऽन्या, तडित् तु न त्व स्फुरिताऽस्य पार्श्वे ॥२४॥

सीता—(सगद्गदम्) वत्स ! तए वि ण णिवारिदो दुक्ख णित्थरन्तो अज्जउत्तो ?।

रामः—(स्मित्वा) प्रिये ! का नाम तस्माद्स्माकं दुःखनिवारणा ? । यस्य प्रत्युत—
अगाधे त्वद्वियोगाब्धौ लक्ष्मणस्य निमज्जत ।
हस्तालम्ब पुनर्यच्छन् विसस्मार स्वमप्यहम् ॥ २५ ॥

सीता—(दृष्ट्वा) अज्जउत्त ! को एस विमेसमणोहरो विय अवलोईअदि ।

रामः—देवि ! तदिद पवित्रतरपात्रमाश्रमपदम्, यत्र किल बलिच्छलनादनन्तर स भगवान् वामनमूर्त्ति निधरूपस्तप्यमान स्वयमागत्य दैत्यगुरुणा भृगुपङ्क्तेर्वैरमुपालब्ध —

स्वामिन्निन्दिरमुनापते ! गमयता पातालमूर्ध्न बलिं,
त्वम्याऽय भरता लघुत्वपदहृ स्पष्टीकृत केवलम् ।
यस्मादेष पुर स्थितिऽर्थिनि नगनाथे त्वयि क्षोणिका-
ऽमात्रो सर्वनिरज्जथा स्वयमधो गन्तु ततोऽधीच्छति ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—(सचमत्कारम्) अहो ! महती काऽपि तस्य दानवपतेर्दानरसिकता । तथाहि—

कमलाकरकमले बलेरिलामण्डल तदा ददत ।
आनन्दाश्रु प्रथम पपात, दानोदक पश्चात् ॥ २७ ॥

सीता—(दूरादवलोक्य) अज्जउत्त ! को एस कप्पासकप्पपण्डुरसिहरसहस्सो महागिरी पिक्खीयदि ? ।

रामः—प्रिये ! सोऽय सर्वपर्वतसार्वभौम पार्वतीपिता हिमवान्नाम । तथाहि—

तारलावण्यलक्ष्मीं कलयति मलयस्तावदापि करोति
क्रौञ्चश्वेतोहरत्व हरधरणिधरस्तावदभ्ये त्वमिश्राम् ।

१ वत्स ! त्वयाऽपि न निवारित दुःख निस्तारयन् आर्यपुत्र ? ।
२ आर्यपुत्र ! क एष विशेषमनोहर इव अवलोक्यते ? ।
३ आर्यपुत्र ! क एष कर्पाससमपाण्डुरशिखरसहस्र महागिरि प्रेक्ष्यते ? ।

1 दृष्ट्वा दे० । 2 पुनर्य भा० । 3 य पग भा० । 4 पवित्रतरपात्रमाश्र मा० । 5 ततोऽपीच्छ भा० । 6 'यतु दे० । 7 'नरोत दे० । 8 स्यत्वमि द ।

तावद् गर्वं [1]सुमर्वक्षितिभृदपि दधात्युद्धतं च विन्ध्य-
स्तावद् धत्ते धरापतिरतिरुचिरो दृश्यतेऽसौ न यावत् ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! स किल तादृशः स्मरशङ्करयोरत्र शैलेन्द्रशिखरे निजनिज-प्रभावाविर्भावः संवृत्तः श्रूयते ।

रामः—अथ किम् [2] ।

सुग्रीवः—(स्मृत्वा सचमत्कारम्) अहह ! शृङ्गारशान्तरसैकनिधानयोरनयोः निर्वचनीयः कोऽपि शक्तिसौरभातिरेकः । तथाहि—

स श्रेयसे भवतु भालविलोचनान्त-
पातेन यो रतिपतिं कृतवाननङ्गम् ।
सोऽप्यस्तु येन गिरिजास्यममोघमस्त्रं,
मुक्त्वा कृतः स त्रिपुरर्द्धशरीरशेषः ॥ २९ ॥

रामः—(अपवार्य सीतां प्रति)

देवः शिवो जयति वक्षसि दोर्युगेन,
न्यञ्चत्कुचं गिरिजया परिरभ्यमानः ।
बध्नन्ननङ्गनिशिखत्रणवेदनाप-
नोदाय पट्टकमिवौषधपिण्डगर्भम् ॥ ३० ॥

(सीता सलज्जा किञ्चिद् स्मयते ।)

रामः—(दूरादस्योन्य सहर्षं पुष्पकं प्रति) हे देवयानप्रधान ! किञ्चिद् दक्षिणतः समुपसर्प, यथा प्रयागतीर्थावलोकनेन सफलीकरोमि निजनेत्रयुगम् इति ।

(सर्वे तथा विमानगतिं नाटयन्ति ।)

लक्ष्मणः—(दृष्ट्वा सविमर्शम्) कोऽसौ व्यावर्तितग्रीवमस्मान्मुहुर्मुहुरवलोकयन्नयोध्याभिमुखं परिक्रामति ? ।

विभीषणः (वीक्ष्योपलक्ष्य च) अथ तावद् दशमुखमतिक्रम्य मथुराधिपतेर्लवणस्य प्रसादपात्रं कार्पटिकः । (पुनः सवितर्कम्) यथाऽयमेता दिशमुपसर्पति तथा लवणेनापि नियतमितः क्वापि गमनेन भवितव्यम् ।

---

1 सु पूर्व भा० । 2 सुमन्त्र भा० ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कार्पटिकः ।)

कार्पटिकः—(ऊर्ध्वमवलोक्यन्) कथमेते नु प्राप्ता एव विमानस्थिता काकुत्स्थप्रभृतयः [1]। तद् यावदमी प्रयागावलोकनकुतूहलेन विलम्बन्ते तावदहं सत्वरमयोध्यां गत्वा समीहितं साधयामि । (इति द्रुततरं गच्छति ।)

रामः—(सुग्रीवविभीषणौ प्रति) वयस्यौ ! भगवन्तमिह भरद्वाजमुपस्थाय तदनुमता साकेतसीमानमवतरिष्यामः ।

(इति निष्क्रान्ताः)

कार्पटिकः—(निमृश्य) सोऽहमिदानीं दानवव्यापद्व्यार्थमृषिकुमारवेषं करोमि । (इति तथाकृत्वा पुरो विलोक्य च) सेयमयोध्यापुरी । (पुनः सविस्मयम्) एषा राजन्यसैन्यैरुपरुद्धेव निरीक्ष्यते, तदेतत्कारणमितः समागच्छतः पुरुषादवगच्छामि । (इति तमुपसर्पति ।)

(प्रविश्य)

पुरुषः-(पुरो विलोक्य) अये ! मुनिकुमारक इव भगवन् ! नमस्ते ।

[2]**कार्पटिकः**—स्वस्ति भवते । भद्र ! किंनिमित्तमियं नगरी गरीयसा सैन्यसन्दोहेन परितः परीता सम्प्रति वर्त्तते ? ।

पुरुषः—श्रूयताम्—

श्रुत्वा सीताहरणमरणोत्पत्तितं पक्षिराजा-
दार्तिं कर्तुं सपदि भरतः कोणपेन्द्रेण सार्द्धम् ।
राजामाज्ञाप्रवणमनसा प्रेषयामास दूता-
नभ्याहृताः पुरपरिसरावासिनः सन्ति तेऽमी ॥ ३१ ॥

[3]☞ **कार्पटिकः**—(स्वगतम्) अहो ! सौहार्दं दाशरथीनाम् ।

पुरुषः—किंनिमित्तमिहागमनं उत्सुकतानिवेदितव्याकुलीभावस्य महाभागस्य [4]। ←

कार्पटिकः—भगवता कुम्भसम्भवेनाऽऽदेशेन भरतसन्दर्शनार्थम् [5]।

पुरुषः—नायमयोध्यायाम्, किन्तु नन्दिग्रामे । तन्मयैव सह तत्र कुमारसन्दर्शनार्थं गम्यतामिति ।

---

1 °कनविनोदेन भा० । 2 मुनिकुमारक द० । 3 द्रष्टव्या पत्र १० टिप्पणी २ ।
4 °वञ्चित द० । °वशेन भा० । 5 °सन्दर्शना° द० ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

कार्पटिकः—(सविमर्शमात्मगतम्) निश्चितमसौ राजकुलव्यापृत, तदिम वार्त्त यामि । (प्रकाशम्) भद्र ! का नाम रामलक्ष्मणयोरिह प्रवृत्ति ? ।

पुरुषः—(सखेदम्) यया द्रोणपर्वताभिमर्चिर्हनुमन्निवेदितया वार्त्तया सकलमप्यार्त्त रघुराजकुटुम्बक जीवितसन्देहे वर्त्तते ।

भरतस्तु—

श्रुत्वा लक्ष्मणवक्षो रक्षोराजेन विक्षत शक्त्या ।
निन्दति निजहृत्पिण्ड शतखण्डमजायमानमसौ ॥ ३२ ॥

कार्पटिकः—(सोद्वेगमिव) अद्यापि तथैव दुर्दैवदण्ड काकुत्स्थकुलस्योपरि भ्रम्यति ? । ततस्ततः ? ।

पुरुषः—अथ देव्यौ कौशल्यासुमित्रे शोकव्याकुलतायत्तचित्ते साकेतात् समागत वत्यौ धैर्यावष्टम्भविरचिताकारसवरणेन भरतेन प्रतिबोध्य पुनस्तत्रैव प्रेषिते ।

कार्पटिकः— केकयराजात्मजाऽपि तत्र समागता ? ।

पुरुषः—नहि नहि ।

कार्पटिकः—कुत ? ।

पुरुषः—न खलु रामभद्रप्रवासवासरादारभ्य भरतो निजमातुर्मुखमवलोकते ।

कार्पटिकः—(सचमत्कारम्) अहो ! लोकापवादभीरुता काऽपि दिलीपान्वयस्य ।

पुरुषः—(पुरो विलोक्य) तदिद नन्दिग्रामोद्यानम्, यत्रासौ रत्नसिंहासनाधिरोपित रामभद्रपादुकामत कुशविष्टरोपविष्टो जटावल्कलधारी सुमन्त्रद्वितीय कुमारो मैत्रावरुणप्रहितेन जानुकर्ण्यनाम्ना मुनिशिष्येण सम सम्भाषमाणोऽस्ति । तदिह प्रविशाव । (इति तथा कुरुत ।)

(तत प्रविशति यथानिर्दिष्टो भरत सुमन्त्रो जानुकर्ण्यश्च ।)

भरतः—(सप्रश्रय [मुनि] शिष्य प्रति) ब्रह्मर्षे ! किमादिष्टमाराध्यपादै ? ।

जानुकर्ण्यः—कुमार ! किमपि ध्यात्वा भगवानित्यादिदेश—यदद्य भवद्भिर्लङ्काभिमुखप्रयाणोत्सुकैरप्यस्मदागमन यावत् प्रतीक्षणीयम् ।

1 'साभिधानवर्ति' द० । 2 'समागता' भा० । 3 'रवा मत्प्रभवेत्यादिष्टम्-यदद्य' भा० । 4 'द्वागमनप्रया' द० ।

भरतः—शिरस्यारोपितेयं कुलगुरोराज्ञा । परं भवताऽपि तथा यतितव्यम् यथा ते तनभयन्तस्त्वरितमागत्य मामनुगृह्णन्ति ।

मुनिशिष्यः—ओम् (इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ।)

कार्पटिकः—(पुरुषं प्रति) भद्र ! निष्क्रान्तस्तावदयम् । तत कालक्षेपाक्षममिहायातमावेदय मां कुमाराय । (इत्युपसर्पत ।)

पुरुषः—(भरतं प्रणम्य) सोऽयमगस्तिमहर्षिप्रेषितो मुनिपुत्रकः किञ्चिदाख्यातुकाम इतो वर्तते ।

भरतः—(अनाकर्णितकेन सवितर्कं चिन्तितम्)

> व्यावृत्त्य रामभृत्यः स कपिर्लङ्कां गतो भवेद् भूयः ।
> तैरौषधैरशल्यः कल्यः स्याल्लक्ष्मणः किन्नु ¹ ॥ ३३ ॥

पुरुषः—कथं नावधारितम् ² । (पुनस्तदेव कथयति)

भरतः—(श्रुत्वाऽवलोक्य च) कथमसौ करभको मुनिपुत्रकमेतमुपेनमावेदयति ³ । (इति सबहुमानमुपवेशयति ।)

भरतः—तपोनिधे ! किमसुस्थितमना इव⁴ विलोकयसे ? ।

कार्पटिकः—(सोद्वेगमिव) कुमार ! कुत सौस्थ्यमीदृशे दैव³दुर्विपाके ! तथापि गुरादेशा⁴यत्तनयाऽऽवेदयितुमागतोऽस्मि । श्रूयताम् —

> सीताकृते राघवलक्ष्मणाभ्यां, कृत्वा रणं कोणपचक्रवर्ती ।
> विमानमारुह्य च पुष्पकाख्यं, पुरीमयोध्यामयमभ्युपैति ॥ ३४ ॥

तदिह भवद्भिरवहितैर्भवितव्यम् ।

(सर्वे श्रुत्वा व्याकुलता नाटयन्ति ।)

भरतः—(सुमन्त्रं प्रति) कथमप्रतिविधायैव तौ राजपुत्रावागमिष्यति राक्षसाधिपति ? ।

कार्पटिकः—(सबाष्पम्) प्रतिविहितं दुष्टदैवेन (इत्यधोमुखस्तिष्ठति ।)

सुमन्त्रः—(साश्रम्) हन्त ! व्यक्तमावेद्यताम् ।

---

1 ँतर्के चिन्तितम् दे० । 2 इत्यावलोक्य ? भा० । 3 दुर्दैवविपाके भा० । 4 ँशात् तदावे भा० ।

कार्पटिकः—तथैवाऽऽस्ते ।

भरतः—(बलाद् बाष्पं निगृह्य सुमन्त्रं प्रति) आर्य ! न ह्यनिष्टमेवंविधा स्पष्टमावेदयन्ति, शेष स्वयमभ्यूहनीयम् ।

सुमन्त्रः—(सनिर्वेदमाकाशे) हा कुमारौ रामलक्ष्मणौ ! हा वत्से वैदेहि ! कीदृगवस्था वर्त्तते सम्प्रति युष्माकम् ? । विश्राण[1]यन्तु पुनरात्मदर्शनं कण्ठगतजीवितस्य जीवलोकस्य ।

भरतः—(सावष्टम्भम्) आर्य ! न खलु विल्पत्सु विधिरनुक्रोशति, तदलमिदानीं विषादेन। (पुनः करभकं प्रति) रे त्वमपि मा रोदीः, न हि बाष्पनिपातेन शत्रवः साध्यन्ते। तदानीयतां शरासनम् । गत्वा च निवेद्यतामाहूतायालपार्थिवपरिवृताय शत्रुघ्नाय, यदिहायाति नितम्बशी निशाचरपतिः तद् भवद्भिरुत्थायुधैः सन्नद्धसैन्यैः स्थातव्यम् ।

पुरुषः—यदादिशति देव । (इत्यभिधाय निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः—हा कुमारौ रामलक्ष्मणौ ! (इत्यादि पुनः शोचति ।)

कार्पटिकः—(सुमन्त्रं प्रति) आर्य ! कृतं शोका[2]वेगेन । यतः —

यस्मा[3]द्दक् कृतवान् निनाय नतवान् शोच्यः स किं लक्ष्मण
स्तद्वृत्तेरुचितं विधाय च निजं रामोऽत्यजद् वाच्यताम् ।

वैदेही तदनु प्रविश्य दहने मुख्या सतीनामभूत्,

भरतः—(स्व प्रति)

गर्ह्यास्त्विति नापरः सति महापापैकपात्रे मयि ॥ ३५ ॥

(पुनः सुमन्त्रं प्रति सावष्टम्भम्) आर्य ! किमतः परं निरुद्धो विधिरस्माकं करिष्यति ? ।
यतः —

दैवेन दर्शिता याऽद्य रामलक्ष्मणयोर्गतिः ।
सहान्तःपुरपौराणां सवास्माकं भविष्यति ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य)

पुरुषः—तदेतद् धनुः । (इति समर्प्य) कुमार ! सज्जीकृतसकलसैनिकः कुमार

---

1 °एवद सु° भा० । 2 कथन पुरु° भा० । 3 °शावेशेन द० । 4 °स्वायत कृ° द० ।

शत्रुघ्न श्रुताऽपत्यवार्ते देव्यौ कौशल्यासुमित्रे कृतकृशानुप्रवेशनिश्चये प्रतिबोधयितुं सरयू-गरित प्रतिष्ठमानोऽस्मि ।

भरतः—(सवैलक्ष्य श्रुत्वा सुमन्त्र प्रति) आर्य ! सकलमपि तावद् दिलीपकुल मेकेनैव पथा गमयितुमारब्धमधुना दुर्दैवेन । (पुन सावष्टम्भम्) भवतु । को विरोध ? ।
(इति चापमारोपयति ।)

कार्पटिकः—(सहर्षमात्मगतम्) साधित मयात्मसमीहितम् । रामसमागमनसमयश्च प्रत्यासन्न तद् गच्छामीति । (प्रकाशम्) कुमार ! नात परमहमालोकितुमुत्सहे ।
(इत्युक्त्वा निष्क्रान्त ।)

(तत प्रविशन्ति विमानस्थिता रामभद्रादय ।)

रामः—(दूरादवलोक्य सहर्षम्) वत्स लक्ष्मण ! सेय भगवती महाराजान्वय राजधानी सरयूसलिलपवित्रीकृतपरिसरा पुर प्रेक्ष्यते । तत् प्रणम्यतामियम् ।

(सर्वे प्रणमन्ति)

लक्ष्मणः—आर्य ! चिरकालविलोकिताऽप्यसौ नगरी तातमन्तरेण न तथा प्रमोद-मुत्पादयति ।

रामः—(स्मृत्वा सगद्गदम्) वत्स ! नमस्तस्मै निजसमागमन्यसने सुतामभिनाय महा-राजाय । तथाहि—

> भग्न धनुस्त्रिनयनस्य यथाऽर्हवणा
>
> दाकर्ण्य तत् प्रमदगद्गदया गिरा य ।
>
> अन्त पुर स्वयमुपेत्य मदीयमातु
>
> र्देव्या पुर ससभ्रम कथयाचकार ॥ २७ ॥

सुग्रीवः—(समन्तादवलोक्य साश्चर्यम्) कथमसौ सर्वा परित सान्द्रानि सैन्यानीव विलोक्यन्ते ? । तथाहि—

> सान्द्राना निबिडैर्गजैश्च करिणा चूर्णै रथाना तथा,
>
> पत्तीनामपि पद्धतिभिस्तनमिद नोर्वीतल लक्ष्यते ।

---

1 सम्पिनै तु सर्वा' दे० । 2 'सरया गाम' द० 3 सभी महाराजा' म० । 4 'नाडीर व भ० ।

कल्पान्तोद्धतमेघगर्जितमहाऽम्भारनिम्मारिणि ,
दिक्चैते रचयन्ति निर्म्मयरव भेरीरवा भेग्रा ॥ ३८ ॥

तत् किमेतत् ? इति ।

(सर्वे साश्चर्यमालोकयन्ति ।)

विभीषणः—(स्मृत्वा सचमत्कार राम प्रति) यथा स कार्पटिकनामा लवणप्रणि-धिरयोध्याभिमुख गन्तव्यमलोकि, तथा तनाथेन नियतमिमा पुरीमुपरुद्धामह सम्भावयामि ।

रामः—(विमृश्य) । तदेतदुपपद्यत एव, परं व मत्सनुत्वे पुरीपालननिश्चे कुतो लवणविक्रमस्यावकाश ? ।

सौमित्रिः—वत्सौ (पुन सरयूतटमवलोक्य साशङ्कम्) कथमेते मातरो यदि प्रवेशाभिमुखे इतो विलोक्येते ? । तत्र कुशल च मयोर्भरतशत्रु योरिति ।

(सर्वेऽपि विशेषत्याकुलता नाटयन्ति ।)

सीता—(दृष्ट्वा सभयम्) भयवदीओ रहुकुलदेवदाओ ! तुम्हाण पसाएण दहरहसुआण दुरिदमदरीयदु ।

(राम सीदति ।)

सर्वे—सम्यगिदमवगमिष्याम । (इति विमानाग्रत परिक्रामन्ति ।)

विभीषणः—(राम प्रति) देव ! सोऽयमस्माक चिरपरिचित सपरिवारो मथुराधिपति, तदेनमुपलक्षयामि । (इति गदामादायोत्थित सर्वत पश्यति ।)

भरतः—(ऊर्ध्वमवलोक्य ससम्भ्रमम्) आर्य सुमन्त्र ! तदिदं विमानम् । अय च राक्षसाधिपतिरिहाऽऽगच्छति । तदिदानीमवलोक्यतामस्मदीयमाचरितम् । (इति धनुषि शर धत्ते ।)

विभीषणः—(दृष्ट्वा) कोऽसौ जटावल्कलधारी तपोधनो धनुपाणि सक्रोध इव मुहुर्मुहुरस्मानवलोकयति ? । भवतु । इत एनमवगच्छामि । (इति विमानेनोपसर्पति ।)

सुमन्त्रः—कुमार ! नियत भगवता मैत्रावरुणेन राक्षसपतेरागमनमवगच्छता लङ्कागमनार्थं मन्थरीकृतो भवान् ।

१ भगवत्यो रघुकुलदेवता ! युष्माकं प्रसादेन दशरथसुतानां दुरितमन्तरायताम् ।

1 °यमर भ° भा० । 2 °थयमवलो° भा० । 3 (विमृशति) दे० । 4 °व रोऽपि मथुराधिपति , तावत् तमुप दे० । 5 एव ग° भा० ।

भरतः—किमपरिज्ञातमात्मदशाम् ? ।

विभीषणः—(समीपमुपसृत्य भरतं प्रति) भोस्तपोधन ! किमर्थोऽयं व्रतचर्याविरुद्धो धनुःपरिग्रहः ? ।

भरतः—(सावेशम्) राक्षस ! क्षणमत्रैव तिष्ठ । सुष्ठु यथा तत् कथयाम्येष निःशेषं धनुर्धारणकारणमिति ।

विभीषणः—(दृष्ट्वा साश्चर्यम्) कथमयमस्मरणे मां प्रतिहीर्षति ? । (इति गदां दर्शयन्)

तपस्विनि कथं पूर्वमस्त्रं मुञ्चामि तु त्वयि ? ।
युद्धे यद् दुःसहत्वस्य साक्षिणो रामलक्ष्मणो ॥ ३९ ॥

भरतः—(पुनः सावेशम्) आः ! किं ब्रूषे ? "युद्धे यद् दुःसहत्वस्य साक्षिणौ रामलक्ष्मणौ" तदिदानीमनुभवत्वस्य कर्मणः फलम् । (इति बाणं मोक्तुमिच्छति ।)

(प्रविश्य)

वशिष्ठः- (भरतं प्रति) वत्स ! कृतं कृतमनुना निर्बन्धेन । मुच्यतां चापम् । आदीयतामर्घपात्रम् । दिष्ट्या स एष विमानाधिरूढो रामभद्रः कुशली सीतालक्ष्मणाभ्यां सह सम्प्राप्तः । अयं च राक्षसाधिपतिर्विभीषणः । कपीश्वरः सुग्रीवश्चायम् (इति दर्शयति ।)

भरतः—(वशिष्ठं प्रणम्य सानन्दम्) भगवन् ! भवदाननेन्दुविनिर्गतेन रघुकुलकुशलप्रवृत्तिपीयूषप्रवाहेन पुनरुज्जीविताः स्मः । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कस्कोऽत्र भोः ?, समानीयतामर्घपात्रम् ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—देव ! तदेतत् । (इत्यर्घपात्रं उपनीय धनुरादाय निष्क्रान्तः ।)

सुमन्त्रः—(सहर्षम्) करभक ! सत्वरमिहाऽऽकारय देव्यौ शत्रुघ्नं च ।

करभकः—यदादिशति आर्यः । (इत्युक्त्वा द्रुतं निष्क्रान्तः)

विभीषणः—(सविस्मयं वीक्ष्य रामं प्रति) देव ! परिभाव्यतामितः । कोऽप्यसौ तापसश्चापरोपौ परित्यज्य सप्रमोदमर्घपात्रं पुरस्कुर्वन्नस्माकमभिमुखमभ्येति ।

लक्ष्मणः—(उत्थायावलोक्य च सहर्षं रामं प्रति) देव ! देव ! दिष्ट्या वर्धसे ।

---

1 (मामयम्) भा० । 2 °दुरात्मवि° दे० । 3 °हति दव दे० ।

सोऽयमार्यो भरत सार्धपाणिर्भगवन्त वशिष्ठ'मग्रेकृत्य भवन्तमभ्युत्तिष्ठति ।

रामः—(श्रुत्वा सानन्दविस्मयम्) वत्स लक्ष्मण !

इत कृतचिते देव्यानिन सर्गमिता चमू ।
इतश्च भरत प्रीत्या समभ्येतीति को विधि ? ॥ ४० ॥

भवतु, सर्वमिदानी व्यक्तीभविष्यति । (इति सर्वे विमानावतरण नाटयन्ति ।)

भरतः—(सम्भस राममुपेत्य) देव ! सोऽयमगृहीतदुःखसविभागो भरत प्रणमति ।

रामः—(सरभस भरतमुत्थाप्याऽऽलिङ्ग्य च वशिष्ठ प्रति) भगवन् ! अयमचरमो दाशरथि प्रणमति ।

वशिष्ठः—वत्स ! कल्याणभाजन भव । (सीता दूरस्था[2] प्रणमन्ता प्रति) वत्से ! चिरकालमविधवा[3] वीरप्रसविनी च भूया । (लक्ष्मणविभीषणसुग्रीवाश्च प्रणमत प्रति) वत्सा ! विजयध्वमिति ।

(सर्वे यथोचित समुदाचरन्तो हर्षाश्रुवर्षामभिनयन्ति ।)

रामः—(सुमन्त्र प्रति) आर्य ! कथय, कथमेष सैन्यविन्यास ? कथ देव्योरय परुपक्रम ? ।

सुमन्त्रः—देव ! [4]सम्पातिप्रतिपादितसीतापहारप्रवृत्तिना कुमारभरतेन निवेदित भवदत्याहितमाकर्ण्य देव्योरयमनुचितारम्भ ।

विभीषणः—(विमृश्य) निश्चित तस्यैव कार्पटिकस्य दुर्नाटकमेतत् ।

(प्रविश्य)

करभकः—(राम प्रणम्य) स्वामिन् ! इमे देव्यौ कौशल्यासुमित्रे कुमारशत्रुघ्नेन विनिर्दिश्यमानमार्गे सानन्दौत्सुक्यमित समागच्छत ।

रामः—(ससम्भ्रमम्) कथ देव्यौ स्वयमिहाऽऽगच्छत ? । तदुपसर्पामि । (इति तथा करोति ।)

(तत प्रविशन्ति प्रमोदातिशयमभिनयन्त्यौ कौशल्यासुमित्रे शत्रुघ्नश्च ।)

---

1 °ष्ठ पुरस्कृत्य भा० । 2 दूरस्थिता प्र° भा० । 3 °वा पुत्रप्र° भा० । 4 सम्प्रति प्रात° दे० ।

कौशल्या—(रामलक्ष्मणौ निरीक्ष्य सुमित्रां प्रति) सहि सुमित्ते[1] चिरयाल्दो वि एयाण पुत्तयाणं मुहयदमाणदबाप्पप्पवाहपिहिदलोयणाण खु फुड पिक्खामि ।

सुमित्रा—देवि[2] अह पि त्ति ।

(उभे परिक्रामत ।)

रामः—(सरभसमुपेत्य) अम्ब[1] प्रणमामि । (इति कौशल्यां प्रणम्य सुमित्रां प्रणमति ।)

(लक्ष्मणोऽपि तथाकरोति ।)

देव्यौ—(पुत्रावालिङ्ग्य शिरस्याघ्राय च) पुत्तय[3] तुम्हाण सव्वाण वि सुह सजोयरमणिज्ज चिरयाल जीविद भोदु ।

(सीताऽपि समेत्य नामग्रहणार्थं बाष्पमुत्सृजन्ती देव्यौ प्रणमति ।)

देव्यौ—(सीतामालिङ्ग्य) वच्छे[4] वीरजणणी होधि ।

सुग्रीवविभीषणौ—(दृष्ट्वा) नियतमेते रामलक्ष्मणजनन्यौ । (उपेत्य प्रणमत ।)

(देव्यौ सविस्मयमालोकेते ।)

रामः—(सुग्रीव दर्शयन्)

[,

।

(विभीषण दर्शयन्)]

नक्तञ्चराधिपतिरेष बभूव भूयो,

मन्दोदरीदयितविक्रमबद्धसेतु ॥ ४१ ॥

देव्यौ—(सहर्षम्) परमेसरस्स सहस्सरस्सिणो पसाएण अम्हेहिं दुवेहिं अहिणव पुत्तजुअल समासादिद । ता एद पि सुहसपत्तिजुत्त चिरयाल नददु ।

---

१ सखि सुमित्रे ! चिरकालादपि एतयो पुत्रयो मुखचन्द्रमान दबाष्पप्रवाहपिहित लोचनयो खलु स्फुट पश्यामि ।

२ देवि ! अहमपि इति ।

३ पुत्रक ! युष्माक सर्वेषामपि सुखसयोगरमणीय चिरकाल जीवित भवतु ।

४ वत्से ! वीरजननी भव ।

५ परमेश्वरस्य सहस्ररश्मे प्रसादेन आवाभ्या द्वाभ्या अभिनव पुत्रयुगुल समासादितम् । तदेतदपि सुखसम्पत्तियुक्त चिरकाल नन्दतु ।

(भरतशत्रुघ्नावपि तयो. प्रणामं कुरुत ।)

वशिष्ठः—(रामं प्रति) वत्स ! राज्याभिषेकाय मङ्गलमुहूर्त्तो वर्त्तते। तदेतदलङ्क्रियता भद्रासनम् ।

रामः—आदेश प्रमाणमिति ।

वशिष्ठः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कम्कोऽत्र भो !? । समानीयतामभिषेकसम्भारः ।

(प्रविश्य मङ्गलकलशहस्तः)

जानूकर्ण्यः—भगवन् ! अयमुपादीयताम् ।

(वशिष्ठ. कलशमादाय रामस्याभिषेकं करोति ।)

(आकाशे देवदुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च ।)

सुमन्त्रः—(सानन्दमूर्ध्वमवलोक्य) कथमसौ वैमानिकलोको रामराज्याभिषेकमहोत्सवानन्दमाविष्करोति ! ।

रामः—(भरतं प्रति सोपरोधम्) वत्स ! चिरकालादनुशयकृशानुसन्तप्ता मध्यमाम्बामात्मीयमुखेन्दुदर्शनेन निर्वापयितुमर्हसि । (इति वशिष्ठमुखमुदीक्षते ।)

(भरत सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।)

वशिष्ठः—वत्स ! नातिक्रमणीयोऽयं राजादेश. ।

(राम भरतं करे गृहीत्वोत्थातुमिच्छति ।)

[[1] . . ..]

वशिष्ठः—(राम प्रति) वत्स ! कथय किं ते भूय प्रियमनुकरोमि ? ।

रामः—(सप्रश्रयमञ्जलिं बद्ध्वा) भगवन् भास्करान्वयसौवस्तिक !

तीर्णे क्लेशार्णवे सोऽयं नावेव भवदाशिषा ।
स्वजनैः सङ्गतिश्चाभूदस्तु मे किमतः परम् ? ॥ ४२ ॥

[वशिष्ठः] तथाऽपीदमस्तु—

राजानो जनयन्तु कीर्त्तिकुमुदैरामोदिनीं मेदिनीं,
भूदेवाश्च तदापदामपनुदे वह्नौ वषट् कुर्वताम् ।

---

1 अत्रान्तरे क्वचित् सन्दर्भस्त्रुटित सम्भाव्यते ।

वक्राम्भोरुहरङ्गभूमिविहरद्धाग्देवतामत्सरं,
श्रीरुत्सृज्य करोतु तेषु च रतिं मत्तेभविभ्राजिनी ॥ ४३ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ अष्टमोऽङ्कः समाप्तः ॥ छ ॥

॥ समाप्तमिदं उल्लाघराघवं नाम नाटकम् ॥ कृतिः श्रीसोमेश्वरदेवस्य ॥

☞ [1]अम्भोजसम्भवसुता वक्राम्भोजेऽस्ति वस्तुपालस्य ।
यद्वीणारणितानि श्रूयन्ते सूक्तिदम्भेन ॥ १ ॥

[प्रशस्ति]

आसीद् भूमी ..र्जरो गूर्जराणा, पूजापात्रं श्रीकुमारः पुरोधाः ।
यः प्राकारः पुण्यसंरक्षणार्थं, विप्राकारः कल्पितो वेधसाऽत्र ॥ १ ॥

य कर्माणि च षड् गुणाश्च तनुते तद्भूर्भुवःस्वस्त्रयं,
कीर्तिर्यस्य वराप्यनिर्मलरुचिर्नो जातुचिन्मुञ्चति ।
शस्त्राविष्कृतिरध्वरे च युधि च श्लाघ्योज्झिहीते यत,
सूत्रं यस्य हृदि स्फुरत्यविरतं ब्राह्मं च राज्यस्य च ॥ २ ॥

अरुन्धतीव कान्ताऽस्य पत्युरुज्जामरुन्धती ।
अभूत्रमि(?भी) यया लक्ष्मी साक्षाल्लक्ष्मीरिव क्षितौ ॥ ३ ॥

तदङ्गजः स्फाङ्गजलक्ष्मशर्मप्रयुक्तया प्रार्थनया प्रयुक्तः ।
चकार सोमेश्वरदेवनामा, स(?रा)मायणं नाटकरूपमेतत् ॥ ४ ॥

प्रायो वय वेदविचारपारगस्येन नाथेन तथाभियुक्ताः ।
दुर्गेऽत्र मार्गे तदपि प्रवृत्ता, नोपेक्षणीया कविभिःऽलस्त ॥ ५ ॥ ←

[1] इत्यारभ्य पद्यमिदं प्रशस्तिश्च प्रतौ न स्तः ... नास्ति ।

पद्यानां सूची